AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly International scientific journal on humanitarian sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал по гуманитарным дисциплинам

№5(6)

Bakı – Baku –Баку

2019

“ELMİ İŞ”
jurnalının qeydiyyata alındığı təşkilatlar

Organizations in which the magazine
“SCIENTIFIC WORK” is registered

Организации, в которых зарегистрирован журнал
«НАУЧНАЯ РАБОТА»

ISSN 2663-4619

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Журнал включен в Реестр Прессы Министерства Юстиции Азербайджанской Республики
Реестр №: 2212

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Niftəliyeva Elnarə Gülağa qızı
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti

ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİNİN LEKSİK-SEMANTİK MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *enantiosemiya, leksik-semantik mahiyyət, əks mənalı sözlər, leksik üsul , alınma sözlər, fellər, dilin lüğət tərkibi*
Key Words: *enantiosemia, lexical-semantic essence, opposite meaningful words, lexical way, borrowed words, verbs, language dictionary content*
Ключевые слова: *Энантиосемия, лексико-семантическая сущность, противоположные значение слов, лексический состав, глагол, словарного запаса языка*

Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi baxımından zəngin dillərdən biridir. Dilimizin lüğət tərkibi həyat inkişaf etdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və eyni zamanda zənginləşir. Hər bir dilin sürətlə inkişaf edən, dəyişən hissəsi lüğət tərkibidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. Lüğət tərkibi ya başqa dillərdən hazır leksik vahidlər almaqla, ya da dilin öz daxili imkanları, sözlərin mənaca dəyişməsi ilə əlaqədar zənginləşir.

Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni sözlər və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir.

Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və başqa dillərdən alınmalar hesabına inkişaf edir və lüğət tərkibini zənginləşdirir (6,394).

Dilimizin öz daxili imkanları hesabına inkişafı lüğət tərkibinin zənginləşməsində başlıca meyar hesab olunur, dilin varlığını və müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır (5,278).

Azərbaycan dilində enantiosemiya eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər dilin lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi rol oynayır və əmələ gəlmə yollarına görə aşağıdakı kimi təsnif olunur:

Azərbaycan dilində, dilin daxili imkanları hesabına yaranan enatiosemiya hadisəsi eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər söz yaradıcılığında iştirakına görə üç qrupa ayrılır:

1. Leksik yolla əmələ gələn sözlər
2. Morfoloji yolla əmələ gələn sözlər
3. Sintaktik yolla əmələ gələn sözlər

Leksik yolla əmələ gələn enantiosemiya hadisəsi (eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər)

Leksik yolla əmələ gələn sözlərin müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rolu vardır (7,62).

Misallara diqqət yetirək:

Əmr etmək, hökm etmək

[Şah] bir dəqiqədən sonra başını qaldırıb Mirzə Sədrəddinə *buyurdu* ki: -Xub, mürəxxəssən, get .

[İvan bəy:] Səsini kəs, *buyuraram* başına yüz tatarı vurarlar (1,367).

Bəli, sizin “qulunuz” salam deyir uzaqdan,
Buyurun, cavab verin, nə fayda var susmaqdan? (11,39).

Söyləmək, demək, təklif etmək (hörmət və nəzakət ibarəsi olub, bəzən zarafat, yaxud kinayə və istehza üçün deyilir)

Nə *buyurursunuz*?- [Pirverdi bəy:] Bir sözü ki, böyüklərim mənə *buyurublar*, mən gərək ona əməl eləyəm .

[Səftərqulu:] Ağlım yoxdur, ağlı hardan tapım, *buyur*, görək .

[Kazım ağa:] Yoldaş özü *buyurdu* ki, dur get evə, qonaqlar gələcək, hazırlıq gördür .

[İlyasov:] Əyləş, Kazım dayı! Ümumi sözü deməyə nə var: *buyur* gəlsin, eşidirəm (1,367).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində felin əks mənaları və mənalara dair nümunələr aşağıdakı şəkildə verilir:

Xilas olmaq, özünü xilas etmək, qurtulmaq, nicat tapmaq

İran şahları və başqaları.. düşməndən qaçıb *qurtarmaq* məqsədi ilə bu əcaib ölkəsi olan Qafqaza pənah.

Ölmək, keçinmək

Amma anam onların köçməyini eşitcək, *qurtaracaq*, yəqin bil ki, haman dəqiqə keçinəcək (2,219).

Öyrətmək

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənmə dairəsinə malik olan eyni səs tərkibli ***öyrətmək*** felinin izahlı lüğətdə: *bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək* və adətən mənfi mənada işlənən *sövq etmək, təhrik etmək* kimi enantiosemiya hadisəsi sayılan əks mənaları var. Bu felin ifadə etdiyi əks mənalara və bu mənalara dair nümunələrə nəzər yetirək:

Bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək

[Adil:] [Atam] əlləri salamat olan müharibə əlillərinə xarratlıq *öyrədirdi* (3,559).

Canımın səfası üçün iki cür səvab edibdi,
Biri - göstərib səxavət, biri də söz *öyrədibdi* .

Son

Yazılış, forma və tələffüzcə eyni olan ***son*** sözünün dilimizə məxsus izahlı lüğətdə iki əks mənası verilir: *bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı*; *axır* və *ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış*. Həmin əks mənalar aşağıdakılardır:

1. Bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı; axır

Bayramın Məşədibəygilə qonaq gəldiyi ilk gün *son* gün olmadı
Əhmədov Əzizi ancaq işin *sonunu* xəbər verən zəng çalınanda buraxdı (4,135).

2. Ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış

Son moda. Elmin *son* nailiyyətləri. *Son* xəbərlər
Patefonda *son* dəbli bir oyun havası çalınır (2,135).
Şeirimiz öz fikir donunu yoxsa,
İndi "*son modada*" geyinməlidir? (9,42).

Yaman

Eyni səs kompleksinə malik ***yaman*** sözünün *pis* və birinci mənanın əksinə: *çox yaxşı*, *əla* mənaları əksmənalılığın ifadəsinə xidmət edir. Bu sözün sözdaxili antonimlik yaradan əks mənalarına və onlara dair nümunələrə diqqət yetirək:

1. Pis

O, utancaq və titrək səslə: "*Yaman* gün görməyəsən, oğlum, inşallah mən də xəcalətindən çıxaram" - dedi (8,84).

Bu dünyada üç şey başa bəladı;
Yaman oğul, *yaman* arvad, *yaman* at (9,42).

2 . Bəzən ***"çox yaxşı", "əla"*** mənasında işlənir

Dedim axund, seyid, dərviş *yamandı*,
Mənim kimi axmaqlar da inandı
Hər *yaman* yer ki, olur-yaxşıların mənzilidir,
Ləl daş içrə, xəzinə dəxi viranə düşər (11,151).

Beləliklə, aydın olur ki, leksik yolla əmələ gələn eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər içərisində öz milli orijinallığı ilə dilimizin saflığını qoruyan fellər üstünlük təşkil edir. Həmin fellər dilimizin lüğət tərkibinin eyni səs kompleksinə malik əks mənalı sözlər hesabına zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Dialekt və şivələr hesabına yaranan enantiosemioya hadisəsi .

Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma üsullarından biri də dialekt və şivələr hesabına söz artımıdır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivələrin xüsusi rolu vardır (10,435).

Dilimizin lüğət tərkibini dialekt və şivələr hesabına zənginləşdirən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər aşağıdakılardır:

Aba

Enantiosemiya hadisəsi əsasında yaranan eyni səs tərkibli ***aba*** sözünün dialektoloji lüğətdə qeyd edilən: *ata* və *ana* əks mənalarına və onların işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. Ata (Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan)

Bizdə hindi *aba* çox işdəmiyədü, ata diyəduğ (Quba)
Abam taxıl biçiydi (Zəngilan) (5,11).

2. Ana (Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir)

Abam həmməşə bizi çox isdiyif (Şəmkir) (7,11).

Adamcıl

Eyni fonetik tərkibli ***adamcıl*** sözünün sözdaxili antonimlik yaradan: *insan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən* (Şəmkir) və bu mənaya zidd *arif, qabil, adam tanıyan* əks mənaları və bu mənalara dair nümunələr aşağıdakılardır:

1. İnsan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən (Şəmkir)

Köpəyoğlu İrəməzanoğlu çox *adamcıl* adam oluf, nə qədər adam öldürüf (Şəmkir) (5,12).

2. Arif, qabil adam tanıyan

O kişi çox adamcıldı, ağzını açan kimi bilir, nə danışajaxsan (5,12).

Xınız (Xanlar)

Sözdaxili antonimlik yaradan ***xınız*** sözü dilimizin leksikasını: *sirsaxlayan* və *paxıl, xəbis* əks mənaları ilə zənginləşdirir və aşağıdakı nümunələrdə hər iki mənada işlənir:

1.Sirsaxlayan

Xınız adam nə desən hesavı içəri verər, axıra da əlinən nəilsə elər (5,222).

2. Paxıl, xəbis

Həsən çox *xınız* adamdı (Kəlbəcər) (5,222).

Qolay

Lüğət tərkibini dialekt sözlər hesabına zənginləşdirən eyni fonetik tərkibli ***qolay*** sözünün: *pis* və *yaxşı* əks mənaları ilə bağlı nümunələrə diqqət yetirək:

1. Pis (Biləsuvar, Kəlbəcər, Naxçıvan, Ordubad, Salyan, Yardımlı, Zaqatala, Zəngilan)

Bu yeri *qolay* suvarmısan (Naxçıvan)

Donumu illaf *qolay* tikiflər (Kəlbəcər)

2. *Yaxşı* (Başkeçid, Qax, Qazax, Zəngibasar, Şərur, Zəngilan)

Ma: licə bir az *qolay* eliyir (Şərur)

Qoluma qolaydı (5,307).

Sıpıxmax

Eyni səs tərkibli ***sıpıxmax*** sözü *kökəlmək* və *arıqlamaq* kimi əks mənalara malikdir. Aşağıda sözün hər iki mənasına dair nümunə verilir:

1. Kökəlmək (Qafan)

Bu nə yaman *sıpıxıb*?(Qafan)

2. Arıqlamaq (Zərdab)

Beləliklə, dialekt və şivələrimizdə eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlərin varlığı və dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında bu sözlərin xüsusi rola malik olması dilçilikdə enantiosemiya hadisəsinə təsadüfi yanaşılmanın yanlış olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat*:*

1.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I cild). Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, 744 s.
2.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (II cild). Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, 792 s.
3.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (III cild). Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (IV cild). Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, 712 s.
5.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.Bakı: "Şərq-Qərb",2007, 568 s.
6.Həsənov. H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: "Maarif",1987,308 s.
7. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı:"Nurlan nəşriyyat", 2008, 442 s.
8.Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: "Maarif", 1961, 1971, 367 s.
9. Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: "Maarif", 1961, 367 s.
10.Qurbani. "Əsərləri". Bakı: " Şərq-Qərb", 2006, 232 s.
11.Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili.I cild, Bakı: " Nurlan", 2003, 45 s.

The lexical-semantic essence of the phenomenon of Enantiosemia

Summary

Verbs protecting the purity of our Language prevail with their national originality in the event of enantiosemia arising from the lexical way(opposite meaningful words which have the same sound structure).The Same verbs play aspecial role in the enrichment at the expense of the opposite meamningful words which have thee same voice complex of our language dictionary content and are classifiedaccording to he ways of formation. Enantiosemia cases arising from the lexical way are much more thon borrowed

words.There are much more than borrowed words.There are much more opposite meaningful words enantiosemia having the same sound part in the Arabic language

Лексико-семантическая сущность феномена энантиосемии
Резюме

Энантиосемия – это образование слов с противоположенным значением, имеющие одинаковый звуковой состав. Среди них много национально-оригинальных глаголов, которые обеспечивают частоту нашего языка. Эти глаголы играют огромную роль в обогащении словарного запаса языка глаголами, антонимии, которые имеют одинаковый лексический состав. Они классифицируются по способу образованных лексическим путем больше, чем заимствованных слов. Среди заимствованных много арабских слов с одинаковым звуковым составом и противоположным значением.

Rəyçilər: prof. B.Ə.Xəlilov,
f.e.d. M.N.Hüseynova

Sadıqova Nigar Firuz qızı
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ RƏNGLƏRİN MƏNA ÇALARLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, rənglər, metafora, ağ, qara, qırmızı*
Key words: *Azerbaijani language, colours, metaphors, white, black, red*
Ключевые слова: *азербайджанский язык, цвета, метафоры, белый, черный, красный*

Müasir dövrdə rəng anlamı demək olar ki, həm müxtəlif, həm də nisbi ola bilər. Əlbəttə, əsl rəng bildirən sifətləri bura aid etmirik. İstər Şərq, istərsə də qərbdə-bütün xalqların dilində "qırmızı", "qara", "yaşıl", "sarı", "göy", "ağ" eyni anlam daşıyır. Rəng çalarlarının adlandırılmasına gəldikdə isə hər bir dildə onlar mürəkkəb sistemə malik olurlar. Dunyada rəng çalarları artdıqca, dildə də müxtəlif rəng çalarlarının adlandırılmasına ehtiyac duyulur. Bu zaman bir predmetin rəngi digəri ilə müqayisə edilərək, bənzədilərək adlandırılır. Məsələn, gümüşü rəng., qəhvəyi rəng,bənövşəyi,narıncı və s.

Rəngin metaforik yol ilə dildə tez - tez işlənməsi nəticəsində o, dilin aktiv leksikasına daxil olaraq rənglər sistemini zənginləşdirir; narıncı, firuzəyi və s. Dildə rəng çalarlarının zənginliyi etnik mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən, məişətindən, həyat tərzindən, şəraitindən də bəhrələnə bilər. İnsanların iş fəaliyyətindən asılı olaraq, solğun və ya əksinə, rəng çalarlarının bir dildə üstünlük təşkil etməsi qanunauyğunluq sayıla bilər. Qırmızı rəng azərbaycanlılar üçün toy - bayram rəmzidir. Toy günü el adətinə görə, qırmızı ipəkdən don geyər, qırmızı duvaq salar. Toy camaatı da geyimində al rəngə üstünlük verərlər; xonçalar al - əlvan parçalarla örtülər, gəlin cehizi qırmızı rənglərlə bəzədilər.

Azərbaycan nağıllarında şah qırmızı geyib taxta çıxar, fərmanlar verər. Cəza zamanı da şahlar qırmızı geyərdi. Deməli, xalqın psixologiyasında qırmızı rəng həm də idarəçilik, güc simvoludur.

"Ağ günə çıxasan", "Üzümüzü ağ elədin" kimi alqışlar da əsrlər boyu qan yaddaşımızda həkk olunub. Bu da ağa - işığa, günəşə - sarıya verilən üstünlükdür ki öz başlanğıcını Zərdüştlükdən almışdır.

Türk dünyasının böyük abidəsi Dədə Qorqud dastanında oğlu olanı ağ çadıra, qızı olanı qızılı çadıra, övladı olmayanı isə qara çadıra aparıb altına qara qoyunun dərisini salırlar.

Avropada ağ rəng bayram, təmizlik sülh simvolu olmuşdur. Avropasayağı ağ gəlin paltarı keçən əsrdən dəbdədir. Ağ göyərçinlər dünyada əmin - amanlıq, sülh mucəssəməsidirlər. Ağ bayraq çıxarmaq atəşkəs, təslim mənasında başa düşülür. Lakin ağ rəng hər yerdə, bütün millətlərdə eyni cür qarşılanmır. Hindistanda ağ rəng uzun əsrlərdir ki, matəm mərasimlərinin ayrılmaz atributuna çevrilmişdir.

Dillərin rəng sistemi zənginliyinə görə də bir - birindən fərqlənir. Bəzi dillərin leksik vahidləri az olduğuna görə onlar "kasıb" dillərə aid edilir. Belə hallarda rəngi digərindən fərqləndirmək üçün münasib söz tapılmır [3-5].

Rus və Avropa linqvistikasında rəng bildirən sifətlərlərin adlandırılması ilə əlaqədar problemlər barədə küllü miqdarda elmi işlər yazılmaqdadır. Tədqiqatçılar rəng adlarının miqdarını fərqli olaraq təyin edirlər. Rus alimi Şemyakin F.N. yazır: «Количество цветов, которые человеческий глаз способен различить в предметах, определяется разными исследователями в пределах примерно от пятисот тысяч до двух с половиной миллионов» [3-5].

J.Aqoston isə qeyd edir ki, insanın gözü iki yüzə qədər rəng çalarını fərqləndirə bilər [4-21].

Azərbaycan və rus dilinin rəng sistemini leksik - semantik cəhətdən müqayisə etsək, fərqli və oxşar cəhətləri taparıq. Məsələn:

Şabalıdı - каштановый
bənövşəyi - фиалетовый
narıncı - апельсиновый
firuzəyi - бирюзовый
fil sümüyü rəngi - цвет слоновый кости
sədəf rəngi - перламутровый
gümüşü - серебренный
zümrüd rəngi - изумрудный
yaqut rəngi - рубиновый цвет
asvalt rəngi - асфальтный
qəhvəyi - кофейный
kəhrəba rəngi - янтарный

Həm rus, həm də Azərbaycan dilində rənglərin düzülüşü sifətin keyfiyyət dərəcəsindən asılı olaraq dəyişir. Rus dilində də rənglərin çoxu öz başlanğıcını bitkilərdən alır: Buğda - buğdayı (пшено - пшеничный), lalə - lalə rəngi (мак -маковый), saman - saman rəngi (солома - соломенный), xurma - xurma rəngi (хурма - хурмовый), mixək - mixəyi (гвоздика - цвет гвоздики), darçın - darçını (корица - цвет корицы), püstə-püstəyi (фисташка - фисташковый), şabalıd - şabalıdı (каштан - каштановый), zeytun - zeytuni (олива - оливковый) və s.

"Вишневый, василковый, малиновый, гранатовый, табачный, соломенный, сиреневый, фисташковый, абрикосовый" kimi rənglər rus dilində çox işlənir. Hər iki dildə əsas rənglər xüsusi yer tutur. Bunlara daxildir: qırmızı, sarı, yaşıl, mavi, göy, ağ, qara, boz . «Qəhvəyi - коричневый» rəngdən başqa bütün rənglər üst - üstə düşür.

Sifətin sintaktik yol ilə azaltma və çoxaltma dərəcəsində olan rənglər də bitkilərə istinad olunaraq, leksikamızda işlənirlər, məs:

Tünd - narıncı, tünd - qəhvəyi, tünd - buğdayı, tünd - şabalıdı, tünd - xurmayı və s. Morfoloji yol ilə düzələn çoxaltma dərəcəsində obyekt bildiren rənglər iştirak etmir. Əsas rənglər bu vəzifəni özləri daşıyırlar: sarı - sapsarı, göy - gömgöy, yaşıl - yamyaşıl və s.

Sifətin azaltma dərəcəsində rəng bildirən sifətlər sintaktik yol ilə bitki rənglərinin alınmasında iştirak edirlər: açıq - narıncı, açıq - qəhvəyi, açıq - sürməyi, acıq - şabalıdı. Lakin bunu bütün obyekt bildirən rənglərə şamil etmək düzgün deyil. Morfoloji yolla düzələn azaltma dərəcəsində əsl rəng bildirənlər iştirak edir, məs: goyümsov, qırmızımtraq, ağımtıl, qaramtıl və s.

Əsas rənglər istisna olmaqla, qalanları "rəng" sözü əlavə edilmədən müstəqil şəkildə mənanı ifadə edə bilmir, amma təşbeh kimi mustəqil işlənə bilər, məs: "yanaqları lalədir, gözləri kömür, gözləri zümrüd, firuzə, saçları qətran, dişləri sədəf, üzü fil sümuyü" və s.

Azərbaycan dilində əsas rənglər yalnız rəng bildirməklə kifayətlənmirlər, məcazi məna yaratmaqla leksikamızı zənginləşməsində rol oynayırlar:

I. "ağ" təmiz mənası verir. Çimib ağappaq oldu. Paltarlar ağardı.

II. "ağ yalan", "qaranın üzərinə ağla getmək" kimi məcazi məna kəsb edir.

III. "ağciyər"- vasvası, "ağsaqqal", "ağbirçək" - yaşlı, qoca mənasında işlənir.

VI. ağını çıxarmaq – ağ eləmək

V. Ağ günə çıxmaq.

VI.Ağqvardiyaçılar – rus çarının qoşunu

"Qara" əsas rəng olmaqla müxtəlif semantikası ilə fərqlənir.

I.Əllərim qaralıb, rəngini dəyişib.

II. Ağ yudum, qara sərdim: yəni çirkli qaldı.

III. Qarabağ, - "qara" böyük mənasındadır.

IV. qara böhtan – çirkab mənasındadır.

V. "Qara yaxmaq" məcazi mənada böhtan atmaq

VI. qara camaat - sadə camaat

VII. qara qüvvələr - pis, düşmən mənasındadır.

VIII. Gözləri qaraldı

IX. Ağı gedib, qarası qalıb.

X. Gözünün ağı - qarası bircə oğlu var.

"Qara xəbər, qara kağız, qara geymək, qaragün olmaq" kimi məcazi məna daşıyan sözlər rəng baxımından Azərbaycan dilinin semantikasında baş verən dəyişikliklərin nəticəsidir.

Qırmızı rəngin dildə işlənmə imkanlarını izləyək:

I. Qıpqırmızı olmaq - pərt olmaq mənasında

II. qırmızısifət - utanmaz mənasında

III.Qırmızı - qırmızı üzümə durdu.

VI.Qırmızılar – XX əsrdə qırmızı qvardiya adlanırdı.

I. Göy çəmən - yaşıl mənasında

II. göyərmək - omonim kimi - 1. soyuqdan;

III. göyərmək - cücərmək mənasında

IV. Yeri göyərdi - gömgöy oldu.

Misallardan aydın olur ki, rənglər nitq hissələrinin yaranmasında, substantivləşmələrdə, mürəkkəb söz yaranışında komponentlərdən biri kimi çıxış edə bilirlər və nəticədə leksika çoxşaxəli dil vahidləri ilə zənginləşmiş olur.

Söz birləşmələrində və mürəkkəb sözlərdə semantik dəyişiklik rəng bildirənlərin quruluşuna çox təsir edir. Buna gorə də bu qisim sözlərin tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Dərs vəsaitlərində, metodik vəsaitlərdə bunu nəzərə almaq mütləqdir.

Ədəbiyyat:

1.Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası.Bakı, Maarif, 1988.
2.Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik - semantik sistemi. Bakı, Elm,1984.
3.Шемякин Ф.Н. Цвет и его название. Изв Акад. пед. наук РСФР, вып.113.М.,1960.
4.Агостон Ж. Теория цвета и ее применение в искусстве в дизайне. М.,1982.

Meaning of colour ranges in azerbaijani language
Summary

The color classification is widely used in the azerbaijani language. Some colors are borrowed from the names of plants. This enriched the color system of the azerbaijani language.

The article identifies metaphors created by white, red, and black colors. In addition, comparative analogies have been made in Russian.

Значение цветовых гамм на азербайджанском языке
Резюме

На азербайджанском языке широко применяется классификация цветообразования. Некоторые цвета позаимствованы от названий растений. Это обогатило цветогамную систему азербайджанского языка.

В статье указаны метафоры, создаваемые белым, красным и черными цветами. Кроме того, на русском языке проведены сравнительные аналогии.

Rəyçi: dos.A.Məmmədova

Керимова Леся Александровна
Бакинский славянский университет

ИСТОРИЯ ПОЯВЛЕНИЯ ТЮРКИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

***Ключевые слова**: история, заимствования, тюркизм, периодизация, взаимодействие*
***Açar sözlər:** tarix, alınmalar, turkizmlər, mərhələlilik, qarşılıqlı əlaqə*
***Key words:** history, receipts, Turkisms, phonetics, mutual relations*

Лексика каждого языка складывается в процессе ее продолжительного исторического развития.

Термина «чистый язык в мире не существует. Любой язык мира, в большей или меньшей степени, впоследствии исторических, политических, экономических перемен подвергается изменению. То есть, в лексический состав языка входят новые слова из других языков.

Экономико-географическое положение Украины является примером того, что в разные исторические периоды славянские племена, жившие на территории современной Украины, тесно контактировали с тюркскими племенами.

Тюркские племена оставили заметный след в лексике восточно–славянских языков – украинского, белорусского, русского, а также оказали некоторое влияние на фразеологию и грамматику этих языков.

Прибегнем к следующей периодизации, чтобы проследить взаимодействие славянских и тюркских языков:

1. I-VIII век н.э. до образования Киевской Руси, когда начались более тесные языковые связи восточных славян с тюркскими, финно-угорскими и иранскими племенами.
2. IX-XII вв. период Киевской Руси характеризуется уже более тесными связями и взаимодействием славянских языков сначала с языками тюркских племенных союзов печенегов, огузских племен узов, торков, берендеев, ковуев и др., а несколько позже с языком половцев, влияние которых на лексику было значительным.
3. XIII-XV вв. период монгольского нашествия, который характеризуется широким проникновением в украинскую лексику тюркских, кыпчакских диалектов и в меньшей степени монгольских слов.
4. XVII- XIX вв. – постоянные войны с Турцией.
5. Период – после Октябрьской революции, когда языковые связи между славянскими и тюркскими народами приобрели иной характер, а именно в рамках одного государства.

Украинская лексика, как и язык в целом, тесно связана с историей украинского народа. Некоторые слова уходят в прошлое, некоторые появляются с развитием науки, техники, искусства. Из-за превратности исторической судьбы и в процессе своего культурного развития, украинский народ заимствовал немалое количество тюркских слов. Большое количество заимствований тюркских слов украинским языком приходится в основном на период XII – XVII вв., в связи с усилением торговых, сельскохозяйственных и военных контактов славян с тюркоязычным миром. Украинский язык испытывал непосредственное влияние тюркских языков из-за географического положения и близости с местом компактного проживания тюрков (Южный и Северный Кавказ, Турция, Болгария и т.д.)

Тюркизмы в украинском языке можно разделить на две группы:

- Тюркизмы, перешедшие в украинский язык посредством общеславянских или других языков.
- Тюркизмы, перешедшие непосредственно с тюркских языков.

В украинской лексике, наряду с тюркскими словами, имеются и слова, перешедшие из других восточных языков (арабского и персидского). Основываясь на исторических фактах, известно, что Украина никогда не подвергалась нашествию арабских и персидских племен. Тем не менее мы наблюдаем их наличие в украинской лексике. Значит, роль языка посредника в заимствовании украинским языком арабских и персидских слов принадлежит тюркским языкам, так как тюркские племена были в непосредственном контакте с вышеуказанными народами. Позаимствовав слова из арабского и персидского языков, тюркские племена передавали их и другим народам (они, как известно, были кочевыми племенами). Много слов были связаны с религией (в частности, с исламом: *імам, мінарет, муджахід, джихад, азан, іслам, муфтій, мечеть, намаз, паранджа, рамазан* и т.д.), государственными чинами, административным делением, бытом (*меджліс, азимут, алгебра, аманат, бедуїн, візир, газель, дервіш, джин, емір, еліксир, мумія, факір, шайтан, яшма* и т. д.)

Состав тюркизмов украинского языка частично совпадает с тюркизмами русского и белорусского языков. Например, общими являются следующие слова:

«А» - ахтагель, аркан, атлас

«Б» - *бергамот, башлик, базар, бей, бек, беркут, бешмет, буза, буланий, бурдюк , барабан, боярин, баклажан и т. д.*

«В» - *вишня, в'юк, ватага.*

«Д» - *диван.*

«Г» - *гайдамак, гяур, гайда*

«І» - *ішак, інжир.*

«К» - *кабарга, козак, казна, каракуль, карга, каторга, каюк, кибитка, кизил, кізяк, кинджал, кумис, курага, курган, ковбаса, кабан, каланча и т.д.*

«О» - *орда.*

«П» - *папаха, парча, паша.*

«С» - *сазан, сайга, саксаул, саман, судак, султан, сургуч, сурма, сарай.*

«Т» - *табун, таз, товар, туман, торба, туша, тюбетейка.*

«Ф» - *феска.*

«Х» - *халат, халва, хурма.*

«Ч» - *чекан, чалма.*

«Ш» - шашлик, шалаш, *шайтан, шатер.*

«Я» - *ярлик, ятаган, ясак и т.д.*

Как мы видим , большинство вышеуказанных примеров относятся либо к сельскому хозяйству, либо к военному делу. То есть то, чем в основном занимались тюркские племена, которые были в непосредственном контакте с украинцами.

В украинском языке тюркизмы можно распределить по 12 семантическим группам:

1. Природа, минералы, растения, животные: *алмаз, алича, кавун, лелека, гарбуз, шакал, борсук, ізюм.*
2. Хозяйство, домашний обиход: *килим, баштан, мангал, сундук, дарах, бахча.*
3. Ремесло, торговля, деньги, меры: *чабан, килимник, каган, візир, терези, гак.*
4. Строительство, постройки: *юрта, караван-сарай, мечеть, мінарет.*
5. Одежда: *башмак, кафтан, паранджа, тулуб, чадра, шаровари.*
6. Блюда, напитки: *айран, чурек, лаваш, бешбармак, кумис.*
7. Игры, музыкальные инструменты: *зурна, дутар, саз.*
8. Тело, лекарства: *кадик, ясак, башибузук.*
9. Личность, общество, вера, народ: *Аллах, байрам, імам, мурза, паша, ватага.*
10. Административно-судебное дело: *шаріат, каторга, караул, хаджі.*
11. Военное дело: *мішень, ватаг, чата, отаман, козак.*
12. Разные значения: *тютюн, майдан, ашуг, сабантуй.*

Тюркизмы в украинском языке встречаются во многих литературных произведениях украинских авторов, в частности «Слове о полку Игореве». Сюда входят слова тюркского происхождения, попавшие в украинскую лексику во время татарского нашествия (XIII- XIV вв.). Позже в произведениях Т.Шевченко, И.Нечуй-Левицкого, крымском цикле новелл М.Коцюбинского, стихах Леси Украинки. Во второй половине двадцатого века писатели обращаются к исторической тематике, поэтому в их произведениях отражены княжеские и казацкие времена, а также прослеживается взаимодействие украинцев с тюркоязычным населением.

Особенно отчетливо прослеживаются тюркизмы в исторических песнях и думах - жанрах украинского народного творчества. Они присущи только украинской национальной культуре. Появление украинских дум ученые исследователи связывают с казачеством. Борьба казаков с завоевателями-турками, татарами, жизнь пленников в турецкой неволе, тяжелый их быт на галерах, морские походы казаков, - все эти события были мотивами украинских дум.

Тюркизмы входили в украинский язык, как правило, через устную разговорную речь, и поэтому сегодня не воспринимаются как иноязычный элемент.

Считается, что в современном украинском языке насчитывается около 4000 тюркизмов, половина из которых являются общеупотребляемыми, а остальные представляют собой историзмы, диалектизмы и экзотизмы. В процессе освоения тюркизмов украинским языком в одних случаях заимствования сохранили фонетическую и семантическую идентичность или похожесть с языком источника, в других случаях произошли морфологические изменения внешней формы без трансформации семантики или же произо-

шли семантические смещения без изменений морфологии. Все это соответствует закономерностям освоения элементов одного языка другим.

Литература:

1. « Етимологічний словник української мови» Київ 2001.
2. Халимененко Т.І. «Тюркізми в термінології стратегії й практики війська запорозького». Київ 1992.
3. Д.І. Яворницький «Словник української мови» 1920.
4. М.Т. Рильський стаття « Про іноземні слова» Київ, 1930
5. О.С. Мельничук «Етимологічний словник української мови» Київ: Наукова думка, 2012. 568с.
6. Чолакова А.Д. «Функционирование тюркизмов в украинском языке» Харьков. 2009, 40 с.

Ukrayna dilinə turkizmələrin daxil olma tarixi
Xülasə

Müasir Ukrayna dili xalqın tarixi inkişaf yolu ilə sıx bağlıdır. Tarixən Ukrayna dilini daha çox turk dilləri zənginləşdirib. Turk dilindən alınmalar əsasən şifahi danışıq dili vasitəsi ilə ukrayın dilinə daxil olmuşdur. Buna görə turkizmlərə əsasən folklor numunələrində rast gəlinir. Turkizmlər Ukrayna dilinə orqanik şəkildə daxil olmuş və bu gün onlar bu dildə kənar bir element kimi qəbul olunmur. Müasir ukrayın dilində təxminən 4000 turkizm var. Onların yarısı umumi istifadə olunan sözlərdir. Digərləri isə dilin xususi leksikası kimi mövcuddur. Turkizmlər bəzi hallarda olduğu kimi transfarmasiya olunub. Lakin ciddi morfoloji, fonetik ve semantik transformasiyalar da müşahidə olunur.

History of the introduction of turkism in the Ukrainian language
Summary

Modern Ukrainian language is closely linked to the history of Ukrainian people's development. Historically, the Ukrainian language has been enriched by more Turkish languages. The receipts from the Turkish language were mainly translated into the Ukrainian language through the spoken language. Therefore, Turkisms are found mostly in folklore samples. The Turkisms have entered the Ukrainian language organically and today they are not regarded as an outsider in this language. Modern Ukrainian language has about 4000 Turks. Half of them are commonly used words. Others have the same language as the lexicon. In some cases, transcripts have been transplanted. However, serious morphological, phonetic and semantic transformations are also observed.

Rəyçi: dos. Q.Ağa-zadə

Əhmədova Səidə Məhiyəddin qızı
N.H.Cəbiyev adına tam orta məktəb (Yardımlı r-nu)
seide-86@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MÖVCUD OLAN HAZIR BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: *frazeologiya, birləşmə, idiom, məsəllər, təsnifat*
Key words: *phraseology, combinations, idiom, sayings, classification*
Ключевые слова: *фразеология, сочетания, идиома, поговорки, классификация*

Dildə çoxlu sayda söz və ifadələr mövcuddur. Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin de özünə məxsus sabit və sərbəst söz birləşmələri, idiomlar, atalar sözləri və məsəlləri mövcuddur. Dildəki sabit birləşmələr dilin əsas frazeoloji birləşməsini təşkil edir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin bəzilərində komponent əksikliyi olarkən, bəzilərində hissələrin sabitliyi görünür. Bu ifadərin mənalarını bəzən bir başa anlamaq çətin olur. Ona görə də dilçilikdə bu ifadələrə aydınlıq gətirmək zəruri və aktual məsələlərdəndir.Hazır ifadələr müəyyən şərait və mətn daxilində anlaşılır və ya hazır şəkildə öyrənilir. Buna aid bəzi birləşmələrə nəzər salaq.

A dark horse-qara at (haqqında heç nə bilinməyən insan)

A white elephant-ağ fil (pul israfı)

Green-eyed monster-yaşıl gözlü şeytan(qısqanc mənasında Otello əsərindən götürülüb)

To let the cat out of the bag-bişiyi çantadan çıxarmaq(sirrin açılması)

To bark up the wrong tree- səhv ağaca hürmək(yalnış yerdə axtarmaq)

Xarici dil öyrənənlər, xüsusən, az yaşlılar bu ifadələrə xüsusi diqqət yetirməlidir, çünki bu birləşmələri düzgün yerində işlətməmək müəyyən anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Məsələn balaca Cim və anası arasında gedən kiçik dialoq buna misal olaraq göstərilə bilər.

Jim: Mum, Tom is dead. (Ana,Tom ölüdür)

Mum: Nonsense, child. He phoned me 5 minutes ago.(Cəfəngiyyatdır, övladım. O, 5 dəqiqə əvvəl zəng etmişdir.)

Jim: But I heard Mrs. Brown said her neighbours cut him dead. (Amma mən eşitdim xanım Braun dedi ki, qonşular onu ölü kəsib).

Sonuncu cümləni olduğu kimi tərcümə etsək, Tomun öldüyü anlaşılar. Lakin *cut her dead* ifadəsi onu *görməzdən gəlmək* mənasında işlənir.

İngilis dilində mövcud olan hazır birləşmələrin bir qismi də idiomlardır ki, nitqdə onların da rolu böyükdür və ingilis dilinin leksikasının çox hissəsini təşkil edir. İngilis idiomları kitabının müəllifi Kollins bildirir ki, bu gün standart danışıq dili və yazılı dildə çox sayda idiomlar yaranır və dilin əsasını təşkil edir. İdiomlar adətən bütov bir fikri əhatə edir. Məsələn, *to drop a brick(kərpici yerə salmaq)-gözlənilməz söz demək*[1]. Bu cür ifadələrin olması əslində dilin zənginliyini göstərir və nitqini ifadəli və dolğun etmək istəyənlər belə ifadələrin öyrənməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Hətta ingilis dili biliyinin standart səviyyəsini ölçən İELTS və TOEFL kimi imtahanlarda da idiom və frazeoloji birləşmələri düzgün yerində işlədənlər daha yüksək bal ilə qiymətləndirilir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq nitqdə idiomlara çox yer verdikcə danışanın çıxışı öz orijinallığını itirə bilər və nəzərə alsaq ki, idiomlar dildə olan hazır elementlərdir, o zaman danışan təkrarçılığa yol vermiş olar. İdiomlar bəzən frazeoloji birləşmələrlə eyniləşdirilə bilər, lakin idiom frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan hazır ifadələrdir. İdiomlar bəzən ifadələr toplusu, frazalar(ifadələr), sabit söz qrupları, birləşmələr və s.kimi də adlandırılır. Dilə daxil olan digər birləşmələr sərbəst söz birləşmələridir. Onların hissələri heterogen olaraq çoxalır, artır və dəyişə bilir.Əslində dildə olan sərbəst söz birləşmələri tam mənası ilə sərbəst də sayılmaz. Belə ki, o öz birləşdiyi sözlə belə həmin an müəyyən qaydalara tabe olmalı olur. Məsələn, *qara gözlü qız* deyərkən, *qara gözlü stol* ifadəsi yalnış olardı. Burada məna ilə yanaşı qrammatik əlaqə də düzgün işlədilməlidir. Bəzən sərbəst söz birləşmələri və frazeoloji birləşmələr arasında da sərhədi müəyyən etmək çətin olur. Sərbəst söz birləşmələrinin üzvləri leksik və sintaktik cəhətdən müəyyən sərbəstliyə nail olarkən, frazeoloji birləşmələrə bu azadlığı şamil etmək olmaz. Ümumiyyətlə söz qrupları və frazeoloji birləşmələr arasında fərqlər mövcuddur. Əsasən frazeoloji birləşmənin ayrıla bilməyən hissəsi həmin ifadənin aparıcı mənasını daşıyır. Lakin məna düzgün anlaşılmalıdır. Məsələn, *stew in one's own juice (öz axmaqlığından əziyyət çəkmək).* Qeyd olunduğu kimi belə ifadələr anlaşıla bilən mətn daxilində və düzgün şəraitdə işlədilməlidir. Belə ifadələr əsərlərdə daha çox mətn daxili vəziyyətə uyğun işlədilir.

Frazeoloji birləşmələr özü isə semantik, struktur cəhətdən fərqli olar bilər. Akademik V.V.Vinoqrodovun semantik təsnifatına əsasən frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

1.Frazeoloji uyuşmalar hissələrindən biri məna dəyişikliyi edə bilər və ilk baxışda gizli mənanı anlamaq lazımdır. A.Smith onları idiom kimi qələmə verirdi.

red tape-qirmizi maqnitafon-(bürokratizm mənasında)

2.Frazeoloji birləşmələr öz mənasını və hissələrini qoruyur və ifadənin mənası hissələrdən anlaşılır.

To show one's teeth-dişini göstərmək(qeyri səmimi olmaq mənasında)

3.Frazeoloji qovuşmalar isə nəinki mənasını hissələrdən alır, hətta hissələrdən biri bir başa öz mənasında işlənə bilər.

To attain success-uğur qazanmaq.

Frazeoloji birləşmələrin digər bölgüsü A.İ. Smirnitski tərəfindən quruluşa görə irəli sürülən struktur təsnifatıdır. Onun fikrincə sözlərin ekvivalenti kimi götürülən *yüksək idiomatik* ifadələr aşağıdakı qrupa bölünür.

1.Ənənəvi ifadələr(nice distinction-gözəl fərqlilik)

2 Frazeoloji birləşmələr (to fall in love-eşqə düşmək)

3.idiomlar (to wash one's dirty linen in public-ictimai yerdə bir kəsin kirli çamaşırlarını yumaq-(sirr açmaq mənasında)

A.İ.Smirnitski ikinci qrupa aid edilən frazeoloji birləmələrin özünü iki qrupa ayırmışdır.

a) Düzəltmə sözlərlə müqayisə edilən bir zirvəli ifadələr- to bring up(tərbiyə etmək)

b) Mürəkkəb sözlərlə müqayisə edilən iki zirvəli ifadələr- take place(baş vermək)[2].

İngilis dilində mövcud olan hazır birləşmələrlə bağlı digər təsnifat A.V.Kuninə xasdır.

Onun fikrinə əsasən frazeoloji birləşmələr mənalarını qismən və ya tamamən köçürmüş sabit söz birləşmələridir.A.Kuninin struktural-semantik təsnifatı isə aşağıdakı bölgüyə əsaslanırdı:

a) leksik- a skeleton in the cupboard-dolabda sklet(ailə sirri mənasında)

b)qrammatik-to be in deep water-dərin suda olmaq(çətin vəziyyətdə olmaq mənasında)

c) vəziyyət- a square peg in a round hole-yumru dəlikdə dördkünc yiv(bolt)-(qabiliyyətinə uyğun yerdə olmamaq)

d) qarışıq variantlar[3].

Dildə mövcud olan sabit fikir və ifadələrdən bir qismi də atalar sözləri və məsəllərdir. Atalar sözləri hər kəs tərəfindən anlaşılan ümumi gerçəklikləri ifadə edir və eyni zamanda şəraitə uyğun olaraq, ruh yüksəkliyi yaratmaq, əxlaqi və nəsihətamiz məsləhətlər vermək, xəbərdarlıq etmək və tənqid etmək kimi fərqli funksiyaları yerinə yetirir.

Məsələn:"Silence is something an answer" Susmaq özü də bir cavabdır [4]. Verilən nümunədən də aydın olduğu kimi, cümlədən ibrətamiz nəticə çıxarmaq olur və atalar sözlərində metaforiyaya daha geniş yer verilir.

Məsəllər və ya digər adı deyimlər (sayings) olan hazır ifadə növləri də atalar sözləri kimi anlaşılır, lakin onların arxasında kiçik nəsihətamiz hekayələr dayanır.

Məsələn:"Little drops make the mighty ocean".-Kiçik damcılar qüdrətli okeanı yaradır.(Dama-dama göl olar mənasında)

Nəticədə verilən misallardan da aydın olur ki, bu ifadələrin bəziləri dilimizə bir başa tərcümə olunursa, bəziləri də ifadələrin qarşılığını dəqiq yerinə yetirə bilmir. Bu zaman həmin ifadələr tərcümə olunan dilin tərkibindəki uyğun ifadələrlə əvəz edilməlidir. Belə birləşmələrdə bəzən həmin dilə xas olan adət və ənənələr, milli düşüncələr, xalqa xas ifadələr də öz əksini tapır. Beləliklə də, bu ifadələrin mətndaxili və daha geniş izahata ehtiyacı olur.

Ədəbiyyat:

1. Cowie, Anthony P/Mackin, Ronald/Mc Caig, IR. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English,2005
2. www.studopedia.su
3. Кунин А.В.Англиская фразеология "Высшая школа",1970,с 343
4. W.G.Smith.The Oxford Dictionary of English Proverbs

The classification of the ready-made combinations in the English language

Summary

There are different fixed word combinations in the English language. They are phraseological units, idioms, proverbs, sayings that transfer or hide their meanings. Sometimes listeners or readers don't understand them directly, so contextual relations and meanings help them to understand. These word groups are classified for their lexic-semantic, and grammatic functions by V.Vinogrodov, A. Koonin, A.Smirnitsky. These idioms and phrases make a speaker's speech rich but they shouldn't be used often because the text can lose its originality. Sometimes idioms are mixed with phraseology. But we should know that idioms are also parts of phraseological units.

Классификация устойчивых словосочетаний в английском языке

Резюме

В английском языке есть различные устойчивые словосочетания. Это фразеологические единицы, идиомы, пословицы, поговорки, которые передают или скрывают их значения. Чтоб определить их точное значение важен контекст, в котором они использованы. Контекст определяет их смысловую нагрузку. Они обогащают и разнообразят речь, но их обилие в тексте также усложняет восприятие текста.

Устойчивые словосочетания занимают важное место среди фразеологизмов. Они были изучены В.В.Виноградовым, А. Куниным, А.Смирнитским др. учеными.

Рецензент: преп. Э.С.Умудова

Керимова Леся Александровна
Бакинский славянский университет

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ

Ключевые слова: *фразеологизмы, развитие, периоды, культура, традиции, особенности*
Açar sözlər: *frazeologizmlər, inkişaf, mərhələlər, mədəniyyət, ənənənə, xüsusiyyətlər*
Key words: *frazeologisms, development, stages, culture, tradition, features*

Фразеологизмы относятся к языковым единицам, дающим представление об истории, культуре, мировоззрении и образе жизни украинского народа. Фразеологические единицы делают речь более выразительной, яркой и свидетельствуют об уровне развития языка. Богатство состава фразеологических единиц в лексической системе украинского языка дает возможность их изучения в различных аспектах (этимологическом, семантическом, синтаксическом и т.д.).

Во фразеологических единицах находит отражение мировоззрение украинского народа – система взглядов, оценок и образных представлений о мире и месте в нем человека, общее отношение человека к окружающей действительности и самому себе, а также обусловленные этими взглядами основные жизненные позиции людей, их убеждения, идеалы, принципы познания и деятельности, ценностные ориентации. Такие внеязыковые факторы, как украинские обычаи, обряды, традиции, верования и т.д., являясь неотъемлемой частью духовной культуры украинского народа и выражая его мироощущение в разные периоды исторического развития, тесно связаны с появлением отдельных фразеологических единиц.

Определение фразеологического фонда современного украинского языка, уточнение принципов отграничения фразеологических сочетаний слов от устойчивых словосочетаний нефразеологического типа стало возможным в результате развития как общей теории фразеологии, так и национальной (украинской) фразеологии.

Процесс становления украинской фразеологии как новой лингвистической дисциплины глубоко и всесторонне описан в трудах Ф.П.Медведева, Н.А.Москаленко, Л.Г.Скрипник, А.С. Юрченко и др.

В истории изучения украинской фразеологии условно можно выделить три периода: 1) первый – подготовительный (50 – 60-е годы XX в.) – обоснование основных понятий фразеологии, описание стилистического использования фразеологизмов в художественных текстах и т. д., 2) второй – период структурно-семантического описания фразеологии (70 – 80-е годы XX в.) – систематизация фразеологического материала по структуре, семантике, грамматическим и стилистическим параметрам, 3) третий – период функционального изучения фразеологии (90-е годы XX в. – XXI в.) – комплексное исследование фразеологии в прагматическом, культурологическом, идеографическом и других аспектах с привлечением достижений наук, исследующих человеческий феномен. Рассмотрим более подробно эти периоды в развитии украинской фразеологии.

1. 50 – 60-х годы XX в. считаются подготовительным этапом в становлении украинской фразеологии потому, что она, как наука, именно в это время начала развиваться на украинской языковой почве. Первой фразеологической работой в Украине была книга Чередниченко І. Г. «Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями): Прийменникові конструкції. К., 1952. Ч. 1, которая имела нормативно-справочное назначение. В этом издании были рассмотрены важные факты и явления украинской фразеологии в сравнении с русскими.

В 50-х годах XX в. фразеология украинского языка становится объектом исследования в кандидатских диссертациях (Л.Г. Скрипник, Н.М. Богдан, Л. И.Добржанской и др.). В то же время начинают появляться первые публикации в научных всеукраинских изданиях «Мовознавство» и «Українська мова в школі», например, работы И.К.Белодида, Н.А. Крыжановской, В.А.Шадуры и других. Эти исследования посвящены стилистическому использованию фразеологических единиц в творчестве отдельных писателей или в отдельных произведениях.

Со II пол. 50-х годов XX в. статьи об украинской фразеологии начинают печататься и в региональных сборниках научных трудов. Среди них следует назвать исследования Г.М.Удовиченко, М.М. Богдана, М.С.Тофана и др.

Таким образом, в 50-е годы XX века ФЕ, которые в украинской фразеологии чаще понимаются в широком значении, изучаются, как правило, или на материале художественной литературы, или параллельно с лексикой.

К концу 50-х годов XX в. относятся первые попытки систематизации украинского фразеологического материала в специальных словарях. Первым фразеологическим словарем, который увидел

свет в Украине, был словарь переводного типа – «Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками» К.Т.Баранцева, в котором насчитывалось около 7 тыс. устойчивых выражений.

В 60-х годах XX в. в журнале «Українська мова і література» появляются труды украинских ученых (Г.М.Мукан, Н.А.Москаленко, О.М.Масюкевич, М.А.Грицак), в которых исследуются основные понятия фразеологии и термины, которые их обозначают; компонентный состав; грамматические особенности ФЕ; основы фразеографии и др.

Во второй пол. 60-х годов XX в. происходит становление двух направлений в украинской фразеографической практике: 1) создание работ учебно-методического характера, 2) составление толковых фразеологических словарей. У истоков обоих направлений стояла Н. А. Батюк – автор словаря «Фразеологічний словник». В нем дается толкование наиболее распространенных ФЕ, зафиксированных в украинских художественных произведениях, изучаемых в средней школе.

2. Начало 70-х годов XX в. характеризуется не только ростом числа фразеографичеких изданий в Украине, но и совершенствованием принципов их создания, появлением новых типов словарей. В 1971 г. издан «Украинско-русский и русско-украинский фразеологический словарь» И. С. Олейника и М. М. Сидоренко, в котором в алфавитном порядке подается 7 тыс. украинских и 6,5 тыс. русских ФЕ с лексико-грамматическими вариантами, указанием на функционально-стилистическое и эмоционально-оценочное значение.

В конце 60 – нач. 70-х годов XX века в Харьковском университете под руководством проф. Ф.П. Медведева начал формироваться первый в Украине научный центр по проблемам изучения украинской фразеологии. Кроме работ самого проф. Ф.П. Медведева, стали появляться труды его учеников, в том числе и кандидатские диссертации.

3. Третий период в истории изучения фразеологии в Украине совпадает с обретением Украиной независимости – началом 90-х годов. С 1991 г. начинается комплексное исследование фразеологии в прагматическом, культурологическом, идеографическом и других аспектах с привлечением достижений наук, исследующих человеческий феномен. В это время увидела свет монографии Ю. Ф. Прадида «Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)» и др.

В 90-е годы XX в. заметных успехов достигла в Украине фразеография. Возникла необходимость и в создании словарей индивидуально-авторского использования ФЕ, которые помогают выявить сложный процесс взаимодействия узуального и окказионального в сфере фразеологии, зафиксировать различные приемы индивидуально-авторских изменений ФЕ относительно языковой нормы. Достижения в теории и практике фразеографии конца XX в. создали предпосылки для подготовки тематических фразеологических словарей. В 1994 г. в Украине появилась первая фразеографическая работа, построенная по тематико-идеографическому принципу – «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека» Ю. Ф.Прадида. Следует подчеркнуть, что этот словарь принадлежит к словарям комбинированного типа, потому что является не только идеографическим, но и переводным, и толковым. В словаре представлено 414 украинских и 339 русских ФЕ, объединенных в 13 тематических разрядов. Словарь содержит характеристику как тематического разряда вообще, так и каждой ФЕ с толкованием и иллюстративным материалом, который отражает ее функционирование в украинском и русском языках. При написании словаря широко учитывались достижения современной психологической науки в области эмоций человека.

Фразеология украинского языка представляет большие трудности как для специалистов, так и обучающихся. Это единицы, которые складываются в недрах национальной культуры, поэтому, кроме лингвистических трудностей, представляют и трудности восприятия национально-исторического характера. О значении этих единиц почти невозможно догадаться, их нужно только знать и понимать. При переводе фразеологических единиц с национально культурным компонентом важно сохранить смысловую, коннотативную (оценочную, эмоциональную, экспрессивную, стилистическую) и функциональную информацию оригинала. Они образуют фразеологическую картину мира – часть языковой картины мира, специфичной для каждого языка. В центре фразеологической картины мира – «очеловеченная» модель мира, в которой критерием оценки является человек. Обе картины мира обращены на антропоцентрическое понимание мира.

Поэтому изучение национально-культурной специфики украинских фразеологических единиц является актуальным и важным в процессе обучения. Фразеологию любого языка необходимо изучать, чтобы устранить непонимание при межкультурной коммуникации.

Украинская фразеология прошла длительный и сложный путь развития, со своими процессами и тенденциями. Значительное количество ФЕ в украинском языке составляют национально ориентированные выражения, отразившие особенности быта, обычаев, традиций, верований украинского народа, историко-культурный компонент.

Литература:

1.Авксентьєв Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Харків : Вища школа, 1983.

2. Горбачевич К.С. Про вживання терміна фразеологія // Українська мова в школі, 1962, № 3. С. 8–11.

3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. К.: Довіра, 2006.

4.Коломієць М. П. Фразеологічна синоніміка української мови. Дніпропетровськ, 1986.

5.Медведєв Ф.П. Фразеологія – багатющий скарб і невичерпне джерело народної мудрості та культури // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в пожовтневий період. К., 1967.

6.Москаленко Н.А. З історії дослідження української фразеології // Українська мова і література в школі, 1967, № 10. С. 22–26.

7. Прадід Ю. Развитие фразеологической науки в Украине ((II пол. XX ст. – начало XXI ст.)//Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, 2012. Т. 25 (64), № 2 (1). С. 11–42

Ukraynada frazeologiyanın yaranması və təşəkkülü

Xülasə

Ukrayna dilində frazeologizmələrin yaranması xalqın adət-ənənəsi, inancları və tarixi inkişaf yolu ilə sıx bağlı olan bir prosesdir. Elə bu səbəbdən onları müstəqil şəkildə təhlil və tədqiq etmək çox çətindir. Çünki onların komponentlərinin mənası və mənbəyinin aşkarlanması bu gün əksər hallarda artıq mümkün deyil.

Ukrayna ədəbi dilində mövcud olan frazeologizmlər ümümbəşəri mənalara söykənir və əsasən antroposentrik xarakter daşıyır. Lakin onların əsas komponenti milli çalar daşıyır.

In Ukraine, the establishment and formation of phraseology

Summary

Creation of frazeologisms in Ukrainian language is a process closely linked to the traditions, beliefs and historical development of the people. That is why it is very difficult to analyze and explore them. Because the meaning and source of their components are often unavailable today.

The frazeologisms existing in the Ukrainian literary language are commonly referred to as anthropocentric.

Key Words: frazeologisms, development, stages, culture, tradition, features

Rəyçi: dos. Q.Ağazadə

Mecidova Xəyalə Mirələm qızı
Bakı Slavyan Universiteti

YENİ DÖVR (XXI ƏSR) TÜRK YAZIÇI VƏ ŞAİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər*: dil, üslub, yeni dövr, ədəbi yaradıcılıq, türk dili*
Key words*: language, style, new journey, literary creativity, Turkish language*
Ключевые слова*: язык, стиль, новая эра, литературное творчество, турецкий язык*

Yüzilliklər tarixinə malik Türkiyə türk ədəbiyyatı zəngin ənənələr zəminində inkişaf etmiş, dünya ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir xalqın ədəbiyyatında olduğu kimi Türkiyə türk ədəbiyyatında da özünəməxsus cəhətlər və fərqli xüsusiyyətlər diqqətdən yayınmır. Təbii olaraq burada birinci növbədə milli sənət problemlərinin qarşısında dayanan məsələlər və onun həlli yolları önəm təşkil edir. Türkiyə türk ədəbiyyatının bir özəl keyfiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu ədəbiyyat "bir çox millətlərin ədəbiyyatları kimi bir vətəndə, son beş-altı əsr içində yox, türklərin dəyişik vətənlərində yüzillər boyu formalaşıb inkişaf etmişdir. Doğrudur, bu qədər geniş coğrafi məkanda ümumtürk ədəbiyyat və sənət ənənələri təsirindən yan keçilməsə də, Türkiyə türk ədəbiyyatı milli bir ədəbiyyat olmaq keyfiyyətini mühafizə etmişdi.

Türk ədəbiyyatı 2000-ci ildən sonra yeni bir yol çəkməyə başlamışdır. Ümumiyyətlə, hekayə və roman janrlarını nəzərə alsaq, o zaman biz bu dövrə aid bir çox ümumi mövzular və bədii araşdırmaların ön plana çıxdığını görürük.

Yeni dövr (XXI əsr) ədəbiyyatında əvvəlki dövrlə müqayisədə çox fərqli ədəbi mühit formalaşdı. Bu dövrdə artıq cərəyan və qruplardan tamamilə kənar müstəqil yazıçıların olduğu bir dövr başladı. Bu dövrdə Türkiyə oxucusu ədəbi janrlar içərisində romana üstünlük verdi. Hekayə və şeir ədəbiyyat dünyasında oxunub inkişaf edirdisə, roman geniş kütlənin maraq dairəsində idi. Dövrün çox tanınan Elif Şafak, Tuna Kiremitçi, Sema Kaygusuz, Hakan Günday və s. yazıçıları şöhrət qazandılar. Orhan Pamuk, Yaşar Kemal, Hasan Ali Toptaş, Ahmet Ümit artıq ötən əsrdə sözlərini demiş, eyni zamanda ədəbi yaradıcılığa uğurla davam edən yazarlardır. Murathan Mungan, Adalet Ağaoğlu, Selim İleri, Yahsin Yücel, Leyla Erbil, Lafite Tekin gibi harika yazarlar da artıq Türk ədəbiyyatının klassikləri sayılır. 2000-ci illərdə ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq on illik dövrlərlə müxtəlif nəsillərin müəyyən bir siyasi görüş ətrafında birləşmiş qruplarından fərqli olaraq, Türk yazıçıları daha müstəqildirlər. Cümhuriyyət dövrü ideoloji istiqamətlər artıq yeni dövrdə yerini ideoloji yöndə mübahisələrə, qrup və cərəyanlar xaricində fərdi ədəbiyyata verdi. İstər məhəbbət, istərsə də ailə və siyasi romanlar olsun, qəhrəmanların daxili dünyasındakı qarşıdurmaları ifadə edilən hekayə və romanlar yazılmağa başladı. Bugün Türk ədəbiyyatında İstanbulun elit həyatından bəhs edən çox sayda roman olsa da, bir alt mədəniyyəti-küçə uşaqlarını, narkotik istifadəçilərini, həyat qadınlarını da mövzu edən əsərlər çoxdur. Vecdi Çıracıoğlu və Hakan Günday bu kimi mövzuları işləyən yazıçılardır. 2000-ci illərin II yarısından başlayaraq Türkiyədə milliyətçilik dalğası yüksəlməyə başladı. Türkiyənin Avropa Birliyinə üzvlük məsələsinin uzanması, ABŞ-ın İrağı işğal etməklə göstərdiyi güc nümayişi Türkiyə cəmiyyətində təklənmə və milli kimlik duyğusunu gücləndirdi. Nəticədə milliyətçi yöndə romanlar yazılmağa başladı. Ən güclü iki roman Burak Turna və Orkun Uçarın "Metal Fırtına" ilə Türk Qurtuluş Savaşındakı qəhrəmanlıq hekayələrindən bəhs edən Turqut Özəkmanın "Şu Çılgın Türkler" oldu. Turqut Özakmanın öz ifadəsiylə desək, dünyanın ən qanuni, ən mənəvi, ən müqəddəs müharibələrindən biri olan romanın, imperializmə qarşı ilk azadlıq müharibəsi, milliləşdirmə inqilabı, zamanın gözəl bir eposu və həqiqətən, unikal bir iş olaraq, dəyərləndirir. Doğrudan da, Türk İstiqlal Muharibəsi haqqında yazılmış mükəmməl bir əsərdir. Turqut Özakman 1948-ci ildə Polatlıdan Dumlupınar'a gedən zəfər gedişində on dostu ilə bu kitab yazmağa qərar verdi. Bu yürüyüşün baş verdiyi coğrafiya, eyni zamanda, Müstəqillik Döyüşünün ən sıx qarşıdurmalarının baş verdiyi ön bölgə idi. Burada yazır ki, Yunanıstanın işğalına və qələbəsinə şahid olan insanlar ilə söhbət etməyə və Milli Mübarizə haqqında xatirələr toplaymağa başladı. Məsələn: A*NADOLU AJANSI, camilere, kahvelere her gün tek sayfalık bültenler asarak olup bitenleri halka duyurmaktaydı. O gün hiçbir bülten asılmayınca, meraklanan Ankaralı esnaf ve zanaatkarlar, dükkânlarını, küçük atölyelerini erkenden kapatıp bugünkü Ulus meydanındaki küçük Meclis binasının önünde toplandılar. Gittikçe çoğalıyor ve sessizce cepheden haber bekliyorlardı. Adana Milletvekili Zamir [Damar] Arıkoğlu, kalabalığı telaş içinde yararak Meclis'e girdi. Kütahya - Eskişehir Savaşına Hazırlık 31 KOMİSYON odaları ve koridor, kalpaklı, fesli, sarıklı milletvekilleri ile doluydu. Zamir Bey ilk rastladığına sordu: "Hâlâ bir haber yok mu?" "Yok." Antalya Milletvekili Rasih Kaplan Hoca, "Konferans sona ermemişti ki birader, ara*

verilmişti.." diye söyleniyordu, "..bu Yunan taarruzunun anlamı neydi?" Siyah kalpaklı, avcı ceketli, iri kıyım bir genç, Manisa Milletvekili Mustafa Necati Bey, "Ne olacak.." dedi, "..bizi konferansla uyutup gafil avlamak istediler." "Ama buna diplomasi değil, sahtekârlık derler!" Konya Milletvekili Musa Kâzım Efendi, beyaz sakalını sıvazladı: "Ordumuz direnebiliyorsa, mesele yok. Batının bu oyununu da boşa çıkarırız." BU SIRADA görevden dönen çift kanatlı bir keşif uçağı, Eskişehir/ Muttalip havaalanına yaklaşmaktaydı..(4,12)

Beləliklə, 2001-ci ildə Türkiyədə iqtisadi böhranın aradan qalxmağa başlaması ilə çap məhsulları, kitab yayımı artdı. Hər biri 50-100 min satılan kitablar yayımlandı. Ahmet Altan, Ahmet Ümit, Orhan Pamuk, Elif Şafak, Ayşe Kulin, Murathan Mungan kimi yazarların tanınması, geniş oxucu kütləsindən gördükləri maraq, kitabların reklam kampanyalarıyla yayımlanması və bu yazarların gəlirlərinin artması gənc yazarlara da ciddi təsir göstərdi. Yazıçılıq, xüsusilə də roman yazarlığı sevimli işə çevrildi. Hər bir yazıçının özünə məxsus üslubu vardır. Bəllidir ki, üslub dedikdə yazıçının, onun dünyagörüşü, təsvir etdiyi hadisələr və xarakterlər dairəsi, onun yaratdığı bədii təsvir və ifadə vasitələri vəs. nəzərdə tutulur. Özünəməxsus üslubu olmayan yazıçılar ədəbiyyata heç bir yenilik gətirə bilmir və tezliklə də yaddan çıxır, unudulur. Yazıçı dramaturq Orhan Pamuk belə sənətkarlardan biridir. Onun özünə xas son dərəcə özəl bir üslubu vardır. əlbəttə, O.Pamukun bir nasir, dramaturq kimi parlamasında ustadlarından aldığı mənəvi qidanın xüsusi rolu olmuşdur. Onun yeni, həm də kəskin söz demək üçün yazıçı cəsarətinin, mənəvi qəhrəmanlığın lazım olduğunu yetərincə dərk edən sənətkarlardandır. Dünya şöhrətli türk yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Orhan Pamukun "Qar" və "Mənim adım qırmızı" romanlarından sonra "Yeni həyat" romanı da Azərbaycan türkcəsinə çevrilib. Orhan Pamukun maraqlı əsərlərindən biri olan "Yeni Həyat" insanlara qəzanın, ölümün, səyahətlərin sirlərini açıqlayır.

"Bir gün bir kitab oxudum və bütün həyatım dəyişdi" - "Yeni həyat" bu sözlərlə başlayır. Əsərin qəhrəmanı kitabın təsiri ilə aşiq olur, tələbəlik həyatından uzaqlaşır, İstanbulu tərk edir, davamlı avtobusla səyahətə çıxır, şəhərlərə, qəsəbələrə gedir. Özünü və zamanını azdırır. Başqa dünyaya - Yeni Həyata daxil olur. Roman həm əvəzsiz Zamanın, Ölümün, Taleyin, Yazının, Qəzanın sirlərinə, həm də uşaq vaxtı oxunan şəkilli romanlarına, Dantenin, Rilkenin şeirlərinə açılan qapıdır. Roman oxuduğu kitabdan təsirlənən, oxuduğu səhifələrdən həyatına yeni işıq düşən və kitabın vəd elədiyi həyatın arxasınca gedən bir qəhrəmanın taleyindən bəhsedir. (5, 178)

2000-ci illərin ortalarından etibarən ən çox oxunan günlük siyasi hadisələrdən, məhəbbətdən, psixoloji mövzulu, milli duyğularla səsləşən nəzəriyyələr, qəhrəmanlıq hekayələri haqqında yazılmış əsərlərdir. 2000-ci illərin ən diqqət çəkən yazarlarından biri Tuna Kiremtiçidir. O, 2002 və 2003-cü illərdə çap olunan iki roman ilə fenomenə çevrildi. "Git kendini çok sevdirmeden" romanı qısa müddətdə ən çox satılanlar siyahısına girdi. Oxucu onun məhəbbət və tənhalıqdan yazdığı sadə, ancaq təsirli cümlələrini çox sevmişdi. Tuna Kiremitçi 2003-cü ildə çıxan "Bu işte bir yalnızlık var" romanında insan sevgisinin əskikliyinin yaratdığı problemləri, məhəbbətin sərhədini və qaçılmaz sonluqlarını ustalıqla qələmə alıb. Kiremitçi ilk "Git kendini çok sevdirmeden" romanında qəhrəmanı Ardanın həm coşğulu və macəra dolu gənclik illərini, həm də hər şeyini itirmiş, həyat ilə intiharın bir addımlığında olan, lakin yenidən həyata bağlanmağın yollarını tapdığı 40-lı yaşlarını ustalıqla və əlaqəli şəkildə verə bilmişdir. Bu çox uğurlu romanların ardından Tuna Kiremitçi **"**Yolda üç kişi" də üç fərqli nəsildən və xarakterdən insanın yollarını sevgidə kəsiştirən bənzər bir romanla yoluna davam etdi. Daha sonra çıxan "AŞK neyin kısaltması" və "Dualar kalıcıdır" kitapları ilk kitabları qədər maraq yaratmasa da, Tuna Kiremitçi hələ də Türkiyənin ən populyar yazarlarından biridir.

Hakan Günday. 2000-ci ildə 24 yaşında "Kinyas və Kayra" adlı ilk romanı çap olunan Hakan Günday oxucusu olan böyük gənc nəsli təsiri altına aldı. "Kinyas və Kayra"dakı nihilism (insan mövcudluğunun dərk olunmasının, ümumi qəbul edilmiş əxlaqi və mədəni dəyərlərin inkarında özünü büruzə verən dünyagörüşü, avtoritetlərin qəbul edilməməsi), laqeydlik, qanunsuzluq, şiddet və macərapərəstlik bu dövrün gəncliyində inanılmaz qarşılıq tapdı. Məsələn: *"Hiç uykum yok. Hiç uyuyamıyorum. Domuz gibi içiyorum. Ama gözlerimi kapalı bile tutamıyorum. Sabaha beş saat var. Annemi düşünüyorum. Nerededir şimdi? Aynada kendime bakıyorum bazen. Ve tek kelime etmesem bile vücudum yaşadıklarımı, hayattan ne anladığımı anlatmaya yetiyor. Sağ omzuma kendi çizdiğim kelebek, eğenmediğim için üzerine attığım çarpı işareti ve altında aynı kelebeğin bir Japon tarafından çok daha iyi işlenmişi. Sol dirseğimin iki parmak yukarısındaki kurşun yarası.Bileklerimdeki otuz dört dikiş. Medeniyeti bir aralar, herkes gibi yaladığımı kanıtlayan apandist ameliyatımın izi. Ve sırtımı kaplayan Tanrı'nın yüzü. Bilmiyorum... Hızlı yaşadım. Ama genç ölmekten çok, hızlı yaşlandım! Ancak hayattayım*. (2, 65)

Elif Şafak 2000-ci illərdə Türk ədəbiyyatının ən sevilən yazıçılarındandır. Türkiyədə çox oxunan və ədəbiyyat çevrələrində də diqqətə alınan bu yazar ölkədən kənarda da böyük maraq gördü. Elif Şafa Halide Edip Adıvardan bu yana çok oxunan romanlarının bəzilərini ingiliscə yazan ilk Türk kadın yazarıdır. Aslında Elif Şafak 1990-cı illərin sonu tanınmağa başladı. 1998-ci ildə yazdığı ilk romanı "Pinhan" idi. Uşaqlıq və

gəncliyini xaricdə keçirmiş Elif Şafak Türkiyə tarixinə, dilinə və inanclarına böyük maraq göstərir və bunu əsərlərində də qələmə alırdı. "Şehrin Aynaları" və 2000-ci ildə çıxan "Mahrem" romanı da bu xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. "Mahrem" Elif Şafakın ən gözəl romanlarından biri olaraq ədəbiyyat dünyasındakı yerini saxlamaqdadır. "Baba ve Piç" əsəri ortalığı bir-birinə qatdı. Türk-erməni məsələsi və erməni soyqırımından bəhs edən əsər Türkiyədə ciddi narazılığa səbəb oldu və yazıçıya Cəza Qanununun 301-ci maddəsi ilə cəza istənildi. Lakin ABŞ və Avropada da geniş oxucu kütləsi olan E.Şafak ciddi etirazlar səbəbi ilə bəraət aldı. Kitab 2006-cı ilin ən çox oxunan romanlarından biri oldu. Bəllidir ki, həqiqi yazıçının bədii arsenalı məhdud çərçivəyə sığa bilmir. Cünki, məhdud çərçivəni əhatə edən əsərlər yazılırsa, sənətdə süstlük, mənəvi boşluq yaranır. Yazıçı E.Şafak həmişə müasir, həyatla bağlı olan, mənəvi dəyərini itirməyən əsərlərin müəllifidir. Məsələn: *Ama elbet bir sebebi vardı: Aşk! Âşık oldu Ella hiç beklenmedik bir biçimde, beklemediği bir adama. İkisi ne aynı şehirde yaşıyordu ne de aynı kıtada. Aralarındaki fersah fersah uzaklık bir kenara, kişilikleri en az gündüz ile gece kadar farklıydı. Yaşam tarzları ise alabildiğine başkaydı. Arada tam bir uçurum vardı. Normal şartlar altında birbirlerine tahammül etmeleri bile zor iken, aşk odu'nda yanmaları beklenmedik bir hadiseydi. Ama oldu işte. Hem de öyle çabuk oldu ki, Ella başına ne geldiğini anlayıp, kendini koruyamadı bile. Tabii şayet insanın kendini aşktan koruması mümkünse!* (7, 14)

Murat Uyurkulakın 2002-ci ildə çıxan ilk romanı "Tol" həm poetik anlatımı, həm də siyasi görüşləri ilə oxucuları heyran edə bildi. Jurnalist olan Murat Uyurkulak uzun illər üzərində işlədiyi bu romanda İstanbuldan Diyarbakıra olan Qatar yolculuğunu anlatır. Əsərdə gənc bir redaktorun və yaşlı bir şairin yolboyu söhbətlərində Türkiyənin yaxın keçmişi gözdən keçirilir. Yazıçı əsərdə cinayət, işgəncə və hər cür qəddarlıq nəticəsində ruhu yaralanmış insanlardan bəhs edir. 2006-cı ildə çıxan "Har" romanı yerdəkilər və göydəkilər arasında baş verən bir hadisədə Türkiyə həyatından bəhs edən fantastik romandır. Məhz bu romanı yazıçının sonrakı əsərləri üçün zəmin yaradır. Bəzən bir cümlə ilə xarakter yaratmaq, kiçik bir abzasla güclü emosional təsir oyatmaq olur. Yeni güclü bənzətmələr, metaforalar, üslub və kompozisiya elementlərinə geniş yer vermək bacarığı bu romandan başlayır digər əsərlərə ötürülərək daha da gücləndirilir.

Oya Baydar 1980-ci il çevrilişi ilə Almanyaya qaçmaq məcburiyyətində qalmış bir isimdir. O, ədəbiyyata Berlin divarlarının yıxılmasına həsr etdiyi "Elveda Alyoşa" əsəri ilə gəldi. Siyasi roman yazarı olan O.Baydar digərlərindən fərqli olaraq həm varlı insanları, həm intellektual, həm də yoxsul təbəqənin yaşamlarındakı kəsişmə nöqtələrini uyğun bir dilli işləyə bilmişdir. Bunlar zamanı insanlar üzərində yaratdığı ağırlığı anlata bilən psixoloji romanlardır. Yaxın mövzularda yazılan "Sıcak külleri qaldı" və "Erguvan Kapısı"ndan sonra, yaxın zamanlarda çap etdirdiyi "Kayıp Söz" də çox bəyənildi.

1990-cı illərdə hekayə yazarı kimi tanınan Sema Kaygusuz 2000-ci illərdə öncə "Sandık lekesi" adlı öykü kitabı, daha sonra çox bəyənilən "Yere düşen dualar" adlı ilk romanıyla tanındı. Öykülərində ənənəvi Anadolu hekayələrini, əfsanələrini, masalları xatırladan bir dildən istifadə edən Sema Kaygusuz ilk romanında da biraz masalçı atmosfer yaartmışdı. Hamdi Koçun "Melekler erkek olur" kitabı 2002-ci ilin ən çox oxunan romanı oldu. Hamdi Koç qırx yaşında həyat yoldaşından ayrılaraq başqa münasibətlər yaşayan tipik tipik şəhərli xarakerliylə modern romanın da tipik nümunəsini yaratmışdı. Yenə aşk mövzusunda olan "Çiçeklerin Tanrısı" romanı 2003-cü ildə çap olundu.

Bəhs olunan yazıçılar müasir Türk ədəbiyyatında 2000-ci illərin çox oxunan, daha çox özündən söz etdirən ədəbi fəaliyyələri ilə də fərqlənən yazıçılardır. Onların yaradıcılığında ortaq mövzu və üslublardan danışmaq olmaz, sadəcə ədəbi yanaşmada fərdilik ortaq nöqtələr olduqca çoxdur. Türk dilinə xas olan ən ümdə keyfiyyətləri hekayə, povest və romanlarda görmək olur. Sözün həqiqi mənasında, linqvistik materiallar həddən artıq çoxdur və bu "materiallar" cəmiyyətə çatdırılıb. Yazıçıların nəsr dili və üslubunun spesifikliyini əlbəttə, həmin "materiallar" daha yaxşı üzə çıxara bilir. Bilindiyi kimi, əsərin gözəlliyi də hər bir yazıçının dilindən, üslubundan, ifadə manerasından hiss edilir və duyulur.

Ədəbiyyat:

1. Bardar O. Erguvan kapıları, İstanbul, Can Yayını, 2010
2. Gunday H. Knyas ve Kayra, İstanbul, Doğan Yayınevi, 2000
3. Kaygusuz S. Sandık lekesi, İstanbul, Metis Yayınevi, 2015
4. Özakman T. Şu Çılgın Türkler,İstanbul, Bilgi Yayinevi, 2005
5. Pamuk O. Yeni hayat, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
6. Türk Romanı Özel Sayısı (2 Cilt), İstanbul, Hece Yayınevi, 2002
7. Şafak E. Aşk, İstanbul, Doğan KitapY.E., 2009

Language and styles of Turkish writers and poets in the new era (XXI century)

Summary

Turkish literature has started a new journey, since 2000. In the XXI century, a very different literary environment was formed compared to the previous period in Turkish literature. In this period, there are now independent writers who are already in the process and are completely out of groups. In this period, the Turkish reader preferred the novel in literary genres. Although the story and poetry were read and developed in the world of literature, the novel was in the vast interest of the audience.

Язык и стили турецких писателей и поэтов в новой эпохи (XXI век)

Резюме

С 2000-го года турецкая литература встает на новый путь своего развития. В сравнении с ранним периодом в 21 веке начинается формирование новой литературной среды. Этот период знаменуется появлением независимых писателей, которые были полностью далеки от разных течений и групп. На этом этапе развития турецкой литературы, турецкий читатель, среди прочих жанров, отдает предпочтение роману. Несмотря на то, что повесть и поэзия продолжают развиваться, все же роман остается в центре внимания широких масс.

Rəyçi: dos. V.Ç.Həsənova

Ağayeva Natəvan Fəxrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

TARİXİ GERÇƏKLİYİN AÇILMASINDA TOPONİMLƏR VƏ ETNOTOPONİMLƏR ƏVƏZEDİLMƏZ MƏNBƏDİR

Açar söz: *toponim, etnotoponim, onomastik, areal, xəzinə, etnogen*
Key words: *toponim, etnotoponim, onomastic, local, treasure, etnogenic*
Ключевые слова: *топоним, этнотопоним, ономастический, ареал, этноген*

Bu dəhşətli hadisələr bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi hüquqi – siyasi qiymətini almalıdır. Dünya dövlətləri bu pirinsipial məsələdə mövqelərini yenidən dəqiqləşdirməli, erməni təbliğatı nəticəsində formalaşmış stereotiplərdən imtina etməlidilər.

Bu, bir tərəfdən həmin hadisənin bir daha təkrarlanmasına yol verməmək üçün vacibdir, o biri tərəfdən isə, soyqırımı qurbanlarının xatirəsi qarşısında bizim vətəndaşlıq borcumuzdu.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev

Azərbaycanlılar dünyanın ən qədim xalqlarından biri, Şumer mədəniyyətinin varisidir. Cənnət kimi gözəl Azərbaycan torpaqlarında tarix boyu yadellilərin gözü olub. Dünyanın ən böyük cahangirləri dəfələrlə Azərbaycana qoşun çəkmiş, bu torpağın hər qarışı insan qanı ilə yoğrulmuşdur. Tarixin müəyyən dönəmlərində Vətənimiz işğala məruz qalmış, torpaqlarımız hissə - hissə bölüşdürülmüşdür. Dəmirqapı Dərbəndi, Borçalını, Təbrizi, Zəngəzuru, Göyçəni, Zəngibasarı, Dərələyəzi Azərbaycanımızdan qoparmışlar.

Tarixi gerçəkliyin acılmasında toponimlər və etnotoponimlər əvəzedilməz mənbədir. Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixi ilə yaşıd olan toponimlər, etnotoponilmər daş kitabələr, abidələr kimi tarixin özünə şahidlik edir.

Allar - Zəngəzur ərazisində Gorus rayonunda kənd adıdı. Bir çox mənbələrdə kəndin adı Alarlar kimi verilib. Bazarçayın sol sahilində, meşəlik ərazidə yerləşirdi. Alarlar moğol türklərinin oyrat qoluna mənsub olan tayfadır. XIII əsirdə moğol yürüşləri zamanı Qafqaza gəlmiş, şahsevənlərin tayfa birliyinə daxil olmuş və müxtəlif regionlarda məskunlaşmışlar. Azərbaycanın Yardımlı və Cəlilabad rayonlarında, Türkiyənin Sivas bölgəsindən və Cənubi Azərbaycanda da Allar kəndləri vardır. Andronikin Zəngəzura hücumu zamanı 1918 – ci ildə azərbaycanlı əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

Ağaflı - Zəngəzur ərazisində Gorus rayonunda kənd adıdı. 1913 – cü ildə D.D.Paqirevin tərtib etdiyi "Qafqazın beş verstlik xəritəsinin ad göstəricisi" toplusunda kəndin adı Aqaplu şəklində göstərilmişdir. Gorus rayon mərkəzindən 23 km. şimal - şərqdə yerləşmişdi. Kənd XX əsrin əvvəllərində dağıdılmışdır. Kəndin adı kəndin əsasını qoyan Ağaflı nəslinin adı ilə bağlıdır.

Alaçadırlı Məzməzək - Zəngəzur ərazisində Qarakilsə rayonunda kənd adıdı. Bırlılar əzi mənbələrdə bu kənd adı oba adı kimi qeyd olunur, bəzilərində Məzməzək nəslinin yaylaq yeri kimi qeyd olunur. Toponim əslində Məzməzək kəndində olan Alacadirli adlanan tayfanın adı ilə bağlıdır. Bu tayfa əsasən maldarlıqla məşğul olub, yayı Qarakilsənin dağlarında, qışı Bərdədə alaçadırlı nəslinin oturaq həyat keçirdiyi Alaçadırlı kəndində məskən salmışdılar. Kəndin adı etnotoponimdir, alaçadırlılar nəslinin adından yaranıb.

Alıqulu - Zəngəzur ərazisində Laçın rayonunda kənd adıdı. Kənd Pircahan kənd inzibati ərazi vahidliyinin tabeliyindədir, rayon mərkəzindən şimal – qərbdə, rayonun 36 km – də, dəniz səviyyəsindən təxminən 1500 – 1600 m hündürlükdə yerləşir. Kəndin ərazisi 824 hektardır. Kəndin yaxınlığından Laçın – Kəlbəcər, Laçın – Şəlvə - Qorçu şose yolları keçir. Suludərə, Qabaqtəpə dağı, Qızdırma bulağı, Daş bulaq və s. Mikrotoponimlər vardır. Alıqulu kəndi Pircahan, Aşağı Qaracanlı, Yuxarı Qaracanlı, Bülövlük kəndləri ilə qonşudur. Kənddə işğala qədər (1992) orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, mağaza, televizor ötürücü stansiyası, ATS və digər sosial obiyektlər var idi. 86 ev, 407 nəfər əhali olmuşdu. Yerli sakinlərin verdiyi məlumata görə, Alı uşağı nəslindən olan Alıqulu adlı bəyin torpaqları olduğundan kəndə Alıqulu adını vermişlər. Kənddə tapılan küp qəbirlər kəndin çox qədim olduğunu sübut edir.

Arıqlı (Ərikli) - Zəngəzur ərazisində Laçın rayonunda kənd adıdı. Çox güman ki, bölgədəki çoxsaylı Arıqlı, Ərikli toponimləri ilə eyni mənalıdır. Kəndin adı Ağqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan arıqlı türk tayfasının adını özündə ehtiva edir. 1924 – cü ildə 70 nəfər yaşadığı bildirilir. Kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağılmışdı.

Bayandur - Gorus rayonunda kənd adıdı. Kənd rayon ərazisinin 37 km yerləşir. Kəndin adı erməni mənbələrinə istinadən I Bayandur, II Bayandur adı kimi qeyd olunur. Bayandur çayının 5 km yerləşir, tarixi çoxdur, kəndin əhalisi əsasən azərbaycanlılar olub. 1916 – cı ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalb, azərbaycanlıları kəndən çıxardıblar. 1918-ci ilə dək tədricən erməniləri kəndə gətirib kəndi erməni kəndi ediblər. 1969-cu ildən kəndin adı dəyişdirilib Vağatur qoyulub. Toponim qədim bayandur tayfasının adından yaranan etnotoponimdir.

Baharlı - Qafan rayonunda kənd adıdı. Rayon mərkəzindən 24 km şimal şərqdə Kığı çayının sol sahilində yerləşir.

Kəndində tarix boyu azərbaycanlılar yaşadıqları halda 1948-ci ildə kəndin sakinlərini qonşu Kığı kəndinə köçürüb yerində mis zavodu üçün su anbarı tikmişlər. Baharlı adlı rayon ərazidə daha bir kənd adı var, kənd Basut çayının sağ sahilində yerləşir. Toponim baharlı türk tayfasının adından yaranan etnotoponimdir.

Canbar - Zəngilan rayonunda kənd. Dağətəyi ərazidədir. Canbar kənd inzibati ərazi dairəsinin mərkəzidir. Kənd rayon mərkəzindən qərbdə, rayonun 33 km – də, dəniz səviyyəsindən 1200 m hündürlükdə yerləşir. Mincivan – Qafan dəmiryolunun Bürünlü dayanacağından 11 km məsafədədir. Kəndin qarşı tərəfindəki biçənəklikdə qədim Alban kilsəsi var idi.

İnqilaba qədərki ədəbiyyatda toponimin Cambar formasına rast gəlinir. Yaşayış məntəqəsinin dərzili tayfasının azadlı, ələsgərli və güllü tirələrinə mənsub ailələr Canbar adlı ərazidə saldığı üçün belə adlandırılmışdır.

Cıbıllı - Qafan rayonunda kənd. Rayon mərkəzindən 6 – 7 km cənub – şərqdə yerləşir. Toponimin mənası XV əsrdə bu ərazidə məskunlaşan cibikli türk tayfasının adı ilə bağlıdır. 1920 – ci illərin axırlarında kənd dağıdılmış, əhalisi qonşu azərbaycanlı kəndlərinə köçürülmüşdür.

Comərdli - Qarakilsə rayonunda kənd. Rayonun azərbaycanlılar yaşayan dağ kəndidir. Rayon mərkəzindən 18 km qərbdə dəniz səviyyəsindən 2500 metr yüksəklikdə, Təzəkənd kəndindən 6 km, Ərəfsə kəndindən 3 km məsafədə yerləşir. Comərdli kəndi təmiz havası, saf, diş göynədən bulaqları, gözəl Alp cəmənliyi olan yaraşıqlı dağ kəndidir. Kəndin bulaqları toplaşaraq Xırda çay adlanan, kəndə xüsusi yaraşıq verən dağ çayını əmələ gətirirdi ki, həmin çay Ərəfsə kəndindən keçən Dəli çaya qovuşur və Qarakilsə rayon mərkəzi yaxınlığında Bazar çaya tökülürdü. Yerli sakinlər kəndin adını "Comartlı" şəklində tələffüz edirdilər. Mənşəcə kəngərlilərin sofulu tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Comərdli sözü kəndin binasını qoymuş Comərd kişinin adı ilə bağlıdır.

Bu kəndi iki qardaş - Kərbəlayı Comərd və Alagöz Məhəmməd salmışlar. Kənddə yaşayanların hamısı bu iki qardaşın törəməsidir.

Dəmirçilər - Qubadlı rayonunda kənd adı. Dağətəyi ərazidədir. Dəmirçilər kənd inzibati ərazi vahidinin mərkəzidir. Ərazisindən Bərgüşad və Ağa çayları axır. Kəndin adı Qızılbaşların Dəmirçilər tayfasının adı ilə əlaqədardır.

Dəymədağlı - Qafan rayonunda kənd adı. Kəndin adı Qarabağ ellərindən biri olan Kolanlı türklərinin Dəymədağlı qolunun məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Cavad, Nuxa və Şamaxı qəzalarında Dəymədağlı kəndlərinin adları ilə mənşəcə eynidir.

Dəymədağlı - Zəngəzurda dağ adı. Toponimin mənası eyni adlı tayfanın bu dağın ətəyində məskunlaşması ilə əlaqədardır.

Dondarlı - Qubadlı rayonunda kənd adı. Bərgüşad çayının sağ sahilində, Bərgüşad silsiləsində, Hərtiz dağının ətəyində yerləşir. Dondarlı kənd inzibati ərazi dairəsinin mərkəzidir. Ərazisindən Qubadlı – Akara şose yolu keçir. Dondarlı kəndi Qubadlı qəsəbəsi, Dəmirçilər, Fərcan və Çərəli kəndləri ilə qonşudur. Kənddə Ağdərə adlanan yerdə yüz illərlə yaşı olan "Yel Piri" adlanan nadir Saqqız ağacı var idi. Toponim qədim türkdilli Dondar tayfasının adı ilə əlaqədardır. Antik mənbələrə görə, dondarlı e.ə. V əsirdən məlumdur. Azərbaycanda orta əsirlərdə dondar etnonimindən törənən toponimlər çoxdur. "Kitabi – Dədə - Qorqud" dasdanının qəhrəmanlarından birinin adı Dəli Dondardır.

Qaraçılar kimi yer - yurdu bilinməyən və zaman – zaman xarici ölkələrdən qovularaq Azərbaycanın cənnət guşələrinə pənah gətirən düşmənimiz ermənilər bu kitabələri, abidələri oğurluyaraq özününküləşdirməyə çalışıblar. Lakin özününkü olmayan heç nə səninki ola bilməz. İşğal olunmuş torpaqlarımızın hər daşının, hər qayasının, hər kəndinin, hər şəhərinin tarixini tədqiq etdikdə məlum olur ki, onların hər biri türk – Azərbaycan mənşəlidir. Ermənilər isə həyəsizlıqla özlərinə saxta tarix "yaradırlar". Arxeoloji qazıntılar aparıb türk mənşəli abidələri, qəbirləri erməniləşdirib öz adlarına çıxırlar. Bəşəriyyət belə hallara qarşı nə qədər soyuqqanlı olsa da, tarix bunu heç vaxt unutmayacaq. Dünən açıla bilməyən, bu gün açılmayan tarix, nəhayət, vaxtı gələndə açılacaq. Hər şey öz yerini tutacaq. Nahaqdan deməyiblər ki, tarix təkrar olunur. Bəli, tarix təkrarlanacaq, haqq öz yerini alacaq, nahaq qan yerdə qalmayacaq, ulularımızın narahat ruhu rahatlıq tapacaq.

Təkcə son yüzillik tarixi dövrü vərəqləyərək, Azərbaycan xalqının başına nə kimi faciələrin gəldiyini görürük . İşğal, genosid, soyqırım daha nələr. Dinc əhali kütləvi surətdə qətilə yetirilib, kəndlər dağıdılıb,

yerlə - yeksan olunub. Dünyanın ən qədim torpağı olan Azərbaycan, ən qədim millətlərindən biri olan azərbaycanlılar əsirlərlə soyqırımı siyasətinə məruz qalıblar. Azərbaycan öz müstəqilliyini 1991 – ci il oktyabrın 18 – də bərpa etdi. Xalqımızın tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuş bu böyük hadisə Vətənimizin namərd ermənilər tərəfindən ərazi iddiasına məruz qaldığı bir vaxtda düşdü. Nankor qonşularımız əsirlərdən bəri türk – oğuz elinə aid olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarına sahib çıxdılar. "Bu ərazi bizimdi" – deyərək, dəfələrlə soydaşlarımızı öz doğma torpaqlarında qovub özlərinə yurd etdilər. Öz namərd xislətləri ilə hər yerdən üzüqaralıqla qovulan ermənilər sonradan rusların köməyi ilə qədim türk – oğuz torpağına qətirilib məskunlaşdırılıblar. Orada sığınacaq tapıb, özlərinə yer edəndən sonra onlar yerli türk əhalisini öz dədə - baba torpaqlarından sıxışdırılıb çıxararaq "böyük Ermənistan" yaratmaq fikrinə düşdülər. Azərbaycanlılar bir əsirdə neçə dəfə işğala, genosidə məruz qalıb. 1905-1907-ci illər, 1918-1920-ci illər, 1948-1953-cü illər, 1988-1993-cü illər. Əsirlərdən bəri apardıqları, "türksüz Ermənistan" siyasətinə daşnaqlar əslində nail olublar. Görünməmiş faciələr, dəşətli hadisələrlə yaddaşımıza həkk olunub bu tarix. İndi hər bir azərbaycanlının ən ümdə vəzifəsi tariximizi dərindən öyrənib gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Möhtərəm Prezidentimiz, dünya şöhrətli dövlət xadimi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev xalqımıza qarşı zaman – zaman aparılan terroru, haqsızlığı, deportasıyanı, soyqırımı nəzərə alaraq 31 martı azərbaycanlıların soyqırım günü elan etmişdi.

Biz əminik ki, ümummilli liderimizin siyasi xəttini uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında tezliklə torpaqlarımızı geri qaytaracağı və bir daha Azərbaycan xalqına qarşı soyqrımı siyasəti aparmağa heç vaxt, heç bir dövlət cürət etməyəcək. Bu gün hər bir azərbaycanlı Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək onun apardığı siyasətin təntənəsinə yardımçı olmalıdır. Bunu ümumxalq, ümumdövlət mənafeyimiz tələb edi.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimləri. Bakı "Elm" 2002.346 səh
2. Musa Urud. Zəngəzurun etnotoponimləri. (Elmi - publistik nəşr) Bakı,2012 .361 səh.
3. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri (nam.dis.). Bakı, 1990, 158 səh
4. Həsən Mirzəyev. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı. "Ağrıdağ" nəşriyyatı. 2003, 360 səh.

Toponyms and ethnotoponyms in the discovery of historical reality an indispensable source

Summary

Historical facts show that separate regions and dialects and zones belonging to these regions are an inexhaustible treasure for onomastic units. The names given to the clan, tribe, dynasty, people, place, monument, etc., are kept and preserved from history to generation and generations. Ethnotoponism is one of the constituents of onomastic units. The term ethnotophone is derived from ethnos Greek origin (folk and anonymus), and the tribe, tribe, people are called ethnotophone. Ethnotoponyms are real language facts that keep the traces of our past. Looking at the ethnic composition, origins, etnogenesis of each nation, its particular significance of ethnotoponyms, especially the history of Turkish ethnotopones, is very ancient.

Топонимы и этнотопонимы являются незаменимыми источниками в раскрытии исторической правды

Резюме

Исторические факты показывают, что отдельные регионы, диалекты и зоны, принадлежащие этим регионам, являются неисчерпаемым сокровищем для ономастических единиц. Имена, данные клану, племени, династии, людям, месту, памятнику и т. д. сохраняются от истории к поколению и поколениям. Этнотонизм является одной из составляющих ономастических единиц. Термин этнотофон происходит от этноса греческого происхождения (фолк и анонимус), а племя, племя, люди называются этнотофонами. Этнотопонимы - это реальные языковые факты, которые хранят следы нашего прошлого. Глядя на этнический состав, происхождение, этногенез каждой нации, ее особую значимость этнотопонимы, особенно историю турецких этнотопонов, очень древний.

Rəyçilər: prof. Buludxan Xəlilov,
prof. Mahirə Hüseynova

Məmmədova Aynurə İdris qızı
Bakı İdarəetmə və Texnologiya Kolleci

BƏDİİ VƏ PUBLİSİST ÜSLUBLARIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *bədii üslub, publisist üslub, üslublar, ədəbi dil, üslub xüsusiyyətləri*
Key words: *the belles-lettres style, the publicist style, the styles, the literary language, the identity of the style*
Ключевые слова: *художественный стиль, публицистический стиль, стили, литературный язык, особенности стилей*

Ədəbi dil əslində üslublar sistemidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilin fəaliyyət dairələri genişlənir. Nəticədə funksional ixtisaslaşma meydana çıxır və bir qrup leksik, morfoloji, sintaktik vahidlər sanki bir sahəyə təhkim olunur, orada fəaliyyət göstərərək konkret üslubi çalar alır. Bir üsluba xas olan bəzi ifadə vasitələri başqa üslubda işlənərək yeni vəzifə daşıya bilir.

Dilçilik ədəbiyyatında funksional üslubların növləri və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin olduğu qeyd olunmuşdur. Bu qeydlərə əsaslanaraq tədqiqatçı A.Quliyeva üslubların əlaqəsinə aid tədqiqat işlərinin iki istiqamətdə aparıldığını göstərmişdir: "1) bir üslubun digər üslub ilə qarşılıqlı əlaqəsi; 2) bir üsluba məxsus müəyyən elementin və ya elementlərin digər üslubda təzahürü" (1, s. 6). Bu cür əlaqələrin aşkarlanması və tədqiqata cəlb olunması dildə gedən prosesləri izləmək mənasında çox vacibdir. Çünki onlar sözlərdə semantik yeniliyin əmələ gəlməsinə, dilin funksional rəngarəngliyini artırılmasına təkan verən proseslərdir.

Funksional üslubların hər birinin özünəməxsusluğu olsa da, onların arasında tam və qəti sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Çünki bütövlükdə bu üslublar ədəbi dilin bazasını təşkil edir. Bu üslubları birləşdirən başlıca cəhət dil normalılığından onların bərabərhüquqlu istifadə etməsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, ədəbi dilin funksional üslublarının hər biri üçün nitq səslərindən vergüllərə qədər hər bir dil vahidinin ümumi ədəbi dil normasıına uyğun işlədilməsi, sərbəstliyə yol verilməməsi, dil vahidlərinin ixtiyari şəkildə istifadə olunmaması başlıca və mühüm tələbdir". Üslublar arasındakı fərqlər dilin səviyyələrində müxtəlif şəkildə əks olunur; başqa sözlə desək, hər bir üslub dil vasitələrinin işlənməsinə görə bir-birindən fərqlənir. Funksional üslubların diferensiallaşması ədəbi dilin inkişaf tarixinin müəyyən dövrlərində baş verən davamlı bir prosesdir və bu üslublara aid ən mühüm əlamətlərin daha qabarıq şəkildə təzahür etməsi ilə bağlıdır.

V.V. Vinoqradov üslubların diferensiallaşmasının səbəbini dil və kəmiyyətin əlaqəli inkişafı ilə izah edir. O, qeyd edir ki, ümummilli dilin üslubu bütün sahələrini – onun səs quruluşunu, qrammatikasını, lüğət və frazeologiyasını əhatə edir. Üslub bir tərəfdən, tarixi inkişafla əlaqədar uyğun hadisələrin (paralel, sinonim, oxşar ifadə vasitələrinin, ayrı-ayrı vahidlərin) əlaqə və qarşılıqlı təsiri, digər tərəfdən isə, bu dil hadisələrinin nitq prasesində müxtəlif formalarla, yaxud ictimai şəraitdən asılı olaraq nitqin müxtəlif şəkildə təzahüründən ibarətdir.

Hər bir üslubun mühüm əlamətləri olduğu kimi, bədii və publisist üslublarda özünəməxsus fərqləndirici əlamətlərə malikdir. İstər bədii, istərsə də publisist üslubun xarakterik cəhətlərini, onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək üçün, bilavasitə, hər bir üsluba məxsus ekstralinqvistik amillərin linqvistik ifadə vasitələrini meydana çıxarmaq lazım gəlir.

Varlığın çox yaxın idrak üsulları olan bədii və publicist təfəkkürün arasında ciddi funksional fərqlər yoxdur.

Ekstralinqvistik amillər ayrı-ayrı dil səviyyələrinə məxsus vahidlərlə təzahür edir. Üslubların fərqləndirilməsində ekstralinqvistik amillərin rolu olduqca böyükdür. Onlar həmin üslublara məxsus ifadəlilik vasitələrinin formalaşmasına və standartlaşmasına həlledici təsir göstərir. Buna görə də üslublar arasındakı fərqləri məhz ekstralinqvistik və linqvistik amillərin eyni dərəcədə nəzərə alınması nəticəsində müəyyənləşdirmək mümkündür.

Ayrı-ayrı üslublara məxsus mətnlərə ümumi cəhətdən oxşar dil vahidləri çoxluq təşkil etdiyinə görə linqvistik vasitələr ilk baxışda heç bir üslubun fərqli cəhətlərini qabarıq əks etdirə bilmir. Xüsusilə bədii və publisistik üslublar arasında by fərqləri qabarıq şəkildə müəyyən etmək çətin olur bəzən.

Publisist üslubu ümumiyyətlə, "müasir sinkretik ədəbiyyat" adlandırırlar. Digər tərəfdən, publisist üslubun bir qolu da elə bədii-publisist üslubdur. Bədii publisistika siyasi, ictimai və s. aktual problemləri lirik-emosional vasitələrlə təsvir edən ədəbiyyatdır. F.Mehdiyev yazır ki, "Bədii üslubda (hekayədə) faktik material bədii obrazın yaradılmasına xidmət edirsə, publisist üslubda (məsələn, oçerkdə) əksinə, obrazlılıq faktik materialın, real həyatın daha qabarıq və obrazlı verilməsinə xidmət edir" (2, s.18).

Publisistikada obrazlılıq ilk növbədə başlıqlardan başlayır. Çünk publisist əsərin əsas məna yükünü başlıqlar daşıyır. Başlıqların təbii vasitələrlə ifadə olunması publisist əsərin təsir gücünü daha da artırır. Publisist əsərin geniş yayılmış başlıq forması şeir misrasıdır. Məsələn, “Ötən günlərimi qaytaraydılar”, “Bura Vətəndi” və s. bu kimi nümunələri göstərmək olar.

Digər başlıq forması isə metaforik ifadələrdən ibarət olur. Məsələn, M.Rahim gürcü şairi Nikolaz Barataşvilinin yaradıcılığına həsr etdiyi publisistik məqalələrindən birini “Aydın üfüqlər şəfəqi” adlandırmışdır. Məqalənin məzmunu ilə tanış olduqdan sonra bizə məlum olur ki, məqalənin müəllifi gürcü şairininin şeirlərini aydın üfüqlər şəfəqinə bənzətdiyi üçün məqaləni belə adlandırmışdır.

Bəzən publisist əsər başlığı ritmik-qafiyələnən sözlərlə verilir. Məlumdur ki, ritmik qafiyəli sözlər bədii üsluba, xüsusilə, poeziyaya məxsusdur. Lakin publisist üslubda da bəzən belə sözlərə rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, bütün funksional üslublar içərisində bu cür sözlərə yalnız bədii və publisist üslublarda rast gəlmək olar. Çünki bu üslubda müəllifin qarşısında bir neçə məqsəd durur: məlumat vermək, təsir etmək, əsəri maraqlı, oxunaqlı etmək və s. Bu məqsədlərə çatmaq üçün müəllif müxtəlif yollar axtarıb tapır. Elmi və rəsmi üslublarda isə oxucuların hisslərinə təsir etmək yox, oxuculara məlumat verməkdir. Publisist üslubda ritmik sözlərdən istifadə edilməsinə misal olaraq, dövri mətbu orqanların birinin səhifələrində yer almış məqalə başlığı maraq doğurur: “Ziyalı yoxsa ziyanlı?”. Burada bütün bədii-estetik və məzmun yükü məhz bu cür fonetik, ritmik element üzərindədir. “Ziyalı” və “ziyanlı” sözləri kontekst daxilində bir biri ilə əlaqədar deyil. Lakin onlar qafiyəli sözlər kimi qulağa xoş səslənirlər. Müəllifin burda başqa məqsədi var. O, müasir dövrdə Azərbaycanın bəzi ziyalılarının ictimai laqeydliyini tənqid etmək istəyir. Lakin müəllif bunu adi yolla etmir, o, başqa yol axtarıb tapır, bu sözə formaca oxşar və öz fikri ilə məzmunca səsləşən söz tapır. Bu yolla müəllif yaradıcılıq məharətini göstərir.

Publisistika obrazlılıqdan təbii ki, başlıq adı seçməklə tamamlanmır. Məsələn, S.Rəhmanın məqalələrinin birində oxuyuruq: “Musiqi kimi şeirdə ürəklərdə elə qəribə hislər yaranmasına, elə titrəyişlər əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bunu sözlə təsvir etmək mümkün deyil, şerin valehedici xüsusiyyətlərini şərh etmək, ürəkləri, hissləri bu qədər tez fəth etməsinin sirlərini söyləmək yenə də şeir vasitəsilə gözəl olar. Heyif ki, mən şair deyiləm”. Və ya M.Rahimin əsərindən bir parça: “Ölməz şair M.Füzulinin divanı illərdən bəridir ki, yazı masamın üstündən əksik olmur. Dönə-dönə oxuduğum bu divan artıq saralmışdır. Lakin bu sarı vərəqdəki şeirlər həmişə bahardır. Onların təravəti hər zaman insanları məst edir”. Publisistik məqalələrdən götürülmüş bu parçalar öz obrazlılığı, bədiiliyi ilə bədii əsəri xatırladır. Çünki hər iki publisistik yazı nümunəsi lirizm, obrazlılıq, deyim tərzinə görə heç də bədii əsərdən seçilmir.

Publisist üslubun bədiiliyə daha çox meyl edən janrı təbii ki, bədii publisistkadır. Dövrümüzdə bu janra olan maraq qalmaqdadır. Müəlliflər daha çox publisitik oçerkə müraciət edirlər. Lakin, bu gün felyeton janrı öz tənəzzül dövrünü yasayır.

Publisistik məqalədə yeri gəldikcə obrazlı ifadələrin işlənməsinə baxmayaraq, bədiilik, obrazlılıq ikinci plana keçir. Oçerk janrında isə bu bədiilik daha aydın şəkildə təzahür edir. Elə oçerklə məqaləni fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də oçerkin bədiiliyə daha çox meyl etməsidir. “Obrazlılıq – məqalənin tərkib ünsürlərindən biridir. Əgər müəllif obrazlı təfəkkürdən uzaqlaşarsa, onun məqaləsinin ədəbi-bədii təsiri azalar” (3, s.94). Publisistik məqaləyə verilən belə tələb onun bədiiliyini şərtləndirir. Publisistikanın felyeton janrında da bədii üslubla müxtəlif cəhətlərdən oxşarlıq özünü göstərir. Hətta bəzən felyetonu bədii janr hesab edənlər, onu bədii üsluba aid edənlər də var. Əslində isə felyeton publisistikanın janrıdır. Lakin bununla belə, təbiidir ki, felyetonu bədii üsluba yaxınlaşdıran, onu hətta bədii üsluba məxsus janr hesab etməyə əsas verən müəyyən cəhətlər var. Yəni, felyetonda bədii üslubun aşağıda təqdim olunan xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Felyetonların epiloqu bədii əsəri xatırladır. Çünki burada müəllif real hadisələrə keçməzdən əvvəl əsəri daha da oxunaqlı etmək üçün nağılvari, yaxud hekayəyə oxşar bir giriş verir. Məsələn: “Bir gün aşıq libası geymiş ovçu Pirim qoltuğunda saz, Laçındakı musiqi məktəbinə gəldi” və ya “Məni niyə döyürsən, ay dədə? Əvvəl qulaq as, gör internatdan niyə qaçmışam, sonra nə qədər istəyirsən, kötəklə”.

Felyeton müəllifi felyetonda bədii obrazlardan istifadə edir. “Kirpi” jurnalında “Lağlağı” imzası ilə yazan müəllif “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adlı felyetonun qəhrəmanını mifik obraz olan Xortdanın adı ilə adlandırmışdır. Ə.Hüseynzadə isə “Kirpi” jurnalında çap olunmuş felyetonunun adını “Şeyx Sənan” qoymuşdur və felyetonun baş qəhrəmanına da bu adı vermişdir. Xalq yazıçısı S.Rəhimov rabitə və poçt işçilərini tənqid etdiyi felyetonunda C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” qəhrəmanı olan Novruzəli surətini yeri gəldikcə xatırladır.

Müxtəlif ədəbi-bədii surətlərdən istifadə edən publisistlərin əksəriyyəti həmin surətləri ön plana çəkərək, əsərlərinin başlığında da həmin adlardan istifadə etmişlər: “*Xortdanın* cəhənnəm məktubları”, “*Şexs Sənan*” və s. Publisistikanın analitik janrında da bədiilik nümunələri özünü göstərir. Lakin nəzərdən

qaçırmaq olmaz ki, "informativ və analitik janrlarla müqayisədə oçerk, felyeton, pamflet, memuar və zarisovkada "bədiilik" ifadəliliyin əsas ağırlığını daşıyır" (4, s. 21).

Publisist əsərlərin əvvəlində və sonunda bədii üsluba məxsus təsvirlər, ya daxili psixoloji vəziyyəti əks etdirən proloqlar, epiloqlar olur: publisist oçerklərdə, məqalələrdə, xatirələrdə bəzən haqqında yazılan şairin epiloq kimi istifadə edilir. Məsələn, M.Rahim S.Rüstəmə həsr etdiyi oçerki, onun (S.Rüstəmin) şeirində götürülmüş misra ilə başlamışdır: "Oxuyun, bir qızıl kitabəm mən". Tarixə ekskurs etsək görərik ki, belə bir xüsusiyyətə "Molla Nəsrəddin" jurnalının da səhifələrində rast gəlmək olurdu. Məsələn, C.Məmmədquluzadə "İran konsulları" adlı felyetonunu Şakinin bir beyti ilə başlayır (5, s.130).

Publisist üslubda istifadə olunan bədii üslub xüsusiyyətlərindən biri də alleqoriyadan və simvollardan istifadə olunmasıdır. Publisist ədəbiyyatda son dövrlərdəki müharibə ilə əlaqədar erməniləri "qanlı pəncəli vəhşi", "qana susamış yırtıcı", "quzğun" və s. adlandırırlar. Yeri düşmüşkən qeyd edək ki, "quzğun" sözü Azərbaycan publisistikasında simvolik bir termin kimi xüsusi tarixə malikdir. M.Məmmədov bu söz haqqında yazır: "Azərbaycan publisistikasında "quzğun" sözündən "Vətən torpağını didən, parçalayan, xalqın var-dövlətini sökub-dağıdan, bədxah, riyakar, qaniçən, murdar, qəddar adamların obrazı – prototipi kimi çox istifadə olunmuşdur" (6, s.396). Digər nümunələrə də diqqət yetirək: "20 Yanvar" rus ordusunun Azərbaycana təcavüzünün simvolu kimi işlənir. Məlumdur ki, Azərbaycanda bu təcavüz 1990-cı il yanvarın 20-də olub. Litvada isə bir il sonra, lakin yanvarın 13-də olub. Məqalə müəllifi Litvadakı bu zorakılıqdan bəhs edən məqaləsinin adının "13 yanvar, Riqa" yox, məhz "20 yanvar, Riqa" qoyub. Hər bir azərbaycanlı oxucu bu başlığa baxanda, məqalə məzmunun Riqada 13 yanvardakı hadisələrlə bağlı olduğunu dərhal başa düşür. Çünki yuxarıda dediyimiz kimi, "20 yanvar" Bakıya rus ordusunun təcavüzünün simvoludur. Müəllif isə məqaləni belə adlandırmaqla, başlığı emosional cəhətdən güclü, obrazlı etmişdir. Burada alleqoriyadan istifadə edilməsi – haqqında danışılan tərəfə güclü nifrətin, coşqun mənfi hisslərin bildirilməsi üçündür.

Publisist üslubun bədii üsluba təsirindən danışarkən ilk növbədə, bədii ədəbiyyatın bir janr olan şeir-oçerkin adını çəkmək lazımdır. Son vaxtlar, xüsusən, Qarabağ və onun ətrafında baş verən döyüşlərlə əlaqədar yaranan şeir və poemalar ayrı-ayrı qəhrəmanlar haqqında lirik oçerklərə bənzəyir (məsələn, şair Xəlil Rzanın Qarabağ ətrafındakı döyüşlərdə həlak olmuş oğlu Təbrizə həsr etdiyi şeir kimi). Şeir-oçerk haqqında M.Mahmudov belə yazır: "şeir-oçerk real, konkret insan fəaliyyəti bədii ədəbiyyata məxsus obrazlılıqla birləşir, qaynayıb-qarışır" (7, s.9). Durğunluq dövründə şeir-oçerk ədəbiyyatımızda özünə geniş yer tapmışdı. Ayrı-ayrı tarla qəhrəmanlarının şəninə qoşulan mədhiyyələr buna sübutdur. Bəzən onlar həddindən artıq çağırışçı, quru xarakter daşıyırdı. Tarixi-ictimai formasiyaların dəyişməsi ədəbiyyatın bu janrına da öz təsirini göstərdi. Lakin bu janr – şeir-oçerk yenidən müasir dövrümüzdə nəşət etməli və həqiqi qəhrəmanları vəsf etməlidir. Bədii üslubda yeri gəldikcə, qəhrəmanların sənəti, danışıq tərzi və s. ilə əlaqədar olaraq publisist ünsürlərdən, hətta publisist janr formasından istifadə olunur. Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı başdan-başa yazıçı gündəliyindən götürülmüş parçalarla doludur. Əsərdə publisist janr olan gündəlik haqqında müxtəlif fikirlərlə yanaşı, gündəliyin ümumi məzmunu da verilmişdir. Lakin bir daha qeyd etmək istəyirik ki, publisist üslubun xüsusiyyətləri bədii üslubda, bədii üslubun xüsusiyyətlərinin publisist üslubda yayıldığı qədər geniş yayılmayıb.

Ədəbiyyat:

1. A.Quliyeva. Üslublar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr. Bakı, Elm, 2002
2. Ф.Мехтиев. Проблемы мастерства в художественной публицистике. АДД, Баку, 1973, s.18
3. Jurnalistika məsələləri. Bakı, Maarif, 1972.
4. Əbdürəhimova C. Qəzet satirasının əsasları. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1991
5. "Molla Nəsrəddin". 12 cilddə (1906-1907). Bakı, Elm, 1988,
6. M.Məmmədov. Nərimanovun publisist üslubu. Bakı, Yazıçı, 1985
7. Махмудов М. Вопросы литературы в азербайджанской прессе, АКД, Баку, 1974

The interaction between the belles-lettres style and publicist style

Summary

The language is a system of styles. Every style is characterized by its peculiar features .But no style can exist in isolated form in the language. There is a interaction between all styles. This type of interaction also exists between the belles-lettres style and the publicist style.First of all, this interaction comes from the use of lexis which serves to create artistry and figurativeness. The characteristic features of the publicist style is not widely spread in the belles-lettres style as the characteristic features of the belles-lettres style in the publicist style.

Взаимосвязь художественного и публицистического стилей

Резюме

Язык–это система, состоящая из стилей. Каждый стиль обладает характерными особенностями. Но ни один из стилей не может существовать в языке в изолированной форме. Между всеми литературными стилями существует взаимная связь. Взпимная связь существует и между художественным и публицистическим стилем. Эта связь в первую очередь проявляется в использовании образной и художественной лексики. Но особенности художественного стиля в публицистике используются намного больше, чем особенности публицистического стиля в художественном стиле.

Rəyçi: dos.Ş.Ağakişiyeva

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Rövşən Ramizoğlu
Səlcuq Universiteti (Konya, Türkiyə)
rovshan@selcuk.edu.tr

POEZİYAYA VERİLƏN BİR-BİRİNƏ ZİDD MÜXTƏLİF TƏRİFLƏR FONUNDA POETİK TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *poeziya, poetik tərcümə,müəllif mətni, tərcümə mətni*
Key words: *poetry, poetic translation, author's text, translation text*
Ключевые слова: *поэзия, поэтический перевод, авторский текст, текст перевода*

Tanınmış rus şairi Samuil Marşak poetik tərcümə haqqında bunları yazır: "Şeir tərcüməsi ali və çətin sənətdir. Mən ilk baxışdan paradoksal görünən, amma mahiyyətcə dəqiq iki müddəa irəli sürərdim:

Birinci. Şeir tərcüməsi mümkün deyil.

İkinci. Bu, hər dəfə istisnadır. Əgər tərcüməçi öz işinə məhz bu cür yanaşırsa (əslində, təkcə tərcüməçi yox, həm də hər bir şair), o nəyəsə nail ola bilər.

Doğrudan da, nə isə alınanda bu necə də böyük xoşbəxtlik olur!" (1).

Digər rus şairi V.Bryusovun dedikləri də Marşakın fikirləriylə səsləşir: "Şairin yaratdığını bir dildən başqa bir dilə çevirmək qeyri-mümkündür; amma belə bir istəkdən vaz keçmək də olmur" (2, 188).

A.Mejirov "Literaturnaya qazeta"da çap etdirdiyi "Tərcümə meydanlarında" adlı məqaləsində poetik tərcüməyə şeirlə münasibət bildirir:

"Yenidən,
Mavi tüstüdən,
Yaranır poeziya.
Onu tərcümə etmək
Mümkün deyil heç cürə.
Çünki o sadiqdir,
Həmişə ana dilə" (3).

Bu məsələylə bağlı tanınmış alman filoloqu Villamovis-Möllendorfun fikirləri isə bir qədər fərqlidir. O, özünün "Tərcümə nədir" məqaləsində bədii tərcümənin mümkünlüyünü əsaslandırmağa çalışır və bədii tərcümədə, xüsusilə də şeir tərcüməsində orijinalın yaratdığı təəssüratları, hissləri təkrarlaya bilən vasitələr seçməklə şeri tərcümə etməyin mümkün olduğunu vurğulayır.

Amma bununla belə tərcümə nəzəriyyəçilərinin tədqiqat işlərinə nəzər salsaq Villamovis-Möllendorfun yox, məhz Marşak və Bryusov kimi düşünənlərin çoxluq təşkil etdiyini görərik. Məsələn, B.Tomaşevski özünün "Şeir və dil" kitabında alman filoloqun fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edən mövqeyini ortaya qoyur və yazır: "Şeir nə qədər spesifik və fərqli olsa da, onun quruluşu yalnız bir dilə məxsusdur və bu dilin milli formalarından kənarda o təkrarolunmazdır. Məhz bu səbəbdən poeziya həmişə incəsənətin ən milli forması olaraq qalıb" (4, 68).

İtalyan şairi Dante poetik əlaqədən doğmuş harmoniya olan şeri bir başqa dilə tərcümə edərkən bu harmoniyanın tamamilə pozulduğunu, şerin dadının qaçdığını deyir. Bu fikrə Volter, Servantes, Şatobrian və digərləri də şərik çıxırlar. Onlar poetik tərcüməni "xəyanət" adlandırırlar.

Pol Valeri də pessimistlər sırasında durur və poetik tərcüməyə bu cür qiymət verir: "Şeir tərcümədə artıq onu yazanın əsəri olmur. Mənim şeirlərim çox dillərə, hətta çin dilinə də tərcümə olunub. Amma oxuyanda mən onları tanımıram" (5, 88).

"Traduttori traditori" ("tərcüməçilər xəyanətkarlardı") – italyanların belə bir məşhur deyimi var. Joakim De Bölün fikirləri bu məşhur deyimlə çox səsləşir. O, şeir tərcüməçiləri haqqında danışarkən onların müəlliflərə xəyanət etdiklərini, onları hörmətdən saldıqlarını deyir. De Böl öz bacarıqsız əllərini poeziyaya uzadan bu cür tərcüməçiləri qınayır və hesab edir ki, müqayisələri, alleqoriyaları, metaforaları, antonimləri, sinekdoxaları, kataxrezləri və nəzm əsərlərində rast gəlinən digər fiqurları və bəzəkləri tərcüməçi tərcümə edə, mətni müəllif kimi cazibəli yarada bilməz.

Göründüyü kimi poetik tərcümə problemi tərcüməşünaslığın ən aktual problemlərindən biri kimi həmişə özünə diqqət cəlb edib. Bu gün də bir çox tanınmış şair və yazıçılar, tərcümə nəzəriyyəçiləri poetik tərcüməyə qarşı çıxırlar və bir insanın keçirdiyi hissləri başqa birisinin də keçirməsi mümkün olmadığı kimi, şerin gözəlliyini və cazibəsini də digər bir dilə tam köçürməyin qeyri-mümkün olduğunu söyləyirlər.

Ancaq tərcümənin mümkünlüyünü rədd etmək ümumilikdə milli ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafının qarşısını almaq deməkdir. Çünki məhz tərcümə əsəri öz oxucusuna müqayisə aparmaq imkanı yaratmaqla bu inkişafa təkan verir. Dediklərimizi əsaslandırmaq üçün burada xalq şairi Ramiz Rövşənin bir fikrini misal çəkmək yerinə düşər: "Dünyanın neçə-neçə gözəl şairinin, yazıçısının əsərləriylə tanış olandan sonra oxucu bizim öz şairlərimizin, yazıçılarımızın qiymətini daha aydın başa düşəcək, öz içində qapanıb qalan oxucu zövqünün qabığı çatdayacaq, gözləri açılacaq və ucsuz-bucaqsız dünya ədəbiyyatının genişliyində oxucu birdən-birə bu günəcən ona çox nəhəng görünən bir çox ədəbi vücudlarımızın xırdalığını, heçliyini-puçluğunu anlayacaq, bu günəcən görmədiyi ellərdə, bilmədiyi dillərdə yazıb-yaradan neçə-neçə gözəl şairin, yazıçının ona doğmalığını, məhrəmliyini duyacaq və mən inanıram ki, bu qazancın sevinci o itkinin ağrısından daha çox olacaq" (6, 110).

Tərcümənin, xüsusilə də şeir tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü, lazımsızlığını söyləyənlər oxucunu bir növ bu sevincdən məhrum etməyə çalışırlar.

Poetik tərcümənin qeyri-mümkünlüyünü iddia edənlərdən fərqli olaraq şeir tərcüməsinin mümkünlüyünü və vacibliyini söyləyən fransız tərcümə nəzəriyyəçisi Jorj Munyen özünün "Etibarsız gözəllər" kitabında yazır: "Bu gün şeir tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə bağlı fikirlər anaxronizm kimi səslənir – artıq mədəniyyətin məqsədinin Homeri, Horasini, Petrarkanı və hərdən də Lopa de Veqanı orijinalda oxumaq olduğu dövrlər arxada qalıb" (5, 90).

Amma tərcüməyə gəlməyən şeirlərin olmadığını demək də bizcə düzgün deyil. Şair Ramiz Rövşən bununla bağlı yazır: "…Çoxdan bəri belə bir arzum var: Puşkindən bu günəcən, ən çox sevdiyim rus şairlərinin ən çox sevdiyim şeirlərindən bir silsilə tərcümə eləmək. Bu silsilədən artıq tərcümə elədiyim şeirlər də var, tərcümə edə bilmədiyim şeirlər də. Məsələn, böyük rus şairi Pasternakın bir şeri üstündə neçə ildir əlləşirəm, bir şey çıxmır. O şeir məndən söz-söz keçib, mən də o şeirdən söz-söz keçmişəm, o şeirdəki heç bir misranın, obrazın, təşbehin məndən ötrü sirri qalmayıb, sirli qalan təkcə hardansa o şerə düşən bir qəribə işıqdır. O işıq o şerin hər sözündə, hər misrasındadır. Hər dəfə o şeri tərcümə eləyəndə sözlər, misralar hamısı əlimə gəlir, təkcə o işıqdan savayı" (7).

Doğrudan da hər bir əsərin məğzində onun müəllifinin individual yaradıcılıq üslubu, poetik mədəniyyəti durur. "Ələ gəlməyən" o işıq da çox vaxt məhz bu üslubdan, mədəniyyətdən qidalanır. Bütün bu amillər tərcümə prosesi zamanı tərcüməçi üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Amma poetik tərcümənin mümkünlüyünü həm qəbul, həm də rədd edən şair və yazıçılar, tərcüməçilər, ədəbiyyatşünaslar bu günəcən poeziyaya ümumi bir tərif verməyə, onun mahiyyətini açmağa cəhd göstəriblər. Pessimistlərin müəyyənləşdirdiyi bu cür təriflərdən ən geniş yayılmışı "poeziya – tərcümə zamanı itən yaradıcılıq növüdür" fikridir. Geniş yayılmış digər bir mücərrəd fikirdə poeziya "tanrıların dili" adlandırılır. Qurani Kərimin "Şuara" surəsində bu "dili" bilənlər, yəni şairlər haqqında bunlar yazılıb: "Şairlərə sapmışlar, pərəstişkar adamlar tabe olarlar. Məgər görməmisənmi, bir söz vadisindən o birinə keçərkən onlar necə hədlərini aşırlar (yəni nə həcv, nə də mədhiyyə qoşmaqda sərhəd gözləmirlər). Eləmədiklərini "eləmişik" deyərlər… Ancaq başqa şairlər də var, bunlardan deyil onlar. O şairlər ki, iman gətiriblər, saleh işlər görüblər. Allahı tez-tez anıblar, zülm çəkəndən sonra uğur qazanıblar" (8, 187).

Məşhur ispan şairi F.Q.Lorka poeziya haqqında bunları deyir: "Poeziya abstrakt deyil, onun varlığını mən çox real şəkildə hiss edirəm. Mənim şeirlərimin bütün qəhrəmanları real, canlı insanlardır. Ən əsası reallığın poetik açarını tapmaqdır. Adətən bu, ən az gözlədiyin bir vaxtda baş verir. Açarı bir dəfə fırladırsan və… artıq şerin parıltısı görünür" (9, 149).

Xalq şairi Rəsul Rza isə poeziyanı bu cür xarakterizə edir: "Poeziya, təbii hisslər axarının tədriclə şer ahənginə düşməsi – demək, ruhca oyanmağa, sivilizasiya mərhələsinə qədəm qoymağa başlayan xalqın poetik təfəkkürünün (yəqin ki, ilk əvəllər kortəbii şəkildə) yaranması nəticəsində meydana gəlib" (10, 430).

Bununla bağlı şair Ramiz Rövşənin fikirləri də maraqlıdır: "Doğrudan da, şeir necə doğulur? Şairlik nədi?

Qədim yunan dilində şairlik sözünün mənası "iş görmək" deməkdi. İndiyəcən bu dünyada şair haqqında deyilmiş ən məşhur kəlamda da "iş" adı çəkilir: "Şairin sözü – onun işinin məğzidi".

Amma şairlik işdimi?

Bu dünyada məqsədsiz heç bir iş görülmür, hər görülən iş hansı məqsədə çatmaq üçünsə bir vasitədi. Amma əsl şairdən ötrü poeziya vasitə deyil, məqsəddi.

Kant poeziyanı "Fikirlərin bədii oyunu" sayırdı.

Və deməli, şeir yazanda şair "işçi"dən daha çox, "oyunçu"du. Oyun qurtarıb iş başlayan yerdə poeziya ölür" (11).

Xalq yazıçısı Afaq Məsudun fikirləri də bir növ Kantın fikri ilə səsləşir. A.Məsud ümumiyyətlə ədəbiyyatı belə xarakterizə edir: "Ədəbiyyat da böyük mənada oyundu" (12, 569).

Hər bir şair öz xalqının bənzərsiz mənəvi dəyərlərini konkret bir milli dil vasitəsilə ifadə edir. Bunu nəzərə alıb poetik tərcümənin qeyri-mümkün olduğunu söyləmək nə dərəcədə düzgündür? Bir çoxları incəsənəti və xüsusilə də poeziyanı möcüzə sayırlar. Əgər şair bədii söz tilsimindən istifadə edib bu möcüzəni yarada bilirsə, nəyə görə istedadlı tərcüməçi bu möcüzəni digər bir dilin emosional-estetik təsir vasitələrindən istifadə etməklə yenidən yaratmamalıdır?

Poeziya tərcüməçisi insan ruhunun mürəkkəbliyini, həssaslığını, bənzərsizliyini əks etdirən çox incə materialla işləməyi bacarmalıdır. Məhz bu amil tərcümədə poetik informasiyanı oxucuya çatdırmağı çətinləşdirir. Əgər şair şeirdə keçirdiyi hisslərdən söz açırsa, bu hissləri üstüörtülü şəkildə vərəqə köçürürsə tərcüməçinin işi bir az da dolaşığa düşür. Bu zaman tərcüməçi poeziyanın “sirri” qarşısında aciz qalır, onun gözəlliyini oxucuya necə çatdırmalı olduğunu bilmir. Ancaq bizcə, bunu poetik tərcümənin qeyri-mümkünlüyünü iddia etməyə əsas verən çıxılmaz vəziyyət kimi qiymətləndirmək də düzgün deyil.

Əsl poeziya həmişə sirrdir. Poeziyanın sirri onun məhz emosional-estetik təsir gücündə, musiqili məğzindədir. Bu musiqi onun ümumi quruluşunda, hər bir misrasında, hər bir qafiyəsində səslənir. Şeirdəki sözlərin bu musiqisi bizim emosiyalara hər şeydən çox təsir edir.

Əslində, istənilən ədəbi əsər kimi poetik əsər də müəllifin öz oxucusuna çatdırmaq istədiyi informasiyaların cəmidir. Şerin informativ yükü digər ədəbi əsərlərin informativ yükündən daha “ağırdır”. Şeirdə cəm halında bütöv sistem yaradan hər bir element – forma, məzmun, leksika, surətlər toplusu, ritm, ölçü, qafiyə – özündə müəyyən informasiya daşıyır. Və yalnız bütöv şəkildə poetik əsər tam estetik dəyərə sahibdir. Deməli, poetik əsər bütün digər amillər də nəzərə alınmaqla məzmun və formanın qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan bitkin informativ sistemidir.

Poeziyada musiqili ritm sanki sözlərin, qafiyələrin, misraların zənciri ilə zəncirlənir. Poetik əsəri tərcümə edərkən onun bu səciyyəvi xüsusiyyətini əsas götürmək lazımdır. Zəncirin həlqələrindən birini ixtisar etmək və ya ona bir-iki yeni həlqə qoşmaq qəbahət sayılmır. Əsas məsələ həmin o musiqili ritmi tutmaq, onu yeni bir dilin ifadə vasitələri ilə yenidən yaratmaq, bir sözlə, zəncirin bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Bu prinsipi poetik tərcümə şərtlərinin və prinsiplərinin təməli kimi qiymətləndirmək olar.

Təcrübə göstərir ki, tərcüməçi poetik tərcümə zamanı əsərə çox vaxt orijinalın ruhuna uyğun yeni sözlər əlavə etmək, onun formasını, şeirdəki misraların sayını dəyişmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Bu isə aydın məsələdir ki, şerin ölçülərinə, emosional gücünə öz təsirini göstərir. İstedadlı tərcüməçinin bu əlavələri poeziya nümunəsinin emosional-estetik təsir gücünü daha da artırır. Belə əsərlərin formasının və ya həcminin dəyişməsi elə də böyük qəbahət sayılmır. Amma onların emosional-estetik təsir gücünün zəifləməsi ümumilikdə tərcümənin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Şeirdə hər bir misranın arxasında müəyyən bir fikir gizlənir. V.Belinskinin sözləri ilə desək “Hər bir poetik əsər şairin canına dolan nəhəng bir fikrin məhsuludur” (13, 377). Bu səbəbdən bədii söz ustası kimi tərcüməçi ilk növbədə əsərin bədii gücünün qorunub saxlanılmasına fikir verməli, hissləri və fikirləri şair qədər estetik cəhətdən cazibəli təsvir etməli, oxucuya çatdırmalıdır. Çünki poetik tərcümə məğzi etibarilə estetik prosesdir. Xalq yazıçısı Kamal Abdulla özünün “Kədərli seçmələr” kitabında poetik tərcümə prosesini belə təsvir edir: “Əsl poeziya tərcüməsi odur ki, orijinalın ümumi ruhu və ahəngi ilə bərabər mətndəki xüsusi incəlikləri də verə biləsən. Başqa sözlə, əsasən orijinalın ümumi ruhunu tutmaq vacibdir. Bununla yanaşı, bu ümumi ruhu elə incə ştrixlərlə bəzəmək lazımdır ki, ruhun özü canlı bir orqanizm kimi yaşasın” (14, 166).

Professor Hamlet İsaxanlı isə poetik tərcüməni bu cür xarakterizə edir: “Poeziyanın məqsədi fikri ritmik, yığcam və gözəl şəkildə söyləmək isə, tərcümənin də məqsədi, yəqin ki, eyni olmalıdır, məgər tərcümə bir dildə yaranmış fikri və gözəlliyi digər dilə inikas etmək deyilmi? Başqa sözlə desək, poetik tərcümənin ali məqsədi orijinaldakı həmin fikri ritmik, yığcam və gözəl şəkildə (bənzər gözəllikdə, mümkün qədər çox oxşar şəkildə!) hədəf dildə yenidən ifadə etməkdən ibarətdir” (15, 254).

Poetik tərcüməyə bu cür yanaşma tərcüməçinin tərcümə prosesi zamanı yaradıcılıq azadlığına, interpretasiya etmək hüququna malik olduğunu önə çəkir. Belə ki, poeziya tərcüməsi elə poeziya interpretasiyası deməkdir. Ancaq həm yaradıcılıq azadlığını, həm də, interpretasiya etmək hüququnu əsas tutaraq tərcüməçi bədii əsərin estetik təsirini zəiflətməməlidir. O, bu təsirin qorunmasını qarşısına bir məqsəd kimi qoymalıdır. Yalnız bundan sonra tərcüməçi öz azadlığının sərhədlərini müəyyənləşdirməli, interpretasiya etmək imkanlarını götür-qoy etməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz həm bir-biri ilə səsləşən, həm də bir-birini inkar edən fikirlərdən də göründüyü kimi bu məsələdə hansısa bir ümumi resept tapmaq mümkün deyil. Hər şey tərcüməçinin şüurunda formalaşan konsepsiyadan asılıdır. Bu konsepsiya tərcüməçiyə bir növ düzgün yolu tapmaqda köməklik göstərir.

Tutaq ki, tərcüməçi öz konsepsiyasına uyğun olaraq şeir tərcüməsində Azərbaycan poeziyasında az işlənən şeir ölçüsünü daha işlək ölçüylə əvəzləyir. Bizim fikrimizcə bunu yalnız alqışlamaq lazımdır. Məlumdur ki, bizim poeziyamızdakı şeir ölçüləri qərb şeir ölçülərindən fərqlənir. Buna şifahi xalq ədəbiyyatımızın, poeziya ənənələrimizin də böyük təsir göstərdiyini deməliyik. Bu mənada Azərbaycan poeziyası daha çox Şərq poeziyasına doğmadır. Deməli, tərcüməçi nə ritmi, nə qafiyəni, nə şeir ölçülərini, nə də mətni tərcümə etməlidir. O, orijinal mətndən aldığı təəssüratları öz ana dilində oxucusuna çatdırmalıdır. Tərcüməçinin uğuru məhz orijinal mətndən alınan bu emosional təsiri nə dərəcədə oxucuya çatdıra bilməsindən birbaşa asılıdır. Görkəmli rus yazıçısı A.K.Tolstoy bu məsələylə bağlı yazır: "Mən sizi əmin edirəm ki, orijinalın təəssüratını tərcümə eləmək lazımdı. Və buna görə də, bəzi tərcümələr şairin fikirlərini onun özündən daha yaxşı əks etdirə bilər" (16, 137).

Türkiyə şairi Ataol Bəhrəmoğlu isə öz müsahibələrindən birində deyir: "Şeir tərcüməsinə baş vuran adamın bir şeyi əvvəldən bilməsi və anlaması lazımdı: tərcümə həm əslinə sadiq olmalıdı, həm də əslinə sadiq olma imkanı mümkün deyildir." (17, 288).

Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi Q.V.Plexanov isə ümumiyyətlə tərcümə haqqında danışarkən bunları deyir: "Siz tərcümə etmək istəyirsiniz? Bu yaxşı niyyətdir. Amma yaddan çıxarmayın ki, siz birincisi, hansı dildən ki, tərcümə edirsiniz o dili; ikincisi, hansı dilə ki, tərcümə edirsiniz o dili bilməlisiniz; üçüncüsü, tərcümə etdiyiniz əsərdə söhbət açılan obyektə yaxşı bələd olmalısınız. Əgər bu şərtlərdən hansınasa əməl etməyəcəksinizsə, ələ qələm almasanız daha yaxşı olar. Çünki bu halda sizin tərcüməniz uğursuz alınacaq və siz yalnız oxucunu çaşdıracaqsınız" (18, 598).

Q.V.Plexanov bu məşhur fikrində üç əsas şərt müəyyənləşdirir. Hər iki dili bilməyin vacibliyi bir növ heç kimin heç vaxt inkar etmədiyi aksiomdur. Bununla bağlı Fəridə Vəlixanova yazır: "Dil problemi həm də ona görə daha qabarıq nəzərə çarpır ki, dili bilmədiyi halda tərcüməçinin tərcümə etdiyi şairin individual üslubunun mahiyyətini dərk etməsi, sözün stilistik çalarlarını duyması çətinləşir" (19, 175).

Ancaq bizcə Plexanovun qeyd etdiyi bu üç şərtə əməl etməklə də iş bitmir. Tutaq ki, tərcüməçi onun qarşısına qoyulan tələblərin hamısına əməl edib: o həm orijinal mətnlə, həm bu mətnin müəllifinin üslubu ilə yaxından tanış olub, orijinalın məxsus olduğu milli ədəbiyyatı dərindən öyrənib, həm orijinalın dilini, həm də tərcümə dilini mükəmməl səviyyədə bilir, orijinalı düzgün başa düşməsi üçün bütün lazımi məlumatları toplayıb, əsəri tərcümə etməyə hazır olduğunu daxilən duyub. Əslində, bütün bunlar hələ ələ qələm alıb əsəri tərcümə etməyə başlamaq üçün kifayət deyil. Bununla bir növ tərcümə prosesinin ilkin - tədqiqat, hazırlıq mərhələsi tamamlanır. İkinci mərhələdə tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin ümumi konsepsiyasını ən xırda detallarına qədər nəzərdən keçirməlidir. Yalnız bundan sonra yaradıcılıq mərhələsi başlayır, çətinliklər ortaya çıxır: məzmun və forma vəhdəti çoxlu kiçik hissələrə parçalanır, müəllifin üslubunun müxtəlif dil qatlarının qarışığından ibarət olduğu aydınlaşır, anlayışlar və obrazlar sistemləşməyə gəlmir. Deməli, tərcümədə, xüsusilə də şeir tərcüməsində prosesin özünə təsir edən başqa bir amil də var.

Bizcə, bütün bu çətinlkiləri həll etməkdən ötrü "üçüncü dil"i - poeziya dilini bilmək daha vacibdir. Dediklərimizi əsaslandırmaq üçün burda bir klassik nümunəni misal çəkmək istərdik: Homer Gözəl Yelenanın obrazını yaradarkən adi üsullardan istifadədən imtina edib. O, Yelenanın zahiri gözəlliyini sözlə təsvir eləmir, onun gözünün, saçlarının nə rəngdə olduğunu yazmır. Bununla da şair öz qəhrəmanının vizual görünüşünü müəyyənləşdirməyi oxucunun ixtiyarına buraxır, ona öz fantaziyasını işlətməyə imkan verir. Bu səbəbdən Yelena surətinin "üçüncü dil", sirli poeziya dili vasitəsilə yaradıldığını demək olar. Məhz poeziya dilini bilən tərcüməçi bir başqa dildə Gözəl Yelena obrazını Homer səviyyəsində yarada bilər.

İki dil öyrənmək elə də çətin iş deyil. Amma "üçüncü dili" bilən peşəkar tərcüməçilərə çox az-az rast gəlinir. Yalnız belə tərcüməçilər öz yaradıcı təfəkkürləri sayəsində tərcümə etdikləri şairin individual üslubunun mahiyyətini dərk etməyə, orijinalın bütün incə çalarlarını tərcümə dilində canlandırmağa qadirdirlər.

Amma burada tərcümə prosesinə təsir göstərən digər bir amilin olduğunu da qeyd etməliyik. Bu, tərcüməçinin informasiya baqajıdır. Poeziyanın və poetik tərcümənin özünəməxsusluqları haqqında danışarkən M.Volkşteyn bədii əsəri bütöv şəkildə bir başqa dildə yaratmaq üçün tərcüməçinin informasiya baqajının zəngin olmasının vacibliyini vurğulayır. Bu informasiya baqajını o, tərcüməçinin şüurundakı tezaurus (latınca – dəfinə) adlandırır. Poetik əsəri oxuyub anlayandan, ondan estetik zövq alandan sonra tərcüməçi öz tezaurusundan istifadə etməklə onu bir başqa dilə çevirir. Əgər onun tezaurusunun həcmi lazımi səviyyədə deyilsə, bütün incə çalarları ilə birlikdə keyfiyyətli tərcümə əsəri yaratmaq mümkün olmayacaq.

Digər tərəfdən bu məsələdə oxucu tezaurusu da az rol oynamır. Tezaurus poetik əsəri, eləcə də onun tərcüməsini dərk edə, qavraya, oxuduğu əsərdən estetik zövq ala bilməsi üçün oxucuya böyük kömək edir. Oxucunun informasiya baqajı kasaddırsa o, müəllifin orijinal əsərdə, tərcüməçinin isə tərcümə əsərində yaratdığı "incə çalarları", eyhamları duyub başa düşməyəcək.

Ədəbiyyat:

1. Маршак С.Я. Поэзия перевода. «Литературная газета», 1962, 31 мая.
2. Брюсов В.Я. Избранные сочинение. В 2-х т. Т. II. М.: Гослитиздат, 1955, 650 с.
3. Межиров А. На полях перевода. «Литературная газета», 1963, 21 декабря.
4. Томашевский Б.В. Стих и язык. М.: Гослитиздат, 1959, 471 с.
5. Данчев Н. Три въпроса от теорията и практиката на художествения превод // Изкуството на превода. София: Народна култура, 1976, 340 с.
6. Rövşən R. Dünya bircə qarış deyil // "Xəzər" jurnalı, 1990, №1, s. 110-119
7. Rövşən R. Sənət düşüncələri. "Azərbaycan" qəzetinin xüsusi buraxılışı, Bakı, 1993, mart, №10
8. Qurani Kərim. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 368 s.
9. Lorka F. Qarsia. Lorka ilə söhbət // "Xəzər" jurnalı, 2006, №3,s. 149-152
10. Rza R. Seçilmiş əsərlər. V cilddə, V c., Bakı: Azərnəşr, 458 s.
11. Rövşən R. Göy üzü quşlarla şairlərindi. "525-ci qəzet", Bakı, 1996, mart, №08
12. Məsud A. Roman, esse, hekayə. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, 640 s.
13. Белинский В.Г. Собрание сочинений. В 3-х т. Т III, М.: ГИХЛ, 1948, 928 с.
14. Abdulla K. Kədərli seçmələr. Bakı: Mütərcim, 2002, 548 s.
15. İsaxanlı H. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı // "Dünya ədəbiyyatı" jurnalı, 2005, № 2, s. 229-272
16. Толстой А.К. Полное собрание сочинений. В 4-х т. Т.IV, Спб.: Издание А.Ф. Маркса, 1908, 316 с.
17. Bəhramoğlu A. Majora yüksələn (şair Ataol Bəhrəmoğlu ilə müsahibə) // "Dünya ədəbiyyatı" jurnalı, 2005, № 2, s. 285-289
18. Плеханов Г.В. Литература и эстетика. В 2-х т. Т I. М.:ГИХЛ, 1958, 616 с.
19. Велиханова Ф. Русские переводы поэзии Самеда Вургуна. Баку.: Из-во Ан Азерб. ССР, 1969, 181 с.

Analysis of the problems of poetic translation in the light of opposite definitions given to poetry

Summary

Poetic translation is researched as the one of the actual problems of modern studies of translation according to the opinions by different translators related to poetic translation. The evidences given by people who argue for possibility and impossibility of poetic translation are analyzed. It is stated that poetic translator should be able to work with delicate materials reflecting the complexity, sensitivity and uniqueness of human spirit, the point which makes it difficult for translators to deliver poetic information to readers. That being said, the final conclusion is that this difficulties cannot make poetic translation impossible.

Also, poetic translation is examined as a special branch of poetry in the article.

Анализ вопросов поэтического перевода на фоне различных противоречащих друг другу определений поэзии

Резюме

В статье на основе примеров различных подходов переводоведов к данному вопросу, поэтический перевод исследуется как один из актуальных проблем современного переводоведения. Анализируются аргументы сторонников и противников поэтического перевода. Подчеркивается, что переводчик поэзии должен уметь работать с очень тонким материалом, отражающим всю сложность и уникальность человеческого сознания, и именно этот факт затрудняет передачу поэтической информации читателю. В частности, в статье говорится, что эта трудность не делает невозможным поэтический перевод.

Также в статье поэтический перевод рассматривается как особый вид художественного творчества.

Verdiyeva Elnurə Müqayis qızı
Bakı Slavyan Universiteti
eli-1986@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN "ANAMIN KİTABI" ƏSƏRİNDƏ "ANA" KONSEPTİNİN ƏSASLARI

Açar sözlər: *"ana" konsepti, ana dili, milli-mədəni dəyərlər*
Key words: *concept "mother", native language, national and cultural values*
Ключевые слова: *концепт «мать», родной язык, национально-культурные ценности*

Cəlil Məmmədquluzadənin 1920-ci ildə yazdığı "Anamın kitabı" pyesini ədəbiyyat tədqiqatçılarının bir çoxu XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanın güzgüsü hesab edirlər. Pyesin qəhrəmanları olan üç qardaş sanki o dövr Azərbaycan ziyalılarının ümumiləşdirilmiş xarakterləridir. Qardaşlardan böyüyü Rüstəm bəy Rusiyada, ortancılı Mirzə Məhəmmədəli İranda, kiçiyi Səməd Vahid isə Osmanlıda təhsil almış, bunun təsiri ilə öz danışıqlarını, davranışlarını dəyişmiş ziyalılardır. Bu mənzərənin ən gözəl təsvirini Mirzə Cəlil pyesin dördüncü səhnəsində, qardaşların onların kitabxanalarını təftiş etməyə, hökumət əleyhinə hər hansısa bir fəaliyyətlərinin olub-olmadığını yoxlamağa gələn senzor ilə söhbətinin lap başlanğıcında vermişdir. Senzor qardaşlardan özlərini təqdim etməyi istəyərkən onların cavabı belə olur:

Rüstəm bəy: Rüstəm bəy Əbdüləzimof.

Mirzə Məhəmmədəli: Mirzə Məhəmmədəli xələfi mərhum Ağa Əbdüləzim.

Səməd Vahid: Əbdüləzimzadeyi Səməd Vahid.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya, İran və Osmanlı təhsilinin, mədəniyyətinin təsiri altında çox sayda belə ziyalımız yetişmişdi. Bu təsiri onların fəaliyyətində, yaradıcılığında, yazdığı şeirlərdə, hekayələrdə də görmək mümkündür. Tarixən Azərbaycanın qonşuluğundakı bu üç böyük imperiya ilə münasibətləri, bəzən onlardan birinin, bəzən digərinin ərazilərinə qatılması bizim ziyalıların şüurunda təsirsiz ötüşməyə bilməzdi. Əslində bu təsir özünü bu gün də göstərməkdədir. Fərq təkcə ziyalılarımızın bu ölkələrdə təhsil aldıqları darülfünun, mədrəsə və dərsxanələrin indi universitet adlandırılmasıdır. "Anamın kitabı" Azərbaycan ziyalısının bu vəziyyətini özündə əks etdirən şah əsərdir.

Pyesdə hər kəsi ortaq məxrəcə gətirməyə çalışan, küsənləri barışdırmağa, dava edənləri sakitləşdirməyə cəhd edən obraz Zəhra bəyim obrazıdır. Zəhra bəyim fikirləri heç vaxt üst-üstə düşməyən, hər zaman öz mövqeyini müdafiə edib digərinin mövqeyini gözardı etməyə çalışan bu qardaşların anasıdır. Əslində, pyesdəki "ana" konsepti, digər çoxsaylı ədəbi əsərlərdəki "ana" konseptlərindən o qədər də fərqlənmir. Pyesdə bizim qarşımıza qayğıkeş, övladını düşünən, onun yaxşılığını istəyən, bunun üçün özünü fəda etməyə hazır olan ana obrazı dayanır. Zəhra bəyim ana üçün ən böyük problem onun övladlarının bir-birindən ayrı düşməsidir. Üçüncü pərdədə ortancıl qardaş Mirzə Məhəmmədəli və kiçik qardaş Səməd Vahid kitablarını yığışdırıb evdən köçməyə hazırlaşan vaxt analarının qopardığı fəryad pyesdəki "ana" konseptinin bəlkə də bütün mahiyyətini açıb ortaya çıxarır.

Zəhra bəyim: Bala, bunu hara yığışdırırsan? (Mirzə Məhəmmədəli cavab vermir və kitablarını yığışdırır). Olmaz, olmaz! Deyəsən buradan köçmək istəyirsən? Qoymanam, qoymanam, özümü öldürrəm! (Qoltuğunu eşələyir, bayazını çıxardır). Olmaz, köçmək olmaz! Siz burda hamınız bir yerdə yazılmısınız, ayrıla bilməzsiniz; yoxsa vallah bağrım çatlar! (Üzünü çöndərir Rüstəm bəyə). Rüstəm bala, qoyma getsin. Burada hamınız bir yerdə yazılmısınız, qoymanam ayrılasınız.

Zəhra bəyim obrazı bir növ "Ana bala ucundan canını oda yaxar" (1, 71) atalar sözündəki "ana" konseptinin bariz nümunəsidir. Ana ortancıl oğlu Mirzə Məhəmmədəliyə dediyi sözlərə bənzər sözləri kiçik oğlu Səməd Vahidə də ünvanlayır.

Zəhra bəyim: (Səməd Vahidə). Səməd, bala, sən nə qayırırsan? Niyə bunları yığışdırırsan? Yoxsa sən də köçmək istəyirsən? Buy, evim yıxıldı! Aman allah, mənim başıma kül ələnsin! Allah, məni öldür, öldür, öldür! (Ağlaya-ağlaya girir içəri).

Yenə eyni qayğıkeşlik, övladı üçün keçirdiyi həyəcan, övladını qardaşlarından ayrı düşməyə qoymamaq istəyi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bütün bunlar bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz "ana" konseptlərinin hamısının demək olar ki, ümumi xüsusiyyətləridir. Bəs "Anamın kitabı" pyesindəki "ana" konseptini digər bədii əsərlərdəki oxşar konseptlərdən fərqləndirən cəhət nədir?

Mirzə Cəlil böyük ustalıqla tamam fərqli konseptlər olan "ana" və "vətən" konseptlərini sanki bir "ana" konseptinin içinə sığışdıra bilib. Fərqli ölkələrdə təhsil alıb vətənə dönən, aldıqları təhsilin təsiri ilə bir-birlərindən "qopmuş", mənən və ruhən ayrılmış vətən övladları. Onlar artıq bir-birini anlamırlar, sözün

birbaşa mənasında başa düşmürlər, biri rus, biri fars dilində, biri Anadolu türkcəsində danışır. Yazıçı ananın vasitəsilə əslində, vətənin dili olardısa bu zayalılara demək istədiklərini, deyə biləcəklərini çatdırır.

Pyesin ikinci pərdəsində Rüstəm bəyin otağında hər üç qardaşın üzv olduğu xeyriyyə cəmiyyətinin toplantısı keçirilir. Diqqətlə baxarsaq, bu xeyriyyə cəmiyyətinin o vaxtkı Azərbaycan cəmiyyətinin xırda maketi olduğunu görərik. Bir-birini anlaya bilməyən insanlar bir təşkilatı və nəhayətdə bir ölkəni necə idarə edə bilərlər? Xeyriyyə cəmiyyətinin toplantısındakı nitqlərə diqqət etmək kifayətdir ki, bütün bu fikir ayrılıqlarının mənbəyi ortaya çıxsın.

Rusiyada təhsil almış böyük qardaş Rüstəm bəyin çıxışından:

Rüstəm bəy: Həzərat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu... Zakon bu sluçayları tamamən predusmatret eləyibdir. Əgər raznoreçiye elə bir sluçayda oldu ki, onu mədaxil cərgəsində olan punktlar düz gətirmədi, o vədə smetni statyaları o qədər sokratit edirlər ki, il axırında hesab düz gəlir.

İranda təhsil almış ortancıl qardaş Mirzə Məhəmmədəlinin çıxışından:

Mirzə Məhəmmədəli: Əhval ki, kövkəblərə ariz ola, haman övzada ki, bir-birinə nisbətləri var, əz on cümlə haman əhvaldır ki, qəmər şəmsə ariz ola və bir surətdə ki, qəmər bir kəsif cinsdir və afitabdan kəsbi-nur eləyir və çün...

İstanbulda təhsil alan kiçik qardaş Səməd Vahidin yaxın dostu Hüseyn Şahidin dedikləri:

Hüseyn Şahid: Möhtərəm əzayi-əncümən həzrətlərinə öz ixlasımı təqdim edib, mətləbin ən ibtidasından bir şəmmə izahat verməyi fərz və qərz bilib, iltimas ediyorum, əfəndim. Arkadaşlar, şimdi həpimiz tanrımızın buyruğu ilə iştə göyümüzdə torpağa borcunu ödəməkdən qaçacaq tək bir kişi olmaz; onu hay cift sürərkən tər olaraq əlimizdən dökmüşüz, yetər!...

Pyesin bir başqa qəhrəmanı üç qardaşın tək bacısı Gülbahardır. Gülbahar həmişə anasının yanındadır, anası ilə eyni xasiyyətdədir, qardaşlarının hamısını sevir, onların bir-birindən ayrı düşməsini istəmir. Qaradaşlarının analarına münasibəti də Gülbaharı narahat edir. Bu münasibəti isə aşağıdakı nümunələrdə bariz şəkildə görmək olar:

1. Mirzə Məhəmmədəli: Ana, sən allah, sən də əl götür bizdən!

2. Rüstəm bəy (acıqlı). Eh, ana, sən allah, əl çək!

3. İçəri qapıdan Zəhra bəyim görsənir.

Rüstəm bəy və Mirzə Məhəmmədəli (ikisi də əllərini qalxızıb birdən): Ana, dayan, hələ gəlmə, söz danışırıq.

Zəhra bəyim yox olur.

Zəhra bəyimin övladlarına münasibəti haqqında isə elə təkcə aşağıdakı bir cümlə hər şeyi deyir:

Zəhra bəyim: Sizə gələn qada-bala mənə gəlsin, ay balalarım, savaşmayın!

Əslində, ana ilə övlad arasındakı buna bənzər dialoqlara, münasibətlərə digər ölkələrin yazarlarının əsərlərində də çox rast gəlinir. Məsələn, məşhur rus yazıçısı Leonid Andreyevin “Yeddi məhbusun hekayəsi” povestində əsərin qəhrəmanlarından biri olan və nazirə sui-qəsd hazırladığına görə həbsxanaya salınaraq haqqında çıxarılan ölüm hökmünün icrasını gözləyən Vasili Kaşirin ilə ona son dəfə baş çəkməyə gələn anası arasındakı dialoq “Anamın kitabı”ndakı ana-oğul münasibətlərini çox xatırladır:

- Anacan, gərək heç gəlməyəydin. İndi həm özünü üzəcəksən, həm də məni.

- Belə niyə deyirsən, Vasya?! Axı niyə belə elədin?! Tanrım!

Qarı göz yaşlarını qara yun dəsmalının ucu ilə silə-silə ağlayırdı. O da, qardaşları da cahil analarının üstünə qışqırmağa adət elədirklərindən Vasili dayanıb əsə-əsə hirslə dedi:

- Bilirdim! Bilirdim ki, elə belə də olacaq! Sən axı heç nə anlamırsan, anacan! Heç nə! (2, 250)

Qeyd etmək gərəkdir ki, rus ədəbiyyatında ana-övlad arasındakı buna bənzər münasibətlərə tez-tez rast gəlinsə də, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün “Anamın kitabı”ndakı ana-övlad münasibətləri o dövr nəsrimiz üçün yeni bir şey idi. “Ana haqqı – Tanrı haqqı” (3, 1012) – Azərbaycan mental düşüncəsində anaya münasibəti formalaşdıran doqmalardan biri bu atalar məsəlimizdə öz aydın əksini tapıb. Amma Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı”nın qəhrəmanı olan üç qardaş məhz öz köklərindən uzaq düşmüş, mental özəlliklərini itirmiş xarakterlərdir. “...Qardaşlar arasında yad mədəniyyətin təsiri o qədər güclüdür ki, onlar bir yerə gələ bilmir, bir-birindən küsüb hərəsi bir tərəfə gedir. Burada söhbət hansısa obrazın dilindəki alınmalardan və məişət zəminindəki hansısa qarşıdurmadan deyil, onların əqidəcə milli ruhdan və onun məğzində dayanan ana dilindən uzaq düşməsindədir” (4, 43).

Pyesin süjet xəttinin kuliminasiya nöqtəsi dördüncü pərdədir. Bu pərdədə ananın əlində gəzdirdiyi, qardaşlar savaşarkən həmişə onlara tərəf uzatdığı kitabın sirri açılır:

Zəhra bəyim: Qızım, bu kitabı al saxla yanında. Qardaşların yola getməyəndə kitabın bir yerində atanın yazısı var, - öz əlinən yazıb, - onu axtar tap, ver qardaşların oxusun. Onu oxusalar, daxı

savaşmazlar…

Bəs görəsən bu kitabda – "Anamın kitabı"nda nə yazılıb ki, o savaşan qardaşları barışdırmağa qadirdir? Kitabda onların ataları dörd övladının doğulduğu, Zəhra bəyim ananın "canından dörd parçanın qopduğu" tarixləri qeyd edir və ən sonda yazır:

Mən etiqad edirəm ki, mənim balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq.

Amma qardaşlar bu həqiqəti çox gec başa düşürlər. Gülbahar atasının yazdıqlarını oxuyub bitirəndən sonra həm Rüstəm bəy, həm Mirzə Məhəmmədəli, həm də Səməd Vahid analarına tərəf atılırlar. Ancaq analarını əlləri soyumuş və can üstə görürlər. Mirzə Məhəmmədəli anasının başının üstündə dayanıb fatihə surəsini oxumağa başlayır. Beləcə sağ ikən öz övladlarını bir yerə gətirməyi bacarmayan ana, ölümü ilə buna nail olmuş olur.

Ədəbiyyat:

1. Atalar sözü. (İkinci nəşri). Toplayanı, tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı Əbülqasım Hüseynzadə. Bakı: Yazıçı, 1982, səh. 336 səh.

2. Leonid Andreyev. Uçuş. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2017, 320 səh.

3. Atalar sözü – ağlın gözü. Bakı: Elm, 2012, 1216 səh.

4. N.H.Hacıyeva. C.Məmmədquluzadənin müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığında dil məsələləri. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. N-2, 2011, səh. 40-46.

Basics of the concept of "mother" in "My mother's book" by Jalil Mammadguluzadeh
Summary

The article is dedicated to the analysis of the concept of "mother" in Jalil Mammadguluzadeh's play "My mother's book". "Mother" concept is included to the research from different angles – in the frame of various aspects, such as mother-child relationships, national language, uniqueness of national mind, exploring the impact of different cultures on our national culture. Besides this, by giving examples common features of the character of "mother" in "My mother's book" with similar characters from different national literatures are revealed.

Additionally, literary devices constituting the core of the concept of "mother", dragging it to the center of the book, attracting reader's attention are discussed.

Основы концепта «мать» в произведении Джалила Мамедкулизаде «Книга моей матери»
Резюме

Статья посвящена исследованию концепта «мать» в пьесе Джалила Мамедкулизаде «Книга моей матери». Концепт «мать» исследуется с различных ракурсах, таких как влияния отношений матери и ребенка, национального языка, своеобразия национального мышления, различных культур на нашу национальную культуру. Кроме того, на основе примеров выявляются общие сходства образа «матери» в пьесе «Книга моей матери», с аналогичными образами в других национальных литератур.

В статье также рассматриваются художественные приемы, которые составляют основу концепта «мать», ставят его в центр произведения и концентрируют на нем внимание читателя.

Rəyçi: f.f.d. N.R.Vəli

Zhanat Askerbekkızı Aimukhambet
L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi
Bazar Anaskızı Rakhmetova
I.Altınsarin Arkalık Pedagoji Enstitüsü

KAZAK FOLKLORU VE EDEBİYATINDAKİ DEDE KORKUT VE MİTOPOETİK ALAN

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut, folklor, edebiyat, mitopoetik alan, mitik düşünce, motif, eski dünya görüşü, intertekst, ansıtma*
Key words: *Dede Korkut, the folklore,the literature,the mitopoetic area, the mythic thought,the motif,the old worldview, the intertext,the reminiscence*
Ключевые слова: *Дед Коркут, фольклор, литература, мифопоэтический аспект, мистическое мышление, мотив, древнее мировоззрение, интертекст*

Bütün Türk dünyasında ayrıca Kazaklar arasında adı ezelden beri bilinen meşhur Dede Korkut – büyük şair, usta besteci, ileri görüşlü, bakşılar piri, hanlar kılavuzu, halk arasında söylenen atasözlerinin sahibi, kısaca ifade etmek gerekirse arketiptik bir şahıstır. Dede Korkut'a ait hikayelerin hepsinde sır dolu olaylardan söz edilir. Onun dünyaya gelişi, başından geçen vakıalar, kopuz çalıcılığına kadar hepsi "mitik düşünce" etrafında tanıtılır. Kazak folklorunda Dede Korkut'un dünyaya gelişi ve dünyadan göçüşü su dünyasıyla ilgili gösterilecek olursa kopuzu – ruhun acayip olanaklara sahip olduğunu kanıtlayan bir alettir. Dede Korkut'un ölümden kaçış motifinin gizli bir anlamı var. Dede Korkut adıyla ilgili olarak söylenen "Kayda barsañ – Korkıttıñ köri (Nereye gitsen – Dede Korkut'un mezarı)", "Korkıtka jakkan şıraktay (Dede Korkut için yakılan çıra gibi)", vb. atasözleri ve deyimlerin folklorik-mitolojik yönü eski dünya görüşünden haber verir. Dede Korkut kaderiyle, hayatın kanunu ve zıtlıkların "birikmesi" işaret edilir. Dede Korkut, halk edebiyatı bir yana bırakılırsa yazılı edebiyatın da kahramanıdır. Edebi eserlerde de Dede Korkut motifleri esas alınmıştır. Makalede bu yöntem esasındaki görüşlere yer verilecektir.

Türk dünyasının mitik-efsanevi alandaki meşhur şahsı Dede Korkut Kazaklar arasında evliya, bakşıların piri, usta besteci, ebedi ömrü arayan kimse olarak bilinir.

Dede Korkut hakkındaki efsaneler neredeyse mitik bakış açısından da değerlendirilir. İlk motifler Dede Korkut'un dünyaya gelişi hakkında olsa da sonrakileri onun ebedi ömrü arayışıyla ilişkilendirilir.

Kazak sahasındaki Dede Korkut "izleri" küy (ezgi) dünyası ve bakşılık aleminde görülür. Yazılı edebiyattaki yeri göçebeler için ikinci sıradadır. Başka kahramanlara göre Dede Korkut'un folklor ve edebiyattaki şahsiyetinin ayırıcı yönünün başlaması çok eskiye dayanır. Bunun kanıtı – efsanelerle birlikte bu güne ulaşan "Dede Korkut Kitabı"dır.

Kazak folklorundaki Dede Korkut'un dünyaya geliş motifi – çok eski efsanelerde yer alır. Bu efsanelerde onun dünyaya gelişi sırlı bir güçle ilişkilendirilir. Yani mitolojik düşünceyle ilgili görülür.

Benzersiz yaratılışı, yani acayip bir şekilde dünyaya geliş motifi sonraki zamanlardaki masallarla destanlara da girer. "Er Töstik" masalındaki Töstik'in, "Alpamıs Batır", "Qobılandı Batır" destanlarındaki kahramanların dünyaya gelişi eski hikayedeki Dede Korkut'un doğuşu vakıasıyla benzeşir. Fakat, Dede Korkut'un dünyaya gelişi onlardan daha farklıdır:

Korkıt tugan kezinde –	Korkut doğduğu sırada
Kara jerdi suw algan	Yeryüzünü su almış
Kara aspandı buw algan.	Gökyüzünü duman almış.
Ol tuwarda el korkıp,	Doğacakken halk korkup,
Tuwgan soñ äbden kuwangan	Doğduktan sonra sevinmiş.

Bu satırlar bizim aklımıza "Tufan" vakıasını getirir. Yaygın olarak bilinen kozmolojik mitlerde su taşkını ve ondan kurtuluş yollarına ayrıca yer verilir. Araştırmacılara göre tufan olayı hakkında ilk olarak "Gılgamış Destanı"nda bahsedilir, bu olaya başka kutsal kitaplarda da yer verilir. Buradaki mitin bir bölüğü tamamıyla Tufan olayına ayrılmıştır. Sümer mitolojisinde dünyayı eskiden kocaman bir su kütlesinin kapladığı bildiriliyor. O okyanusun padişahı – tanrıça Tiyamat adlı çok korkunç bir yaratıkmış. Onu yenip, dünyayı düzene sokmak için savaş meydanına Marduk çıkar. Marduk, Tiyamatı yener ve onun bedenini ikiye böldükten sonra üst kısmından gökyüzünü alt kısmından da yeri yaratır [2].

Çin mitolojisinde su taşkınıyla gökyüzü ruhları, dağlar, alplerle kahramanlar mücadele ederler. Su taşkınıyla mücadele etmek için padişah Çjawn-syüy'ün oğlu Gün yola çıkar. Fakat o su taşkınına engel olamaz. O öldükten sonra, onun ölmüş bedeninden Yuy doğar ve su taşkınını yenen o olur. Çin mitindeki

Tufan – tanrının kargışıyla karşılaşmak, insanlara gönderilen sınav, onunla mücadele edip yenmek – yeryüzü hayatının galibiyete ulaşmasıdır. [3, 110-112].

Kazak mitolojisinde dünyayı su bastığında Nuh peygamberin insanoğlunu Allah'ın emriyle kurtarmış olduğu, Nuh'un bindiği geminin Kazıgurt dağına konduğu beyan edilir. Kazıgurt, mitolojik görüşte ayrıca yer alan ve Türk dünyasının ruhani uygarlıklarının birleştiği kutsal bir mekandır. Kazak mitlerinde, geminin Kazıgurt'un başına konup yeni hayatın başladığı konusundan ayrıca söz edilir.

Bu anlatılanlardan biz mitopoetik alanda su dünyasının ayrı bir yeri olduğunu görürüz. Eski dünya görüşünde su dünyasının şehitler hükümdarlığıyla ilgili olduğu görülür. Bizim yoğunlaşmamız gereken yer – Dede Korkut'un dünyaya geliş anında bu su dünyasının öne çıkmış olmasıdır. Gökyüzünü duman, yeri su kapladığı zamanda Dede Korkut'un dünyaya gelişi acayip sırlarla doludur. Bu Türk mitolojisindeki "küçük tufan" olayıdır. Yani böyle bir durumda dünyaya gelen Dede Korkut sıradan bir insan değildir. Eski efsaneleri araştıran Kazak bilim adamı Alkey Margulan şöyle diyor:

Sirderya'nın aşağı kısmında yaşayan Dede Korkut'un tarihi mekanını Kazaklar "Suv ayağı Qorqıt" (bazen -su ayağı qurdım-) diye adlandırmışlar. Kırgız şiirlerinde de böyle ifade ediliyor. Bakşının şiirinde de şöyle bir kısım var:

«Suw ayagı Korkıt,	"Su ayağı Korkut
Päleketti sen korkıt!» [1, 152]	Felaketi sen korkut!"

Mitik görüşe göre su – iki dünyayı birbirine bağlayıcıdır. Ömürle ölüm çekişmesi konusunda su önemli bir şekilde göz önünde tutulur. O zaman Korkut da o dünyayla bu dünya arasında yaşayan seçkin bir candır. Öyle olduğu için de Kazaklar arasında:

Öli desem öli emes,	"Ölü desem ölü değil
Tiri desem tiri emes,	Diri desem diri değil
Sol atanaıñ atası –	O ataların atası-
Ertede ötken Korkıt ata, -	Ezelden beri Korkut ata"

diye söylenir.

Dede Korkut'un üç yıl anasının rahminde yattığı söylenir. Burada folklorik büyüme denen görüşe rastlasak da "ana rahminde yatılan üç yılın" sembolik anlamına önem vermek gerekir. Dünyanın dik şeklini "üçlü" sıfatta tanımlamak dünya halkları mitolojisinde yaygındır. Gökyüzü alemi, yeryüzü alemi ve yeraltı alemi – Dede Korkut için tüm sırlarını açmış bir alandır.

Dede Korkut hakkındaki mitik efsane ve hikayeler ağızdan ağıza ulaşıp, medeni hatıramızda sağlam bir yer aldı. Dede Korkut'a saygı göstermenin örneği olarak halk ağzında bugüne kadar söylenen "Qorquta jaqqan şıraqktay" deyimini gösterebiliriz. Efsane boyunca, Dede Korkut'un mezarının başında hep çıra yanıp durexcluded durmuş ve Dede Korkut'un mezarından hep kopuzun sesi (küy sesi) gelirmiş derler. "Qayda barsan – Qorkıttın köri" denen bir atasözü de var. Buradan atalarımızın Dede Korkut'u akıldan çıkarmadan onu hep akıllarında tuttuklarını anlayabiliriz.

Kazak medeni görüşünde Dede Korkut şahsiyeti "mitik-folklorik" Korkut'tan "edebi" Korkut'a kadar ulaştı. Dede Korkut'un görkemini yansıtan edebi eserlerin birisi, elbette, "Dede Korkut Kitabı"dır. Oğuz-Kıpçak devrinin edebi eseri olarak tanınan bu eserde Dede Korkut; hanın kılavuzu, danışmanı, büyük şair, halkın birliği yolunda mücadele eden bir kahramandır.

Kazakların büyük şairi Mağcan Jumabayulı'nın "Qorqut" poemi "Şolpan" dergisinin 1922 yılındaki 2 ve 3 numaraları sayılarında yayımlanmıştır. Poem konusu olarak halk ağzında söylenen Dede Korkut hakkındaki efsaneler esas alınmıştır. Türk dünyasının acayip bir şahsiyeti olan Dede Korkut'u Mağcan Altay Dağı'yla ilgili görmüştür. Şair, hayatın geçici olduğuna üzülen Dede Korkut'un "Altay dağlarında tek başına gezmiş" olduğunu ifade eder [4,155]. Böylece Mağcan, Dede Korkut'tan yola çıkarak kendi durumunu anlatır.

Yazar Ravşanbek Bektibayev "Qayta oralğan Qorqut ata" (Yine dönmüş Dede Korkut) ilmî-fantastik romanında eski zamandaki Dede Korkut şahsiyetiyle çağdaş zamandakini birleştiriyor. Eserin başlangıcında yazar şöyle diyor: "Bizim bildiğimize göre Korkut (Hor-Hut) dediğimiz – gökyüzünden, güneşten yaratılan büyük Tanrı, hanlarla padişahları destekleyip, hayat gücünü verici kutsal "kut"tur. Bununla birlikte Dede Korkut – yer altı aleminin sahibidir. Hatta yağış olaylarını düzenleyen, nehirleri ters akıtan, Gök Tanrıyla haberleşen bu – Dede Korkut'tur. Bununla birlikte Macaristan'daki Kıpçak boyları "Korkut" sözünü "ulu" sözüyle bağdaştırıyor [5, 84]. Mitik görüşteki Dede Korkut'un "iki dünyayı birleştiricilik hizmeti" R.Bektibayev'in yeni fantastik hikayesinin ortaya çıkmasını sağladı. Bu roman 1998 yılında Türk diline çevrildi.

Günümüz şairlerinden İran-Gayıp'ın "Dede Korkut'un mezarı" [6, 3-25] adlı destanı halk ağzında yayılmıştır. Bu destan eski mitik süjeye göre yapıldı. Yani tüm dramalık poemaya Dede Korkut hakkındaki

süje esas olmuştur.

"Hazır süjeyi" kullanmak – teorisyenlerin dediğine göre "sinkretizm devrine" aittir. "Bu devirde iki hadiselik arketip – görkemli gelişmenin sıralı derecesi olarak hazır süjeyi dilin verilmesinin kümülatifi ve tsiykıllı türü göründü [7; 169]. Eydetik poetikada "süje eserciliği durup, şimdi onu kullanım başladı" der O. M. Freydenberg [8; 322]. Bu araştırmacının kümülatifi ve tsiykıllı şemayı biriktirip, "mitolojik syüjet" anlayışında araştırdığı bilinmektedir.

Eski devir edebiyatını araştıran bilim adamı A. Qıravbayqızı: "Hayat ve ölüm konusu insanoğlu medeniyetinin en eski ve en kıymetli bilgileri veren "Gılgamış" ve "Avesta" yazmalarında da var. [9; 39] "Gılgamış da Dede Korkut gibi ölümden kurtulmak için onunla mücadele eder, "Dede Korkut efsanesindeki ölümden kaçma ideası –Dede Korkut kitabındaki- Deli Dumrul hakkındaki hikayede görülür" [9; 40], - diye yazar. Halk ağzındaki Dede Korkut'un ölümden kaçma motifi Dede Korkut kitabındaki "Dumrul'un kızıl kanatlı Azrail'le savaşması" hikayesiyle bağdaştırılıp bu "hazır süjeler" esasında şair İran Gayıp "Dede Korkutun Mezarı" destanını yazmıştır.

"Dede Korkut'un Mezarı" efsane-destanının kahramanları – bütün Türk dünyasının kutsal hafızı, piri Dede Korkut ve Canalıcı-K, dede Korkut'un babası – Karahoca-Oğuz ata, anası – Kamka-Kıpçak ana, yönetici-bey – Kahan, Dede Korkut'un eşi – Sarın aruv, arkadaşı Päpil ve metresi-Nike'dir. Bunlardan başka destan hadisesi her türlü Sesler ve Kırk kız motifleriyle bağdaştırılır. Hadisenin geçtiği vakit – "Peygamber zamanına yakın zaman (VII-VIII. asır), geçtiği yer – "Bayat (Sirderya Nehri) yakası"dır (Destanın girişinde verilen bilgiler böyle).

Bu drama destanına göz gezdirildiğinde ilk önce – hadise içinde tanıdık, halkın hatırasında saklanan efsanelerin motiflerinden alındığını anlarız. İran Gayıp efsane hadisesini eserin esasına alıp, kendisinin yazarlık hayaline uygun olarak görkemli poetik katkılar ilave etmiş. Dede Korkut hakkındaki efsanelerin içinde en ünlüsü – Dede Korkut'un ecelden kaçması ve kopuzunu yapıp onunla dertli ve yüksek sesli bir küy çalmasıdır.

Destan içinde, zamanına darılan Dede Korkut gökyüzü sahibine - Tanrısına derdini anlatır. Bu görünüş "gökyüzü altı… yer üstü… bozkır… tabiat" çevresinde geçer. Tanrıyla konuşmak için gökyüzüne ulaşmaya çalışan Dede Korkut üzüntüsünde bütün insanoğlunun büyük derdini üstlenmiş gibidir.

… Kem tüysinip, az ugam:	… Eksik düşünüp az anlıyorum
Mümkin seniñ bazınañ…	Belki senin isteğinden…
Beyne nahak nalasınday	Belki boş üzüntüsü gibi alemin
Jatırında	Rahminde
Üş jıl jattım Anamnıñ!	Üç yıl yattım anamın
Äwel basta-ak	İlk başta
Magan kiymadıñ	Bana kıymadın
Togız ay	Dokuz ay
Tofız künşilik	Dokuz günlük
Şarana-Gumırın Adamnıñ -	Bebek ömrün adamın

diye heyecanlanan Dede Korkut şiirlerinin esası ana rahminde üç yıl yattığı hakkındaki efsaneden başlar. Halk ağzındaki Dede Korkut'un doğumu sırasındaki efsane İran Gayıp destanında şöyle ifade edilir:

Men kelerde –	Ben doğarken
Ay menen kün şagılısıp,	Ay ve güneş çarpışıp
Aruwana-tirşilik	Güzel hayat
Küyisinen jañılıp,	Durumundan yanılıp
Auwa kozdanıp-	Hava sinirlenip
Kara aspandı buw aldı	Kara gökyüzünü buhar aldı
Topırak bazdanıp -	Toprak bozulup-
Kara jerdi suw aldı.	Kara yeri su aldı.
Eki ayaktı jumır bastınıñ–	İki ayaklı yuvarlak başlının
Zäre-kutın uşırıp,	Korkutup
Salıp tuwdım landı ...	Doğdum felaketi çağırıp…

Birinci görünüşteki Dede Korkut monoloğunda bulunduğu ortama sığmadan kaçıp, sadece tabiatı dost görüp, ona baş vuran ve Tanrıyla da konuşup yaratılışın sırrını öğrenmeye çalışan benzersiz adamın (Dede Korkut'un) heyecanı ve yürek derdi söz konusudur.

Yaratıcı Tanrıya şöyle der:

Korkıttın kim ekenin	Korkut'un kim olduğunu
Jaratuwşı öziñ bolmasañ	Yaratıcı sen olmasan

O, Täñir,	Ey Tanrı
Tüsinbeydi bul tobır,-	Anlamaz bu millet,

Tanrı'ya şikayet eden ve derdini anlatan Dede Korkut yine şöyle der:

Kök törinde-	Göğün başköşesinde-
Sen jalgız,	Sen yalnız,
Jer betinde-	Yeryüzünde-
Men jalgız, -	Ben yalnız,

Dede Korkut hakkındaki efsanenin biri – onun kopuzu dünyaya getirmesi motifidir. İran Gayıp'ın destanında bu görünüşün anlamı derinleşerek, derin çekişmelerle verilir. Dede Korkut'un ölümden kaçması bir yandan ölüm ile mücadele etmesi meselesidir.

İkinci görünüşte – sağ eline asa'sını[1], sol eline kopuzunu alan Dede Korkut'u canlı cansız tabiatla konuşur bir şekilde bulabiliriz. Bir anda kuğular:

Kobız ünine	Kopuz sesine
Zarmız...	İhtiyacımız var
Korkıt,-	Dede Korkut,

diye nazlanarak seslenirler. Turnalar ise Dede Korkuta onu bekleyen çok güzel bir kızın olduğunu söyler. Bu sırada Dede Korkut kopuzunu çalmaya başlar. Küy[2]ün sonunda hayele ulaşır. Hayel içinde – Dede Korkut küyünün uzaktan gelen sesiyle başı dönen Sarın-aruw yanına kırk kız alıp Dede Korkut'a doğru yola çıkmış. Acayip sesle başları dönüp, gece gündüz ilerleyen kırk kız çöle rast gelirler. Sonunda kırk kızın hepsi ölür. Fakat Sarın-aruw yolun zorluklarına dayanıp, aksayarak gelirken zar zor Dede Korkut'a yetiştiği anda yorgunluktan bayılıp yere düşer.

Dede Kokut'a ait efsanelerin yine birisi kırk kız ve aksak kız hakkındadır. Hikayede olay şöyle anlatılır: kırk kızın tamamı Dede Korkut'a varırız diyerek yola çıkarlar ve yolda ölürler. Fakat bunların içinden sadece bir aksak kız Dede Korkut'a ulaşabilir.

Başka bir efsaneye göre Dede Korkut'un küyüne aşık olan aksak kız Korkut'un eşiymiş ve onun adı Sarın-aruwmış. Şair İran-Gayıp, Sarın-aruw'un aksak olmasının sebebini yolda çektiği sıkıntılarla ilgili görür.

Destanın ikinci bölümüne ait olan olay, Oğuz-Kıpçak devleti hükümdarının vefat etmesi ve onun ölümü üzerine milletin yas tutmasıyla başlar. Bu sırada "güneş ayla kapanıp (tutulup), deprem olur gibi" olur. Uzaklardan ilk önce Sarın-aruw yetişir, ondan sonra Dede Korkut da gelir. Ölmüş olan hükümdarı diriltmeye çalışan Dede Korkut canlı asasını eline alıp, bakşılığa başlayıp cinlerini çağırır. Fakat gücü yetmediğinden, hükümdarı diriltme işinde başarılı olamaz.

Poemin bundan önceki bir olayında olduğu gibi Dede Korkut Sarın-aruw ile buluştuğu anda ecelin korkunç sesi gelip:

...Bu dünyede-ülesiñ:	Bu dünyada senin payın:
Sen-jer betinde	Sen yeryüzünde
Kırık jıl gana ömir süresiñ,	Sadece kırk yıl yaşayacaksın
Korkıt,-	Korkut,

demişti. Şimdi ise bu ecel sesi mezar dibinden yine gelip:

Päli?!	Haa?!
Bügin-tuwra kırıktasıñ	Bugün tam kırk yaşındasın
Yaki, mendik ırıktasıñ	Ve benim huzurumdasın
Korkıt,-	Korkut,-

diye alay ederek gülmüş. Azrail ağzından söylenen korkunç sözler destan olayını daha çekici hale getirdi ve özüne yaklaştırdı.

Ecel meleği ile çekiştiği zaman Dede Korkut'un işi daha da zorlaşır. Kendi gücünü kanıtlamak isteyen Ecel meleği Azrail, Hükümdar Bek'e canını tekrar verir. Dirilen Bek yine tahtına oturduktan sonra kopuz ve mezarın kimin olduğunu sorar. Etrafındaki tüm sesler kopuzun da mezarın da Korkut'un olduğunu söyler. Halk ağzında "Kayda barsañ – Korkıttın köri" (nereye gitsen – Dede Korkutun mezarı) diye söylenen deyim mezardan kaçıp, dünyayı gezen Dede Korkut'umuza ait olmuştur. İran-Gayıp ise bu destanında bu motifi yukarıda bahsettiğimiz gibi başka bir şekilde söyleyip, yeni bir olay yaratmıştır. Yani Dede Korkut'un

[1] Asa/asatayak; bakşı ve şamanların çanlı müzik aletidir.
[2] Küy; dombura veya kobuzla çalınan bir parça

bildiğimiz Kazak efsanelerinde söylenen kendisine ait mezara değil de, Hükümdar Bek için kazılan mezara girmesi gerekliymiş.

Şimdiki olay Dede Korkut Kitabı'ndaki Er Dumrul hikayesiyle benzer. Şair oradaki olayı motif olarak alsa da, ona başka bir şekil verip, poetik görkem katar. Azrail'in can almasının ve can vermenin Tanrıdan olduğunu duyan Dede Korkut artık yüce Tanrıyı tanıyıp, ona tapmaya başlar. İnsanının kendisini şüphe duymadan tanıdığına razı olan Tanrı: "Kendi canının yerine başka birisinin canını bulsun", der. Dede Korkut en yakınları olan babası Karakoja'yı, annesi Kamka'yı, arkadaşı Rapil'i, kız arkadaşı Nike'yi söyler. Fakat böyle zor bir durumdan onu kurtaran yâri Sarın-aruw olmuştur. Sarın-aruw, Azrail'e gelip Dede Korkut'un yerine kendi canını almasını rica eder. Bu durumda Azrail Sarın-aruw'ın önünde çaresiz kalır. Bir yandan hamile olduğu için, bir yandan da onun bu işine sevindiği için canını almak istemez. Bundan sonra Dede Korkut kendi canını vermeye karar verir. Ömrünün son anında kopuz ile küy çalıp, hayat ile vedalaşma imkanı ister. Küy çalındığında mezar içindeki Azrail-Ecel gözden kaybolurmuş. Kopuzunu çaldığı zaman etraftaki millet susup, sadece bu melodiyi dinler; küy durduğu sırada tekrar Dede Korkut'un mezarı diye seslenmeye başlarlarmış. Bu sırada Dede Korkut ise yanına Sarın-aruw'ı alıp, kalabalık gruptan çıkıp kaçarmış.

Dördüncü bir görünüşte Dede Korkut Sirderya nehrinin üstünde Jelmaya[3]'sına binip küy çalıp oturur. İran-Gayıp burada Dede Korkut'un çocuğuna ait olan «Aup-pay» küyünü çaldığını ifade eder. Durmadan çalıyormuş, onu çaldığı zaman Ecel yaklaşamıyormuş. Fakat Dede Korkut bir an durduğunda ecel yılanı gelip kapmış ve böylece ölmüş.

Dede Korkut'un vasiyeti – kendisinin Kızılorda ilindeki Kazalı'ya gömülmesi ve oğluna kopuzunun teslim edilmesidir.

İran-Gayip «Dede Korkut Mezarı» poeminde eski efsaneye kendi görkemli düşünce ve hayellerini katarak, değiştirerek dramalı çekişmelerle dolu olaylar yarattı ve onda Dede Korkut'un zor ve acayip yönünü gösterdi. Böylece güzel bir mitopoetik eser yarattı.

Sonuç

Dede Korkut göçebeler için acayip ve gizli bir şahıstır. Onun için de onun tüm hareketleri «mitik alan» çevresinde görülür. Kazak küy sanatının da kurucusu ve onun başında olan Dede Korkut'un «Uşardıñ Uluwı», «Jelmaya», «Targıl Tana», «Başpay», «Auppay» vb küylerinin ortaya çıkması hakkındaki efsaneler de mitik alanla ilgilidir. Bu küy efsaneleri Kazak folklorunun çok kıymetli yadigarlarından biridir. Küycülük, bakşılık ve jıravlık gibi büyük sanatları kendisinde bulunduran Dede Korkut'u mitopoetik alan çevresinde araştırmamızın büyük bir anlamı var. Mitolog bilim adamlarının dediklerine inanıp, mite samimi olarak yaklaşırsak önümüzde gerçek kapısı açılır ve «ömürden sonraki ömrün» sırrı malum olup, insanoğlu durmadan aradığı «ebedi», «kutlu mekanına» dönebilir. İşte Dede Korkut ebedi yaşayacağı mekanı arayan, hayatı sırla dolu bir şahıstır. Yeryüzünde "küçük tufan" olayını meydana getirip dünyaya gelen ve ölürken de Sirderya nehrinin üstünde ölen Dede Korkut göçebeler için ruhun ebediliğinin, yani ebedi hayatın simgesi olmuştur.

Kaynaklar:

1. Margulan, Ä. (1985), *Ejelgi Jır-Añızdar*, Jazuvşı, Almatı, 368 s.
2. Ejelgi Qosözen Mädeniyeti // http://kazorta.org/ezhelgi-os-zen-m-denieti/
3. Sadovskaya, İ. G. (2006), *Mifologiya,* Moskova, 352 s.
4. Jumabayev, M. (2005), *Köp Tomdıq Şıgarmalar Jiynağı*, Birinşi Tom, Jazuvşı, Almatı, 208 s.
5. Bektibayev, P. (1998), *Qayta Oralgan Qorqıt Ata: Povest' jäne Äñgimeler*, Jazuvşı, Almatı, 84 s.
6. Gayıp, İran (2001), *Qorqıttıñ Köri*, Jazuvşı, Almatı, 184 s.
7. Teoriya Literaturı. V Dvux Tomax. Pod Red. N. D. Tamarçenok – T. 2. Moskva, 2004, 368 s.
8. Freydenberg, O. M. (1997), *Poetika Syüjeta i Janra,* Moskva, 420 s.
9. Qıravbayeva, A. (2001), *Ejelgi Ädebiyet*, Elorda, Astana, 224 s.

Kazakh folklore and Dede Korkut in literature and the mitopoetic area

Summary

The motif of the arrival of Dede Korkut to the world in Kazakh folklore takes place in very old legends. His arrival to the world is associated with a mysterious power in these legends. So ,it is seen that ,it is connected with mythological thought. His unique creation, so the motif of the arrival of him to the world in a strange way also enters the old stories and the epics. The founder of Kazakh noise art and its head is Dede Korkut too. Dede Korkut is a person who is looking for a place to live forever and full of secrets. Dede Korkut who created a small thunderstorm on earth and came to the world and he died on the river of Syrdarya has became the symbol of the eternity of the soul, it means the eternal life for the immigrants.

[3] Jelmaya; Kazak efsanelerinde uçan halıdır

Отец Коркут и мифопоэтическое пространство в казахском фольклоре и литературе

Резюме

В казахском фольклоре рождение Отца Коркута описано в самых древних легендах. В этих легендах рождение Отца Коркута связывается с загадочными силами. То есть связывается с мифологическими воззрениями.

Необычное, мифическое рождение Отца Коркута характерно и более поздним легендам. Кроме этого, Отец Коркут считается основателем и ярким представителем казахского озанского искусства.

Отец Коркут – это личность, которая всю жизнь ищет смысл жизни, жизнь которого окружена тайной и мистикой. Он был рожден в «малом вихре». Загадочен также его ухлд из жизни. А после себя он оставил литературное наследие.

Шукурджиева Зельфира Шевкетовна
Крымский инженерно-педагогический Университет

СВОЕОБРАЗИЕ ПУБЛИЦИСТИКИ ИСМАИЛА ГАСПРИНСКОГО: ПРОБЛЕМАТИКА ГАЗЕТНЫХ ВЫСТУПЛЕНИЙ

Ключевые слова: *Гаспринский, публицистика, тематика, проблематика газетных выступлений, статьи, содержание*
Açar sözlər: *Qasprinski, publisistika, tematika, qəzet yazılarının problematikası, məqalələr, məzmun*
Keywords. *Gasprinsky, journalism, subjects, problematic of newpapar speeches, articles, content*

Влияние публицистики на жизнь современного общества велико. Ставшая неотъемлемой частью жизни человеческого общества, публицистика позволяет понять и осмыслить многие общественно-политические процессы современности, отражая их в средствах массовой информации. Ныне одной из насущных задач теории периодической печати стало научное объяснение журналистского творчества, а также поднимаемые публицистикой проблемы.

Представляя историческую ценность для будущих поколений исследователей масс-медиа, современная публицистика призвана зафиксировать комплекс жизненно важных проблем нынешнего дня для того, чтобы исследователи будущего имели возможность вывести общую картину происходящего и донести их до своих современников. Опираясь на фактический материал, зафиксированный в исторических источниках, на архивные документы, а также газеты, журналы, исследователь рассказывает о событиях и глубинных процессах социально-политической жизни прошлого.

Анализировать состояние общества невозможно без огромного пласта публицистического материала, без опыта и знаний предыдущих поколений в этой области человеческой деятельности, а также без учета богатейшего материала, дошедшего до нас во многом именно благодаря труду и перу публицистов. Без использования опыта лучших мастеров прошлого в сфере публицистики невозможно развивать традиции национальной печати. Выдающийся просветитель Востока конца XIX – начала XX вв., один из самых ярких мыслителей всего тюркского мира, педагог-реформатор, гуманист, публицист Исмаил Гаспринский оставил огромный след в истории развития интеллектуальной мысли не только регионального, но мирового масштаба.

Будучи одним из вдохновителей, основателей, продолжателей развития общетюркской интеллектуальной мысли, он оставил после себя богатейшее наследие, в том числе публицистическое. В трудах Гаспринского можно найти ключ к решению множества социально-гуманитарных проблем современности. Обращаясь к ним в поисках ответов на многие вопросы современности, следует внимательно и вдумчиво читать его публицистику. Она многогранна и широка по охвату тем, глубока по степени воздействия, богата набором фактов, отражающих явления социальной действительности. Глубокий авторский анализ, присущий журналистским текстам Гаспринского, опирается на систему знаний общественных, гуманитарных наук, а также отвечает таким журналистским критериям, как актуальность, оперативность, злободневность.

Считаем, что изучение журналистской деятельности и публицистического мастерства Гаспринского представляет большой интерес на современном этапе развития крымскотатарского общества в контексте формирования политической культуры социума и реализации гуманистических идей в обществе. Поскольку в современных условиях исключительно важными становятся генерирование новых идей, трудно переоценить творческие возможности и практические действия публицистов как выразителей интересов общества, и в данном ключе наследие Гаспринского можно рассматривать как потенциально востребованное, тем более учитывая авторитет этой личности как на Востоке, так и в европейских государствах.

Имеющий от природы высокие интеллектуальные способности и бесконечную тягу к знаниям, стремившийся к постоянному обновлению и расширению своих знаний, а также колоссальную работоспособность и огромный внутренний потенциал, Гаспринский реализовал себя в сфере журналистики как талантливый публицист и оставил заметный след в истории крымскотатарской национальной печати.

При исследовании наследия Гаспринского нельзя не учитывать тот факт, что на протяжении многих лет в период советского застоя во многом был утрачен национальный элемент и тем самым подорваны национальные традиции многих народов. Не обошло это стороной и крымских татар, в

эпоху советского государства сознательно стремились замалчивать сам факт существования целого народа, который на многие годы был предан забвению.

В этих условиях не могло быть и речи о развитии его языка, литературы, культуры также, как не могло быть речи об исследовании истории, культуры, духовной жизни народа. Именно по этой причине наследие Гаспринского было недоступно широкой читательской аудитории. Поэтому изучение и обобщение опыта публицистической деятельности Гаспринского представляет огромный интерес прежде всего с точки зрения идейно-художественной направленности его публицистики, стремления автора исследовать злободневные вопросы, волновавшие общество того периода.

Пытаясь осмыслить проблемы современности, он в своих публицистических произведениях передает различные аспекты общественной жизни своей эпохи в самых разнообразных ее проявлениях, таким образом выполняя функцию своего рода передатчика информации будущим поколениям. Следовательно, опыт и знания, которые легли в основу многих его журналистских текстов, представляют собой богатейший исторический материал о жизни той эпохи, содержащие интереснейшие сведения для последующей генерации исследователей творческого наследия Гаспринского.

Учитывая масштабность фигуры Гаспринского не только в границах тюркского мира, но и в мировом, учитывая авторитет этой личности, его богатейшее литературно-публицистичекое наследие, можно смело утверждать, что его труды будут актуальными и востребованными для исследовательской работы еще долгие годы. В этой связи следует особо подчеркнуть, что публицистика Гаспринского не ограничивается лишь узконациональными рамками. Она является достоянием общетюркской публицистической классики, ее важной и неотъемлемой частью. Многие ученые, исследователи жизни и деятельности Гаспринского в своих работах отмечают этот факт. В частности, академик Самойлович Н.А. отмечал, что имя Исмаила Гаспринского будет стоять на самом месте в истории цивилизации не только тюрко-татарской нации России, но и всего мусульманского мира. А известный татарский мыслитель, литературовед, общественный деятель конца XIX – XX начала в. Дж. Валиди, оценивая личность Гаспринского, неоднократно подчеркивал, что газета, которую он издавал 1-2 раза в неделю в небольшом формате и в небольшом количестве экземпляров, по значимости и влиянию в тысячу раз превосходила российское «Новое время» и даже такой гигант, как английская газета «The Times».

Высокая гражданская позиция Гаспринского, поднимаемые им актуальные вопросы жизни современного ему общества оказывали заметное влияние на читательскую аудиторию. Его статьи можно рассматривать как способ воздействия на обыденное сознание общества с целью побуждения к целенаправленному действию – получению и постоянному обновлению знаний, а следовательно, просвещению общества. Как известно, знания были мерилом всего, наивысшей ценностью для Гаспринского. Причем под знаниями он подразумевал не только и столько науку, сколько все сведения, необходимые для духовной и материальной жизни человека.

Эта тема неоднократно была центральной в его газетных выступлениях. Так, уже во втором номере «Терджимана», вышедшем 17 апреля 1883 г. в статье «Знание» он пишет: «Знания – лучшие украшения человека. Знания – это нечто столь сильное, что благодаря им, слабое существо человека делается повелителем и султаном света, соединяет друг с другом моря, в пустыни проводит воду, на водах создает суши. До какой поры мы будем погружены во мрак невежества? Откроем же наконец наши глаза; взглянем на самих себя и сравним своё состояние с таковым других народов» [1].

Невольно хочется провести параллели с современностью. Сегодня, когда знания, информация стали едва ли самой большой потребностью общества, когда без ежедневного, ежечасного обновления информации, а значит и знаний, немыслима жизнь современного человека, с каждым днем все больше возрастает спрос на качественные знания и их обладателей. Знающий человек всегда востребован и конкурентоспособен в цивилизованном обществе. Более ста лет назад Гаспринский также обозначал наличие этой проблемы и в своей статье «К друзьям», опубликованной в «Терджимане» в апреле 1884 года, выступил со следующим призывом: «Друзья мои, для нас самым благородным делом должно быть дело науки и просвещения. Самым священным стремлением – стремление к знанию и просвещение. Знания – средства к цивилизации, а цивилизация – и цель, и способ для человеческой жизни. Наше время – время знаний. Мир – это поле борьбы знаний: без знаний не существовать на нем! Я знаю, что вас мало, кругом тьма невежества, но не падайте духом: будущее принадлежит нам. Наконец, превосходство знания, коим вы обладаете, такая сила, которая измеряется не количеством, а качеством. Знания такого рода – сила, которая создает идеи, подчиняющие себе миллионы людей» [2].

Острота мысли, смелость суждений, высокий познавательный потенциал Гаспринского, способность ярко иллюстрировать события и в то же время доходчиво излагать свои мысли, взвешенный взгляд на события вызывали постоянный читательский интерес далеко за пределами Крыма, где он жил и творил. Пожалуй, этими факторами можно объяснить многолетнюю популярность «Терджимана» и авторитет Гаспринского-публициста.

Гаспринский не ограничивается лишь постановкой проблем, он дает конструктивные советы, рекомендации по решению насущных вопросов, касающихся различных сфер жизни общества. Гражданский долг, ответственность за судьбу своего народа, безграничная любовь к Родине, высокий уровень национального самосознания – личные качества, присущие Гаспринскому, именно эти черты находят отражения в его статьях. Он был надеждой для тысяч и тысяч тюрков и мусульман в разных уголках Земли.

Публицистика Гаспринского самобытна, своеобразна, многогранна. В ее основе – проблемность, сочетающаяся с глубоким знанием истории развития человеческой цивилизации, прошлого своего народа, тематическая разноплановость, высокая гражданская позиция автора с проникновением в духовный мир народа, глубокий психологизм, неиссякаемый патриотизм, а также использование богатой гаммы лингво-стилистических средств.

Здесь следует отметить, что Гаспринский одинаково хорошо владел родным крымскотатарским и русским языками и равноценно хорошо писал на обоих языках. Эта еще одна особенность публицистики Гаспринского – ее билингвизм. Пожалуй, Гаспринского можно назвать первым крымскотатарским публицистом, одинаково совершенно владеющим двумя языками. Он умел в равной степени использовать их и с их помощью выражать свои мысли, осуществляя успешную коммуникацию.

Рассматривая идейно-тематические характеристики публицистики Гаспринского, следует прежде всего отметить то, что на протяжении всей своей творческой деятельности, около тридцати лет работы в газете «Терджиман», он выносил на суд читателей самый широкий круг вопросов, от общественно-политических до бытовых. Словом, практически не было таких тем, которых бы он не затрагивал в своих публицистических произведениях.

Среди главных – вопросы развития образования во всем тюркском пространстве, культивация идей просвещения и единения тюркских народов, постановка и обсуждение стратегических задач всего тюркского мира и др. Здесь важно отметить, что Гаспринский уделял большое внимание вопросам общеполитического характера, как регионального, так и мирового масштаба, мироустройства в целом, экономическим проблемам, международным отношениям, вопросам социального устройства общества в целом, положению и проблемам своего народа. Наряду с этим, автор придает большое значение проблемам функционирования и развития родного языка, вопросам культуры и религии, экологии, окружающей среды и многим другим.

Рассмотрим вкратце основную тематику газетных выступлений Гаспринского.

Центральное место в его публицистике занимает тема любви к Родине, своему народу. Раздумывая о судьбе русского мусульманства в целом, он подразумевал всех тюрко-татар, проживающих на территории России. Этому посвящена одна из самых крупных статей Гаспринского «Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина», вышедшая отдельной брошюрой в Крыму в 1881 г. В ней автор, апеллируя фактами из истории, анализирует весь исторический путь развития тюрко-татар и излагает свое видение современного положения российского мусульманства, а также перспектив его дальнейшего развития. В предисловии к статье Гаспринский пишет: «Цель настоящих заметок – вызвать обсуждение и исследование вопроса о будущности русских мусульман в интересах нашего отечества и цивилизации» [3, с. 16].

Формулировать конкретные цели и стремиться реализовывать их, действовать, а не оставаться безучастными к своей судьбе – вот к чему призывал Гаспринский своих соплеменников. В своей деятельности он сам старался придерживаться этого принципа, поэтому его нельзя назвать голословным. В статье «Идеи и действия», опубликованной в «Терджимане» в мае 1895 г., автор размышляет: «Жизнь и счастье человека и целого народа обеспечивается разумно поставленными задачами и стремлениями. Без разумной цели нельзя творить и разумных дел. Всякому творчеству и делу предшествует идея. Все великие события в жизни народов вызывались теми или другими идеями. Отсутствие идей и стремлений деморализует, усыпляет и расслабляет народы [4]. И далее автор задается вопросами: «Имеют ли современные мусульманские народы какие-либо идеи и в чём они заключаются? Какие идеи и стремления питают мусульманское население России? Но, увы, русско-мусульманская община не имеет определённой идеи и идеала. Она живёт изо дня в день

интересом минуты. У нас есть книжки разъясняющие сны, с песнями соловья и розы, есть сказания о богатыре в девять аршин ростом, но нет ни одной книжки, которая рассеяла бы туман наших мозгов» [5].

Гаспринский призывал интеллигенцию стать той путеводной звездой, которая указывала бы народу правильный путь его развития, прививала интерес и любовь к знаниям, информировала, объясняла, неустанно работая с народом в этом направлении. Этому посвящены его многие газетные выступления в «Терджимане», об этом он пишет также в своей статье «Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина». Нельзя просвещать, не обучая, не воспитывая, не взращивая человека, считает Гаспринский, и призывает интеллигенцию отдавать все силы для того, чтобы открывать глаза людям, возвышая разум и интеллект.

Таков основной посыл, звучащий в статьях Гаспринского на эту тему. «Братья, примитесь серьезно за дело народного образования! Выучиться самому – достоинство, не передать незнающему свое знание еще большее достоинство и благое, святое дело. Если вы выучились, приобрели знания и добрые правила, не храните их лишь при себе, постарайтесь передавать ваши знания ближним, соплеменникам. Переводите на татарский язык зорошие книги, пишите для бедных, темных татар, старайтесь открывать и улучшать школы, распространять искусства и ремесла. Это, братья, будет честно и благородно, и если не теперь, то в будущем народ благословит ваше имя, памятуя священное из речение великого Алия, что «чернила ученого столь же достойны уважения, как и кровь мученика» [6, с. 58].

Родившегося и выросшего в Крыму, на стыке двух цивилизаций, двух во многом разных миров – Востока и Запада, Европы и Азии с разным национальным и конфессиональным составом населения, Гаспринского не могла не волновать тема межнационального и межконфессионального взаимодействия. Он публично озвучил вопрос о необходимости равенства между людьми на основе взаимного доверия и взаимной помощи, вне зависимости от их национальной и религиозной принадлежности, открыто поставил вопрос о необходимости разработки такой формулы взаимоотношений между людьми, которая устраивала бы обе стороны взаимодействия.

В этом плане его мысли, на первый взгляд кажущиеся несколько идеалистическими и оторванными от реальной действительности, подчеркивают тот факт, что данную проблему, чрезвычайно важную и острую, замалчивать нельзя. На стыке XIX – XX вв. Гаспринский отчетливо понял всю важность проблемы того, как уберечь мир от конфронтации на межнациональной и межконфессиональной почве. В статье «Русско-восточные соглашения. Мысли, заметки и пожелания», вышедшей отдельным сборником в Крыму в 1896 году, эта тема также нашла свое отражение. «Следовало бы, чтобы русские и мусульмане лучше и непосредственно изучали друг друга без предвзятых или заказных предубеждений. Тогда они увидели бы, что кроме верования, все остальное сближает и скрепляет их. В частной жизни и деятельности мы сплошь и рядом видим прекрасные отношения между мусульманами и христианами. Это и нужно развивать и укреплять, отнюдь не касаясь дорогих каждому религиозных чувств» [7, с. 64-65].

Гаспринский много путешествовал в своей жизни. Неоднократно бывая в странах Европы и Азии, он пишет путевые заметки и очерки, в которых размышляет о путях и перспективах развития человеческой цивилизации, анализирует прошлое, настоящее и будущее Востока и Запада, преимущества и недостатки их развития, а также положение народов Европы и Азии. Здесь следует отметить, что такие литературно-публицистические жанры, как «путевой очерк», «путевые заметки» занимают особое место в публицистике Гаспринского, в них отражаются впечатления и наблюдения автора от посещения той или иной страны, региона. Подробный их анализ дан в одном из последующих параграфов данного исследования.

Взаимоотношениям на межгосударственном уровне, вопросам взаимодействия государства и личности, власти и общества Гаспринский уделял большое значение. Будучи сторонником концепции ненасильственного мира, Гаспринский призывал решать проблемы человеческого рода путем мирного их урегулирования. Проповедуя философию единства мира, равенства и добрососедства, всячески стремился к объединению людей разных национальностей, вероисповедания.

Символично, что Гаспринский родился, жил и творил в таком уникальном месте земного шара, в такой стратегической точке мира, как Крым – на небольшой в масштабах планеты территории, где стыкуются два во многом разных конфессиональных мира – мусульманский и восточно-христианский. Как правило, именно в таких исторических местах чаще всего наблюдаются процессы общественных деформаций. И в данном контексте особенно остро проявляется необходимость в объединяющей эти оба мира личности, каковым явился Гаспринский.

В целостной системе общечеловеческих ценностей он особое, едва ли не первостепенное, значение уделял гуманистическим принципам, идеалам добра, милосердия, созидания, выступая за цивилизованный образ жизни, провозглашая культ знания. В общем контексте мировоззренческих принципов большое место отводил вопросам гармоничного взаимодействия как на государственном, так и на межличностном уровне. Призывы к построению диалога по вопросам таких взаимоотношений звучат во многих статьях Гаспринского, посвященных осмыслению геостратегических проблем современного ему мира.

Так, в статье «Запад и Восток», опубликованной в «Терджимане» в марте 1902 г., Гаспринский детально анализирует успехи и падения Востока и Запада, рассуждает о положительных и отрицательных проявлениях жизни народов, их населяющих. Автор акцентирует внимание на том, что человеческая цивилизация зародилась на Востоке, однако на современном этапе своего развития Восток утратил свое величие и мощь, что именно восточные народы положили начало человеческому общежитию и знаниям, развили их и передали народам Запада, в настоящее время гигантскими шагами идущим вперед. Пытаясь разобраться в причинах столь разительных перемен, успех Запада Гаспринский объясняет более правильной постановкой жизни и стремлений, иначе говоря, стратегически верным определением целей и идей.

Используя систему аргументации в форме противопоставлений, автор стремится убедить читателя в том, что необходимо избегать процессов застоя в обществе, а это возможно только при огромном желании учиться и совершенствоваться, постоянно работать головой, обсуждать новые мысли и предложения, в умении применять новые знания на практике. Вот как звучат рассуждения Гаспринского об этом: «Единый и Всеблагий Творец всех и вся дает одинаково всем без различия рас и религий, ибо все народы одинаково Его твари. Однако благодаря развитию цивилизации и знаний западные народы являются ныне учителями и хозяевами всего мира. На Западе обо всем говорят, пишут, судят, на Востоке молчание считается лучшим украшением человека. На Западе ежегодно появляется несколько десятков тысяч новых книг, мыслей, предложений, а на Востоке если появится новая книга, то она не находит читателей. Каждый западный житель имеет под рукой массу книг и газет для получения нужных и полезных сведений, житель же Востока далее неверных и преувеличенных или искаженных слухов чайной или базара иных источников не имеет» [8]. Таким образом, Гаспринский призывает народы Востока, где было положено начало многим наукам, где зародилось государство, торговля, община, стараться усовершенствовать, улучшать свою жизнь, а для этого необходимо стремиться учиться и развиваться, заключает он.

Будучи носителем прогрессивных идей, широко распространяя их в обществе на протяжении всей своей жизни, Гаспринский встречал непонимание, и даже неприязнь со стороны консервативно настроенного мусульманского духовенства. За идеи просвещения широких масс муллы обвиняли его в вероотступничестве, и особенно критиковали Гаспринского за то, что он призывал народ изучать светские науки, усматривая в этом угрозу для изучения основ ислама. Гаспринский в свою очередь посредством своих статей в «Терджимане» публично отвечал на выпады своих оппонентов.

В предельно корректной форме объясняя свою позицию, растолковывая преимущества образованной личности, соответственно, светского образа жизни, он тем не менее не отвергал религиозного начала в духовном развитии личности. Таким образом, одной из ключевых тем в публицистике Гаспринского является тема духовного развития мусульман с акцентом на просвещенный ислам. В общем контексте рассуждений Гаспринского относительно религиозных вопросов, на наш взгляд, интересными представляются умозаключения автора о судьбе мусульманства в целом. Так, свою точку зрения об отношении ислама к культуре и цивилизации Гаспринский высказывает, в частности, в статье «Судьбы магометанства», которая была опубликована в «Терджимане» на первом году его издания: «На вопрос: могут ли воспринять цивилизацию мусульмане, ответим: воспринимают и воспримут. При однородности и совокупности условий – их же очень много – мусульмане могут достигнуть той же степени культуры и цивилизации, как и европейцы. Главнее всего и прежде всего потому, что мусульмане такие же люди, как и европейцы. Говоря иначе, восточное человечество, постепенно озаряемое светом точных и положительных знаний, в силу человеческой природы пойдет вперед» [9].

Среди проблем, рассматриваемых Гаспринским на страницах «Терджимана», значительное место отведено вопросу женского образования, являющегося, как известно, одним из основных показателей социального положение женщины в обществе. Отметим, что вопрос просвещения женщин занимает одно из важнейших мест в дидактической системе Гаспринского. Свои основные идеи по этому вопросу он изложил в следующих статьях: «По женскому вопросу» (1903 г.),

«Исламизм и права женщин» (1909 г.), «О правах женщин» (1913 г.) и др. Кроме того, вопросу гендерного воспитания посвящены такие произведения Гаспринского, как «Къадынлар улькеси» («Страна Амазонок», 1890 г.), «Арслан къыз» («Девушка-львица», 1893 г.), «Къадынлар» («Женщины», 1903 г.) [10, с. 138-139].

Таким образом, проблематика газетных выступлений Гаспринского свидетельствует о том, что автор не оставался равнодушным к происходящему вокруг, а напротив, стремился донести до читателей свое видение многих проблем своей эпохи и рассказать о событиях, происходящих как в своем регионе, так и далеко за его пределами. Считаем, что по широте охвата тем, глубокому содержанию публицистических произведений, таланту и мастерству их изложения Гаспринского можно смело отнести к числу лучших публицистов своего времени. Общественно-политическая, социально-экономическая, духовная сфера человеческой жизни и деятельности, актуальные проблемы современной автору действительности – вот далеко не полный перечень вопросов, которые нашли отражение в публицистике Гаспринского. Сегодня эти материалы, составляющие основу публицистического наследия Гаспринского, представляют огромную ценность как для исследователей, так и для широкой читательской аудитории, поскольку вдумчивый читатель может найти в них ответы на многие злободневные вопросы современности.

Литература:

1. Терджиман, №2 – 17 апреля 1883.
2. Терджиман, №14 – 16 апреля 1884.
3. Исмаил-бей Гаспринский. Россия и Восток. – Казань: Татарское книжное издательство, 1993. – 131 с.
4. Терджиман, №18 – 7 мая 1895.
5. Терджиман, №18 – 7 мая 1895.
6. Исмаил-бей Гаспринский. Россия и Восток. – Казань: Татарское книжное издательство, 1993. – 131 с.
7. Там же.
8. Терджиман, №12 – 29 марта 1902.
9. Терджиман, №18. – 29 мая 1883.
10. Абибуллаева Э. Дидактическая система Исмаила Гаспринского. – Симферополь, 2011. – 152 с.

İsmayıl Qasprinski publisitikasının xüsusiyyətləri: qəzet çıxışlarının problematikası
Xülasə

İsmayıl Qasprinski Türk Dünyasının tanınmış simalarındandır. O yazıçı, naşir və publisist kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, Krımın Baxçasaray şəhərində 30 ildən çox biz zamanda nəşr olunan “Tərcuman” qazetində mütamadi olaraq yazılarını dərc etdirmişdir. Öz yazılarında müəllif dövrün aktual problemlərinə dair yanaşmasını, fikrini sərgiləmişdir. Bu gün müəllifin publisistikası Qasprinski şəxsiyyətinin tədqiqatçıları üçün çox dəyərli bir mənbədir. Digər tərəfdən bu yazılar öz məzmunuyla geniş oxucu kütləsi üçün də maraq kəsb edir. Bundan başqa, müsəlman dünyasının XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində informasıya carçısı olan “Tərcüman” qəzetinin tədqiqatı baxımında da İ.Qasprinskinin yaradıcılığı dəyərli mənbədir.

The peculiarity of journalism Ismail Gasprinsky: the problems of newspaper speeches
Summary

The article examines the ideological and thematic features of the journalism of one of the most famous personalities of the Turkic world of the late nineteenth and early twentieth centuries, an educator, reformer of the formation of the Muslim world, writer, publisher, journalist Ismail Gasprinsky. The author of the article focuses attention on the problems of Gazprinsky's newspaper speeches and on specific excerpts from his articles published in various years in the newspaper Terzhiman ("Translator"), published in the Crimea in Bakhchisarai for more than thirty years, shows the main thrust of the journalism of Gasprinsky . The article reveals the main problems that Gasprinsky has dealt with throughout his journalistic work throughout his journalistic work, detailing the author's position on many topical issues of his era, which is of particular interest not only to contemporary researchers of the life and activities of Gasprinsky, but also to Wide readership. As a confirmation, the author quotes from the source - directly the articles of Gasprinsky, published in the newspaper Terzhiman published by him, which became the informational mouthpiece of the entire Muslim world at the end of the 19th and beginning of the 20th century.

Исмайлова Севда Нуреддин гызы
Бакинский славянский университет

ЧЕХОВ КАК СОЗДАТЕЛЬ НОВАТОРСКОЙ КОМЕДИИ

Ключевые слова: *комедия, новаторство, шахматы, позиционный стиль, потенциал, юмор, сатира, квази-драма*
Açar sözlər: *komediya, novatorluq, şahmat, mövqe üslubu, potensial, yumor, satira, kvazi-dram*
Key words: *comedy, innovation, chess, position style, potential, humor, satire, quasi-drama*

В сокровищнице русской классической литературы великие творения А.П.Чехова занимают огромное место. Его имя неразрывно связано с передовой прогрессивной культурой, оказавшей решительное воздействие на развитие и других национальных литератур. Виртуозно написанные, содержательные и предельно лаконичные рассказы А.П.Чехова быстро завоевали широкую популярность среди правофланговой интеллигенции не только России, но и Азербайджана. Более того, прогрессивно настроенные писатели-демократы, которые в начале XX века продолжили славные традиции реалистической прозы лучших русских и азербайджанских писателей, сумели достойно оценить творчество Чехова. Чеховский юмор и гуманизм, сила его обличительной сатиры, направленной своим острием против мещан и обывателей, непременно сказалась на творческой манере многих других классиков мировой литературы. По стопам многих рассказов и комедий Чехова и другие прославленные художники слова продолжали также работать в жанре «малой прозы», то есть создавали яркие и глубокие по идейному содержанию художественные произведения. В «Золотой фонд» чеховских шедевров прежде всего органично входят его изумительные рассказы и острые злободневные комедии. Целью настоящей статьи является анализ некоторых комедий, которые, по мнению большинства учёных, с полным основанием могут быть причислены к новаторским как в русской, так и мировой классике.

В.Ермилов – видный исследователь творчества Чехова в своё время отмечал, что «некоторые чеховские комедии следовало бы правильнее называть «квази-драмами», так как лежащий в основе них так называемый «квази-сильный» признак очень напоминает драму» [1,109-110]. Совершенно очевидно, что Ермилов имеет в виду расширение рамок комедии до подлинно драматургического искусства.

Это искусство под пером Чехова объективно определяет принципиально новаторский характер его комедий. Комедия как одна из разновидностей драматургического рода, является важной и составной частью литературного произведения в целом. Следовательно, правильно определить специфику интересующего нас рода можно лишь в том случае, если выявить основные принципы анализа более общего понятия. Опыт истории литературы и литературной критики на протяжении длительного времени убеждает нас в том, что верно и полно раскрыть идейно-художественное своеобразие комедийного произведения в целом и общем можно только при условии строгого следования принципам литературоведческого анализа. Разумеется, это относится и к комедиям Чехова.

Какими же основными правилами нужно руководствоваться при анализе литературного произведения в целом? Ещё на протяжении всего XIX столетия филологи пытались ответить на этот непростой вопрос. В частности, предлагалось рассматривать художественное произведение сквозь призму биографии писателя. Затем пытались отыскивать в каждом литературном творении древнейшие мифологические корни, находить ключ к постижению своеобразия текста исключительно в сопоставлении с другими явлениями и т.д.

Эти требования могли, казалось бы, претендовать на статус закона, регламентирующего процесс анализа литературного произведения в целом. Но, повторяем, такие поиски начались ещё в XIX веке. Время показало, что они не являются универсальными, так как не могут быть применены к анализу любой стороны художественного произведения. В конечном счете время расставило всё по своим местам, выделив универсальные принципы изучения произведений художественной литературы, драматургии в частности. Прежде всего – это принцип историзма. На него мы планируем опираться при анализе некоторых комедий Чехова. Он универсален, по мнению многих учёных, именно вследствие свойственной ему всеохватности, которая предопределена его природной сутью.

В чем же заключается существо принципа историзма, которое вполне применимо и к драматургическому роду? «Принцип историзма, - пишет Д.С. Лихачев, - состоит в том, что всякое

явление рассматривается в его происхождении и развитии, в движении, а само движение в обусловивших его причинах и связях с окружающим – как часть более общего целого» [4,77].

Видный русский академик, понятно, говорит об универсальности этого принципа по отношению к любому литературному произведению. Считаем, что применительно к комедии и – шире – драматургическому роду принцип историзма состоит в том, что он рассматривается, во-первых, в его собственном движении, то есть в процессе создания, во-вторых, в творческом развитии самого автора с манифестацией его идей, в-третьих, в историко-литературном движении, как фактора развития некоторых комедий Чехова определённого периода. Иными словами, специфика нового типа комедий как драматургического рода, главным образом, в обозначенных трёх слагаемых. Хотя абсолютно очевидно, что вышеотмеченное относится только к принципу историзма, как универсальному, но им всё же, как будет показано ниже, чеховская драматургия не ограничивается.

Что это за новаторские чеховские принципы, следующие за собственно историзмом? В первую очередь подчеркнём, что писатель выступал против редукций текста, точнее сказать, механистического расчленения комедийного материала на отдельные и, следовательно, разрозненные фрагменты. Создавая свои комедийные шедевры, Чехов прежде всего руководствовался целостным обще системным видением проблемы, которую он ставил. Не суть важно – посвящена ли она была его излюбленной теме интеллигенции, либо иной другой. Принципиально новаторский тип комедий Чехова зиждется прежде всего на системности. Это, первый и главный шаг.

Критик И.Б.Роднянская указывает на тот факт, что «чеховскому стилю в основном зрелого периода была свойственна, казалось бы, совершенно неожиданная и необъяснимая структура. Её целостность только внешне как бы сродни «отдельности», «незавершённости», «фрагментарности», давлению «куска» и «оборванности». На самом же деле, - продолжает свою мысль учёный, - эта есть система сведения сводов в единую точку» [6,442]. С нечто подобным в теории современного литературоведения некоторые учёные сталкиваются при критическом подходе к анализу «Анны Карениной», когда у Толстого все своды напоминают з**а**мок. Разрозненные мотивы в определённой точке сходятся. И в аналогичном построении мы также усматриваем новаторский тип комедий Чехова.

Второй момент новаторства, на наш взгляд, связан с так называемым позиционным стилем, то есть спокойным, пошаговым, представляющим собой в целом как бы наращивание различных комбинаций в отдельных комедиях. Поразительно и парадоксально, но в некоторых случаях комедии Чехова напоминали драму, а то и даже трагедию в буквальном смысле этого слова.

Например, Станиславский в одном из своих писем к Чехову в октябре 1903-его года восклицал: «Нет, для простого человека это буквальная трагедия». (Так он писал о «Трёх сестрах»). И добавил: «Кто её никак не понимает, по всей видимости, просто дурак. Уж это мое самое искреннее что ни на есть убеждение. Ну что ж, во всяком случае, очевидно одно: чеховская комедия поставлена в действительности не для «простых людей». «Простой человек» мыслит уже известными категориями и их комбинациями, он в принципе не может оценить новатора, идущего «не в ногу» [7,391]. Дело еще осложнялось тем, что Чехов сам не любил вдаваться в объяснения, говоря: «Послушайте же, я там написал всё, что знал» [7,392].

Действительно, что он мог противопоставить существующему со времен Аристотеля понимаю комического как синонима смешного? Да и все последующие школы и теории комического базировались на аристотелевской парадигме, что привело, в конечном итоге, к неразберихе и сетованию теоретиков на отсутствие строгой теории комического. Чеховская комедия только обострила все эти неувязки.

Чехов осуществил реконструкцию жанра по большому счету, а не на примитивных уровнях вкраплений бурлескного или травестийного элементов. Во времена Чехова, кстати сказать, было немало драматургов, комедиографов, которые именно таким включением в тексты разного рода интермедий комического плана, либо с брачным финалом, или какими-то фарсовыми интонациями, сопровождавшими смерть героев, ка раз и занимались. Само собой разумеется, что никакого нового типа комедий в русской и мировой литературе они тем самым создать не могли. Вот почему, анализируя комедии Чехова, многие вдумчивые исследователи подходят к жанрам его сочинений с точки зрения традиционной жанровой типологии.

Вышеуказанный нами позиционный стиль помогает четче понять, что именно новаторского Чехов сделал в комедийном жанре. Прежде всего, развитие позиции в любой системе связано с формированием потенциала. Потенциал - системное понятие. В отличие от статуса героя, который аристотелевская школа часто ставит во главу угла, потенциал как концепт характера формируется

многими характеристиками. Он включает в себя и волю, и энергию, и умение формулировать цели и достигать их, и систему ценностей, и способность развиваться, и многое другое.

Все эти характеристики для исследователя комедий Чехова нужно собрать воедино, дать каждой из них меру и оценку и, если так дозволено выразиться, проинтегрировать их. Мера богатства и силы потенциала героев, собственно говоря, и будет результатом анализа и синтеза всех компонентов потенциала. Как видим, подобные задачи не возникают при однопараметричном подходе аристотелевской школы. Есть и другая сторона проблемы аристотелевского подхода, пытающегося объединить в корне разные, то есть не объединяемые характеристики, но формат данной статьи не позволяет останавливаться на этом аспекте.

Итак, какой же конкретно потенциал комедий Чехова считается мощным, а какой средним и слабым? Вышеуказанную нами меру любой филологической системы определяет её способность развиваться и влиять на своё окружение. Этот же критерий приложим и к литературному герою. Сила потенциала героя определяется:

1) мерой влияния его на собственную среду;
2) его собственной способностью к саморазвитию. При отмеченном исследователями, как правило, указывается на то, что саморазвитие (см. пункт № 1) рассматривается в жёстких рамках системных подходов, как бы различающих развитие и рост. То есть, разводящих их по разные стороны.

Потенциал чеховской системы в его комедиях тесно связан с её внутренней и внешней динамикой. Динамика литературного героя выражена через драматическое, как порождающее внутренние и внешние конфликты героя. Поэтому не столько само действие и даже конфликт, социальный ли статус, но, скорее, потенциал персонажей формирует комический и - шире - драматический жанр. Носителем динамики в комедии являются, конечно же, герои, но меру динамики и ответственности за своё поведение автор связывает с силой их потенциала. Вот почему драматическое у Чехова так тесно связывается с потенциалом литературного героя. Мера богатства и силы потенциала героев формирует три основных типа драматического жанра. Так, герои со средним потенциалом относятся к драме, герои с бедным и слабым потенциалом формируют комедию, а герои с мощным потенциалом представлены Чеховым именно в драме. Но Чехов, уделявший огромное внимание развитию жанра комедии, тем не менее сам очень благоволил к людям с сильным потенциалом. Недаром, К. Чуковский, любивший его, явно преклонявшийся перед гением, посвятивший ему ряд статей, указывал на то, что «Чехов самолично презирал лень, как презирал одновременно с тем вялость и слабость душевных смятений, качеств и движений» [3,69].

Небезынтересно отметить, что в вопросах влияния героев на читателей не особенно учитываются оценки их потенциала. Так, собственно реакции или чувства, автором (Чеховым – в нашем случае), выносятся как бы за скобки. Смешное и грустное — это дополнительные характеристики, связанные с вопросами восприятия, которые относятся больше к области психологии, чем строгого литературоведения. В литературоведении комическое и смешное часто приравниваются, однако это не верно, поскольку комическое — это категория, а смешное — всего лишь характеристика. Категория не может быть равна характеристике по определению.

По этой причине некоторые учёные писали о том, что у Чехова якобы есть «лишние» сцены в комедиях. Но такие исследователи, думается, не учитывают, что смысл таких вроде бы «лишних» эпизодов в комедиях Чехова легко объяснить с точки зрения их позиционной значимости. В этом смысле она призвана ответить, к примеру, на вопросы, в какой степени угрозы потерять Треплёва способны изменить отношения к нему родных и близких, Выясняется по ходу действий, что первые же попытки самоубийства ставят как Треплёва, так и читателей перед обстоятельством, что потенциал значимости главного героя для его окружения в буквальном смысле ничтожен.

Чтобы это доказать, достаточно вспомнить, что возлюбленная Треплёва – Нина, по замыслу автора, по-прежнему увлечена Тригориным, который не испытывает никаких угрызений совести или просто человеческого сострадания к сыну своей любовницы. Аркадина ведёт себя и того хуже. Разбинтовывая рану сына и видя, как близко он был от смерти, она злобно скандалит с ним, отстаивая свою правоту. В дальнейшем известие, полученное со стороны о самоубийстве героя – Треплёва уже сопровождается репликами Дорна о том, что в его аптечке лопнула, оказывается склянка, содержащая эфир, что сразу же накладывает отпечаток эпизодичности на происшедшее.

В этот момент вдумчивый читатель способен увидеть, как герой Чехова словно улетучивается, как будто из склянки с эфиром. Даже следа он не оставляет. Некоторые филологи (И.Б. Роднянская, Е.Погорелая и другие) считают, что это своеобразное «слабо звено» в чеховской драматургии.

Однако это не так. Здесь дело не в самой «концепции» смерти как части неизбежного естественного процесса, уравнивающего всех. «Уравнивание» со смертью касается только физического аспекта. На наш взгляд, правильно отвечает на этот вопрос критик В. Зубарева.

В одной из своих статей она, в частности, пишет: «Такая ситуация в чеховской комедии сродни шахматной стратегии. А именно, в шахматных терминах смерть аналогична «комбинации», в результате которой у тела отобрана жизненная сила. Но всякая комбинация порождает позицию и существует в позиции, даже если интерпретатор не принимает позицию в расчет. Смерть чеховского героя больше, чем комбинация. Это лакмус, определяющий позицию героя после смерти, то есть его влияние на бесконечность. Поэтому тема смерти в чеховских произведениях связана с проблемой памяти и забвения, которую Чехов решает не в пользу своих героев» [2,112-113].

Очень плодотворная, по нашему предположению, идея. В самом деле, как и названия шахматных фигур, имена чеховских персонажей в себе несут завуалированную «информацию» о результатах взаимодействия их с «королем», то есть — Вечностью. Имена же героев как бы свидетельствуют об их потенциальной возможности оставить след в жизни вне зависимости от позиции, которую он занимает в данный момент. Например, профессор Серебряков имел репутацию большого искусствоведа среди своих коллег, точнее, поклонников его таланта, и его положение в обществе свидетельствует о высокой условной значимости этого героя. Ответить же на вопрос, каков потенциал профессора по большому счету, помогает его фамилия. Что такое «Серебряк»? Случайно ли в комедии Чехова она так звучит? Оказывается, по этимологии — это прозвище паука. В народе водяного паучка называют серебряком за имитацию серебряного сияния в воде.

История с надписью на его памятнике — остроумная метафора. Авторская ирония здесь вовсе не направлена на естественные процессы жизни, а затем – смерти. Неслучайно наряду с именами героев в рассказах и пьесах Чехова мелькают имена реальных деятелей науки и искусства — Пирогов, Кох, Толстой, Шекспир, Тургенев. Именно по ним выстраивается высокая безусловная шкала ценностей, к которой приравнивается малая безусловная значимость других героев комедий.

Интеграция условных и безусловных ценностей происходит не путем их суммирования и выведения среднеарифметического, но путем сопоставления условной значимости с безусловной величиной. Низкая безусловная значимость, отраженная в имени героя, должна насторожить и помочь тоньше понять, как соотносится с этим его высокая условная значимость.

К сожалению, диалектика единичного и целого при подходе к потенциалу чеховского героя относится к неразвитым сторонам чеховедения. Как правило, сильные единичные стороны героев затмевают их квази-драматическую суть, и герою приписывается не чеховский, а тургеневский (то есть драматический) потенциал. В результате такой герой (например, Дымов) интерпретируется как жертва хищницы-жены, хотя анализ его предрасположенности в свете диалектики части и целого выявляет совершенно другое.

Дымов, чья фамилия относится к разряду «мушкинских», ассоциируясь с «улетучиванием», рассеиванием, исчезновением, пал жертвой не своей поверхностной жены, а собственного примитивизма, который он демонстрирует беспрестанно. Он наивно полагает, что искусство — удел профессионалов, так же, как медицина и другие естественные науки удел других учёных-профессионалов.

У Дымова недопонимание роли образования Личности под пером Чехова вскрывает глубину его невежества и неразвитости натуры. Неудивительно, что он глух к вещам, которые прежде всего важны в человеческих отношениях. Он относится к типам, которые не до конца оценивают эмоциональность, психологизм. Ему явно чуждо богатое воображение, он фактически лишён полета фантазии, чувствительности к деталям. Однако значимость этих признаков прекрасно осознавал сам Чехов. Этот тот фундамент, на котором держатся, собственно говоря, искусство, культура и литература. Необходимость их тщательного изучения со стороны писателей и критиками-профессионалами была совершенно ясна Чехову, сочетающему в себе, как хорошо известно, профессию врача и писателя.

Общая неразвитость не позволила Дымову быть достаточно психологичным при выборе спутницы жизни. Его жена оказалась куда более проницательной, понимая, что этот тип интеллектуального увальня терпеть будет многое. Однако после свадьбы пошло всё, как подчёркивает автор, в полнейшем соответствии с их общей несовместимостью, и если результат и был для кого-то неожиданным, то только для Дымова. Узость Дымова сказывается и на его профессиональных интересах.

Наконец, к современным и новаторским авторам чеховской школы можно отнести и Вампилова, и Петрушевскую, и Володина, каждый из которых по-своему развивает различные аспекты комедии. Анализируя творчество Вампилова, Роднянская обращает внимание, к примеру, на то, что «на пути каждого вампиловского героя встречается фигура "праведника" или "святого", которая не прикреплена автором "к определенному пласту или укладу социальной жизни". У Чехова подобных персонажей нет. Как упоминалось выше, в качестве «планки» по безусловной шкале он вводит имена выдающихся деятелей науки и искусства. В отличие от вампиловских «безусловных» фигур эти имена знаменуют собой интеллектуальное, а не моральное начало. Но суть не в структурном различии, а в общей смысловой функции: и те и другие выступают в качестве шахматных королей, с которыми взаимодействуют персонажи, обнаруживая свою низкую безусловную значимость. Шанс, который дается вампиловским героям, встретившимся со «святыми» (как, например, в «Утиной охоте»), остается неиспользованным, что еще более оттеняет их потенциал.

Что же касается композиционного принципа, то у Вампилова он не чеховский: Вампилов выстраивает действие вокруг одного героя и интригующего события («Воронья роща», «Утиная охота» и др.). Петрушевская, напротив, вводит в действие группу (от трех в «Чинзано» до семнадцати с лишним героев в «Московском хоре»), фокусируясь не на событии, а на отношениях внутри группы. Потенциал группы, однако, не такой, как у Чехова, а откровенно слабый: уже по начальным репликам и взаимоотношениям можно судить о том, с какой системой мы имеем дело.

«Событийность» выносится за сцену и у Володина, который, как и Петрушевская, делает акцент на происходящем, а не событийном. Вовсю приглушенный фон, разработанные диалоги, неторопливость действия вносят чеховскую тональность в его «повествовательную» драму. При этом потенциал героев Володина драматический. Герои проходят путь развития, изменяясь и обогащаясь, благодаря врожденной наблюдательности, тонкости и умению посмотреть на ситуацию более зрелым взглядом, как это происходит с Лидой во время ее последней встречи с Кириллом («Старшая сестра»).

Чеховская школа не ограничивается рассмотренными авторами и произведениями, но, к сожалению, формат нашей статьи не позволяет продолжить список. Очевидно лишь то, что Чехова можно с полным основанием считать создателем принципиально новаторского типа комедии.

Литература:

1. Ермилов В. А.П. Чехов. М.: Советский писатель, 1959, 247 с.
2. Зубарева В. Чехов – основатель комедии нового типа // Вопросы литературы, 2001. Июль-Август, 2001, с. 92-123.
3. Корней Чуковский о Чехове. М.: Русский путь, 2008, 206 с.
4. Лихачёв Д.С. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы, 1968, № 8, с. 73-81.
5. Погорелая Е. Как писать историю русской литературы // Вопросы литературы, 2001. Июль-Август, 2001, с. 124-138.
6. Роднянская И.Б. Конец занимательности? // Движение литературы. В 2-х томах. Т. 1. М.: Языки славянских культур, 2006, с. 442-444.
7. Станиславский К.С. А.П. Чехов в художественном театре // А.П. Чехов в воспоминаниях современников. М.: Художественная литература, 1986, с. 388-397.

A.Çexov novator komediyanın banisi kimi

Xülasə

A.P.Çexov komediya janrında bir novator kimi çıxış etmişdir. Çexovun komediya janrında banisi olduğu yeniliklər aşağıdakılardır:

1. Onun komediyaları ayrı-ayrı hissələrə bölunmür, onlarda bir sistemli tamlıq vardır;

2. Mövqelilik üslubu. Onun əsərlərində hadisələr addım-addım mürəkkəbləşir və hətta bunun nəticəsi olaraq Çexov komediyaları dramatic ahənq alır;

3. Müəllif hadisələrin inkişafını qəhrəmanlarının potensialı ilə əlaqələndirir. Onun qəhrəmanları oxucunun həyat mövqeyini dəyişdirəcək potensiala malikdir.

A.P.Çexovun təməlini qoyduğu yeniliklər sonrakı dövrlərdə geniş yayılmış və bir sıra müəlliflərin - Vampilovun, Petruşevskayanın, Volodinin yaradıcılığında yaşamışdır.

A.Chekhov as an innovator, the founder of comedy

Summary

A.P. Chekhov acted as an innovator in the genre of comedy. Chekhov's innovations the founder of the comedy genre is the following:

1. His comedies are not divided into separate parts, they have a systematic completeness;

2. Stability style. In his works, events are step by step compounded and even Chekhov's comedies get dramatic.

3. The author links the development of events with the potential of heroes. His heroes have the potential to alter the reader's lifestyle.

Innovations made by A.P. Chekhov were widely spread in subsequent years and lived in the creativity of a number of authors - Vampilov, Petrushevskaya, Volodya.

Рецензент: доц. Г.Новрузова

Məmmədova Nərmin Hamlet qızı
Lənkəran Dövlət Universiteti

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ "FÖVCÜL–FÜSƏHA" ƏDƏBİ MƏCLİSİ

Açar sözlər: *Lənkəran ədəbi mühiti, "Fövcül-füsəha" ədəbi məclisi, M.İ.Qasir, M.Talışlı*
Key words: *Lankaran literary environment, "Fovcul-fusəha" literary council, M.I.Qasir, M.Talıshlı*
Ключевые слова: *литературная среда Ленкорани, "Fovcul-fusəha" литературный совет, М.И.Гасир, М.Талышлы*

Lənkəranda şairlər məclisi 1850-ci ildən mövcud olmuşdur. Bu vaxtlar məclisə M.F.Səhban və Usta Hüseynqulu rəhbərlik etmişlər. Tədqiqatçı-alim M.Talışlının qeyd etdiyi kimi: " Təxminən 10 il sonra (1860-cı illərdə) M.İ.Qasir Lənkərana gəlir" [6, s.25]. "Fövcül-füsəha" nın digər məclislərdən fərqli cəhətləri onun strukturu və fərdi tərkibi ilə bağlı idi: məclisin içində şeir, ədəbiyyatından başı çıxan hər bir sənət sahibi iştirak edə bilərdi. Burada varlı və yoxsula fərq qoyulmur, əsas meyar məclis üzvünün ədəbi qabiliyyəti, şeirləşmə bacarığı, fərdi poeziyası və elmi müzakirələrdə iştirak etmək səviyyəsi sayılırdı. Ömründə şeir yazmayan müxtəlif peşə sahibləri də mənəviyyatca zənginləşmək, milli ədəbiyyatı öyrənmək, həmçinin ictimai-tarixi vəziyyətdən baş çıxarmaq üçün məclisin içində iştirak edə bilərdi. Güman etmək olar ki, "Fövcül-füsəha"nın belə demokratikliyi onun yaradıcısı Mirzə İsmayıl Qasirin sayəsində təmin olunmuşdu" [1, s.37].

Lənkəran ədəbi məclisi iki bölümdən ibarət olmuş, birinci bölümü ancaq şeir yazan, məclisdəki şeirləşmələrdə iştirak edən şəxslər, ikinci bölümü isə məclis üzvlərinin şeirlərini dinləyən, ədəbi-elmi müzakirələrə qoşulan, öz bilik və təsəvvürlərini genişləndirməyə toplaşan şəxslər təşkil etmişlər.

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olur ki, "Mirzə İsmayıl Qasir ömrünün Lənkəran çağlarını başlıca olaraq "Fövcül-füsəha"ya həsr etmiş, onun dağılmaması, əksinə, bu məclisin təsiri ilə ölkənin başqa ərazilərində məclisçilik hərəkatının genişlənməsinə çalışmışdır" [1, s.41].

"Fövcül – füsəha" ədəbi məclisinin fəaliyyətini ətraflı tədqiq edən M.Talışlı yazırdı: "Lənkəran "Fövcül-füsəha" ədəbi irsi XX əsrin əvvəllərində bütün üslub xüsusiyyətləri, forması, mənası və məzmunu ilə davam etməkdə idi. Bunun başlıca səbəbi həmin ədəbi məclisin iştirakçılarının gənc ziyalılarının yaradıcılığına ürəkdən bağlanmaları idi" [4,s.157]. Azsaylı məlumatlardan bəlli olur ki, "məclis 1991 – ci ilin avqust ayından yenidən fəaliyyətə başlamışdır. 1992- ci il mart ayının 10-dan "Lənkəran" mətbəəsində 500 nüxsədən ibarət məclisin "Şəm" adlı bülleteni nəşr edilmişdir. Bülletenin hər sayının ilk səhifəsinin devizi belədir: "Məclisdə şəm yandı, pərvanələr yığılsın! " "Şəm", bülleteninin 10 aprel 1992-ci ildə çıxan 2-ci sayından klassiklərimizin yaradıcılıq üslubunun öyrənilməsi və məclis üzvlərinin klassik üslubda şeir yazmalarını nəzərə alaraq şeirimizdə əruz vəzni barədə məlumatlar verilirdi" [4].

"Fövcül-füsəha" məclisi Mirhaşım Talışlının sahəsində bərpa olunduqdan sonra onun əsas üzvləri Məsudi Dövran, Mirsalam Müasir, Əli Nasir, Ağamir Cavad, Aliyə Seyidqızı, Yaşar Əkbərov, Ziyafət, və başqaları olmuşdur. Məclisin yenidən fəaliyyətə başlaması və onun bir qisim üzvləri haqda biz Ziyafətin "Çağır" rədifli qəzəlindən də məlumat əldə etmiş oluruq:

Asifa, "Fövcümüzə " cümlə müsəlmanı çağır,
Söz bilən məclisimə arifu urfanı çağır.
Şövq ilə yanmaqdadır "Fövcümüzün" "Şəmi" bu gün,
Səslə "Pərvanəmizi", birliyə mehmanı çağır.
Bu gün ustaddı Musafir "Füsəfa " məclisinə,
Eşidək Nəccarı biz, Qasiri , Səhbanı çağır.
Məclisin incəsi, həm incisi Seyyidqızıdır,
Ona Elnarə kimi incə qəzəlxanı çağır....
Əli Nasir, Ağamir, Haqsevər , Oktay Zəka,
Eşqdə oddu Yaşar, Nahigi-nalanı çağır.
Ey Ziyafət, dolaşıb susmaginən məclisdə.
Çıxa söz cənginə kim, bu baş, bu meydanı çağır[9, s.100].

Məclisin bərpa olunması müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühiti üçün çox böyük bir ədəbi-mədəni hadisə idi. Məclis bərpa olunduqdan sonra onun üzvləri tez-tez Bakıda "Məməuş –şuəra" dan gələn şair qonaqlarla görüşlər təşkil edirlər. Bəzən Lənkəran məclisi Bakıda şairlər məclisinə qonaq gedir və oradakı şairlərlə görüşürlər. Təbii ki, bu görüşlər təkcə ədəbi söhbətlərlə yekunlaşmır, həm də müxtəlif

mövzuları əhatə edən və əruz vəzninin fərqli janrlarında yazılmış deyişmələr də təşkil edirdi. Buna misal olaraq 1992- ci ilin avqustun 5-də Bakı "Məməuş – şuəra" və "Fövcül-füsəha" məclisləri şairlərinin Lənkəranda görüşü zamanı bədahətən beyitləşmələrini gösətərə bilərik:

Mirsalam Müasir:
Fövcül- Füsəha şadu xuraman olub, ey dil,
Məməuş –şuəra ta ona mehman olub, ey dil.
Ələkbər Şahid:
Gül qönçə açıbdır üzünü səhni – çəməndə,
Əğyarlərin qəlbi qızıl qan olub, ey dil.
Mirhaşım Müsafir:
Nə yaxşı təsadüfdü İlahi, qəm içində,
Könlüm açılıb, gör necə xəndan olub, ey dil.
Əli Nasir :
Gəlmiş bizə Məməuş –şuəra, eldən eşitdim,
Əfsus ki, "Motel" onlara ünvan olub , ey dil.
Ziyafət :
Ol, məclisində olmamışdım, tut məni məzur,
Neylim ki, mənə indicə elan olub ey dil [9,s.106].

Göründüyü kimi, hər iki məclis üzvləri klassik irsə sadiq qalaraq onu qoruyub saxlamağı bacarmışdır. "Fövcül-füsəha" ədəbi məclisinin üzvləri təkcə hər hansı ədəbi-bədii gecələrdə, və ya hər hansısa görüş zamanı deyil, həmçinin asudə vaxtlarında belə toplaşdıqları zaman bədahətən maraqlı deyişmələr söyləmişlər. Bu görüşlərdən birini şair Ziyafət belə vurğulayır: " 1996- cı ilin aprelin 13-də Lənkəran şairlərinin bir qrupu Camal kişinin çayxanasına gəldi, beytləşmə oldu :

Oktay Zəka :
Düşündükcə düşünməkdən düşüncəm lal olub getdi,
Fikir badə gedən yerdə, xəyal xal-xal olub getdi.
Ağamir Cavad:
Həyat zindan, ömür dustaq, yenə nə qeylu-qal etdin,
Nədən dostum, bu zindanda saçın da çal olub getdi.
Ziyafət:
Ötüb getdi o xoş günlər, qalıb illər sorağında,
Bu həsrətlə keçən ömrüm, dodaqda bal olub getdi... [9, s.109]

Həmçinin, məclis üzvləri ara-sıra Lənkəran batalyonunun əsgərləri ilə də görüşürdü. Bu görüşlər zamanı məclis üzvləri vətənpərvərlik motivlərini ehtiva edən şeirləri ilə əsgərlərin önündə çıxış edirdi. Bu çıxışlardan biri də Məsud Dövranın əsgərlərin önündə söylədiyi "Dedim" şeiridir :

Dedilər gözlərindən axan bu qan-yaş nədir,
İgid şəhidlərimizin qızıl qanıdır dedim
Dedilər yurdundakı amansız savaş nədir,
O xain qonşumuzun bir böhtanıdır dedim... [3,s.10]

"Fövcül-füsəha" məclisinin üzvləri C.Cabbarlı adına 1 nömrəli musiqi məktəbinin müəllim və tələbələri ilə də vaxtaşırı görüşlər təşkil edirdi. Bu görüşlərdən birini biz Ziyafətin Lənkəran şəhər 1 N- li musiqi məktəbinin pedaqoji kollektivi ilə "Fövcul-Füsəha "nın görüşünə ithaf etdiyi qəzəlindən də açıq aydın görürük :

Qəlbimi eylədi şad, könlümü heyran bu görüş,
Eləyibdi nə gözəl – "Fövcünü" mehman bu görüş...
...Ey Ziyafət, sənintək "sənduqə şairlərinin "
Tanımaqçın yaradıbdır gözəl imkan bu görüş [9, s.105]

Məclisi yenidən bərpa edən M.Talışlı "Fövcül-füsəha" nın 150 illiyi münasibəti ilə yazmış olduğu qəzəlində onun əsas amalını, qısaca tarixini göstərməyə çalışmışdır :

Burda Füsəha məclisinin pirləri vardır,
Səhbanları, Nəccarları, Qasirləri vardır.
Natiqləri, alimləri, arifləri çoxdur,
Söz sahibi – şairləri, nasirləri vardır.
Bax tarixə: Əxbari- Cəvahir kitabında,
Gör mücridə, nə növi cəvahirləri vardır.
Dərsi yeni üslub ilə təlim eləyənlər,

Məktəbdə, keçən əsrdə mahirləri vardır.
Var Səidəli bəy, Mirzə Əziz, Şuri, Xəyali,
Vəssaf ilə Mücrim kimi nadirləri vardır.
Bir əsr yarımdır, o sələflərdən uzağıq,
İndi yenə də onlara dairləri vardır.
"Fövcül-Füsəha" ömr eləyir, Lənkəranımda ,
Bənd eyləyib öz ardına zəncirləri vardır.
Bu məclisə bir abidədir adı həmişə,
Hər həftədə dəftər dolu tədbirləri vardır.
Bu məclisi tərk eyləsə bir gün bu Müsafir,
Çox şükr, yenə güclü Müasirləri vardır [5,s.70]

"Fövcül – füsəha" məclisi tarixi keçmişimizi yaşatmağı bacaran, onu gələcək nəsillərə məxsus olduğu abu-havada ötürməyə çalışan, bu günkü nəsillərə olduğu kimi göstərməyin öhdəsindən gələn qiymətli daş-qaşlarla zəngin olan xəzinədir. Bu xəzinəni təşkil etmək, yaşatmaq, həm müqəddəs, həm də çox çətin bir peşədir.

Ədəbiyyat:

1. Axundzadə M. İ.Q. 210. Bakı : Şərq – Qərb, 2015, 503s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı : ADPU nəşriyyatı, 2005, 367s.
3. Məsud Dövran. Qəfildən gələn səda. Bakı: "Elm və təhsil" 2018, 208 s.
4. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi.Bakı: Proqres, 2012, 433 s.
5. Talışlı M. Xatirəmdə yaşayanlar . Bakı: "Adiloğlu", 2010, 464 s.
6. Talışlı M . Əsərləri I cild. Bakı: Adiloğlu, 2007, 391 s.
7. Talışlı M. "Şirvandan –Lənkərana " (M.İ.Qasir) "Söz" jurnalı. Bakı 1996 N 3-4 səh 25.
8. Vüqar Əhməd . Ədəbiyyatşünaslıq.Bakı : "Müəllim" nəşriyyatı, 2007, 167s.
9. Ziyafət. İtkin düşən harayım. Bakı: "Akta" firması, 1997,121 s.

"Fovcul fuseha" council in Lancaran literary environment in independence period

Summary

"Fovcul-fusəha" literary council was very great school for the development of the environment literary of Lancaran. It is noticed progress in the council after the after the restoring of the council by Mirhashim Talishli. The members of the council "Fovcul fusəha"can protect classical heritage. The members of the council often use aruz vazni and we notice it creativity of the classics. In independence period protecting council traditions is one of the great and responsible work.

Литературный меджлис «Фёвджуль-фусаха» в литературной среде Ленкорани в период независимости

Резюме

Литературный меджлис «Фёвджуль-Фусаха» в период независимости, послужил очень большой школой в развитии литературной среды Ленкорани.

После восстановления меджлиса, со стороны Миргашима Талышлы, в литературной среде Ленкорани наблюдается настоящее оживление. Преданные классическому наследию члены литературного меджлиса «Фёвджуль-Фусаха» сумели уберечь и сохранить его традиции. Привязанность членов литературного меджлиса классическому наследию, чувствуется в частом упоминании об обращении в их творчестве стилю «Аруз». Одним из очень важных заслуг меджлиса является бережное сохранение его традиций в период независимости.

Rəyçilər: prof. V.Əhməd, dos. K.Kazımov

Дадашева Ирада Исмаил гызы
Бакинский славянский университет

ЖАНРОВЫЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА. РОМАН

Ключевые слова: *жанр, направление, романтики, текст, портрет, фокализация*
Açar sözlər: *janr, cərəyan, romantiklər, tekst, portret, fokalizasiya*
Keywords: *genre, direction, romance, text, portrait, focalization*

Появление и развитие в литературе различных стран направления, которое получило название «романтизм», следует отнести к последнему десятилетию 18 и первой трети 19 века. Это сложное и своеобразное направление, нашедшее свое выражение в различных областях искусства (литература, живопись, музыка), необходимо рассматривать и изучать в прямой неразрывной связи с теми глубокими социально-историческими и политическими сдвигами, которые происходили в этот период истории. Наиболее полным и завершенным выражением этого процесса была Великая французская революция 1789-1794 годов. Эта революция стала важнейшим поворотным моментом в исторической жизни не только Франции, но и других европейских стран.

Прогрессивные романтики справедливо усматривали в революции начало всей передовой культуры 19 века. Гюго заявлял, например, что «поэты и писатели 19 века – дети французской революции».

Разочарование в революции как способа изменения социального бытия вызвало поворот интереса от внешней жизни человека и его деятельности в обществе к проблемам духовной, эмоциональной жизни личности.

Романтики открывали частного субъективного человека. Интерес к внутреннему миру человека способствовал возникновению психологизма. Эта категория трактуется как универсальное мироощущение современного человека.

Романтики открывали принципы историзма в художественном творчестве. Французская революция помогла осознать зависимость искусства от истории, признании основных исторических законов законами искусства: законы эволюции, изменчивости, динамики. В романтизме возросла значимость личности реального автора и его биографии. Это повлекло за собой также возникновение биографического направления в изучении литературы.

Чтобы увлекать и трогать сердца людей, романист должен испытывать к ним подлинную симпатию. Ему приходится создавать систему оценок. Однако книги его не должны быть нравоучительными. Напротив, наравне с ученым-исследователем писатель обязан видеть мир таким, каков он есть. (3, 295)

В позднем средневековье роман (фр. roman, нем. Roman, англ. novel) – это любое произведение, написанное на романском, а не на латинском языке. Это – эпическое произведение, в котором повествование сосредоточено на судьбе отдельной личности в процессе её становления и развития, развернутом в художественном пространстве и времени, достаточном для передачи «организации» личности. Роман представляет индивидуальную и общественную жизнь, как относительно самостоятельные, не исчерпывающие друг друга стихии, и в этом особенность жанрового содержания. «История индивидуальной судьбы обретает общий субстанциональный смысл, демонстрируя богатство характеров. Трактовка характеров находит выражение в том, что в романе «человек до конца не воплотим в существующую социально-историческую плоть» (1. 479). Одной из основных внутренних тем романа является именно тема неадекватности герою его судьбы, его положения. «Человек или больше своей судьбы или меньше своей человечности. (1, 480).

Роман развивался в многообразных сюжетно-композиционных структурах. Полагают даже, что роман в принципе не может обладать завершенной жанровой формой, поскольку он «эпос нашего времени», то есть эпос настоящего. Для него важен максимальный контакт с «неготовой», переживающей становление действительностью, с её постоянной переоценкой и осмыслением.

Жан Пуйон пишет: Мы рассматриваем в качестве романа работы, которые отвечают за определенные объекты, предполагая определенное видение человеческого мира и определенный способ решения возникающих там вопросов и не только те, которые наблюдают определенную литературную форму. Это не значит, что мы не можем признать определенную устойчивость литературной формы, но эта стабильность не произвольна, форма здесь должна быть результатом требования содержимого. (6, 163)

Говоря о форме и содержании, проанализировав эти понятия, приходим к выводу, что такое отношение к тексту, позволяет рассматривать его с разных сторон, но это разделение – искусственно. Форма не существует отдельно от какого-либо текста. Сама форма может быть рассмотрена на примере. То же самое можно сказать о содержании, которое вряд ли можно отделить от формы, так как форма не просто организует или упорядочивает некий материал, но, формируя его, изменяет и содержание.

Для того, чтобы анализировать литературные тексты, вводится понятие «жанр». Жанром можно назвать определенную группу литературных приемов, сочетание которых придает определенную форму литературному произведению.

Портрет в литературе – это изображение внешности героя (черт лица, фигуры, позы, мимики, жеста, одежды), это одно из средств его характеристики; разновидностью описания, или видом повествования, изображающего статическую картину, может также пейзаж и интерьер. Формирование портрета в литературе, как и в живописи, означает завоевание индивидуализированного способа раскрытия человека. В различные эпохи портрет играл соответствующую роль. Например, в средневековье, когда личностное начало не было выразительным, герой наделялся порой постоянными чертами внешности. В эпоху романтизма портрет часто очень живописен и построен на контрастах, смешении добра и зла, света и тени, силы и слабости. Писатели-реалисты выделяют социально-индивидуальные стороны личности.

Фокализация (focalisation) – структуралистически разработанный вариант англо-американской точки зрения (способа существования произведения как самодостаточной структуры), описаний неприемлемого для структурализма (описание и объяснение структуры мышления) и нарратологии (теории повествования психологизма). Основы фокализации как основного подхода к проблеме «зрительной перспективы» в произведениях словесного искусства были заложены Ж.Пуйоном. Он выделил две разновидности повествовательного «взгляда» : «изнутри» и «извне»; первая – это сама психическая реальность, вторая – её объективная манифестация. (6, 72) Исходя из данной позиции Пуйон выдвигает концепцию трех типов «видения» в произведении: видение «с», видение «сзади», и видение «извне». Первый тип характеризует повествование, где «нарратор» (повествователь, рассказчик в нарратологии) «видит» столько же сколько остальные персонажи, являясь основным источником знаний для читателя. В видении «сзади» этот источник находится не в романе, а в романисте, поскольку он поддерживает свое произведение, не совпадая ни с одним персонажем. Он поддерживает произведение, будучи позади него, выступая в роли привилегированного зрителя, знающего обратную сторону дела. Видение «извне», по Пуйону, относится к «физическому аспекту» персонажей, к среде их обитания. (4, 159)

В американской науке исследованию проблемы *точки зрения* (или фокализации) были посвящены наблюдения американского писателя Генри Джеймса. (5, 21) По наблюдениям писателя Генри Джеймса, проблема точки зрения имеет непосредствеенное отношение к тем видам искусства, произведения которых, по определению, двухплановы, т.е. имеют выражение и содержание (изображение и изображаемое). Проблема точки зрения имеет отношение ко всем видам искусства, непосредственно связанным с семантикой, т.е. с репрезентацией того или иного фрагмента действительности, выступающей в качестве обозначаемого (живопись, театр, кино и т.д.). Возможно объединение точек зрения в плане идеологии (автор, рассказчик, герой, как вероятные носители идеологической точки зрения), возможны различия «точек зрения» в плане фразеологии и т.д. Существует внутренняя и внешняя позиция автора в плане фразеологии.

Рассмотрим портрет служанки Нанеты из романа Бальзака «Евгения Гранде» сделанным с помощью фокализации с изменением точек зрения.

1. Отношение писателя:

- Нанета – громадина была, пожалуй, единственным человеческим существом, способным примириться с деспотизмом хозяина

- в возрасте двадцати двух лет, она не могла найти себе места, до такой степени внешность её казалась отталкивающей

- принужденная после пожара покинуть ферму, где Нанета ходила за коровами, пришла в Сомюр и искала себе места, воодушевляемая твердой решимостью не отказываться ни от какой работы

- Нанета стала членом семьи: она смеялась, когда смеялся Гранде, печалилась, зябла, отогревалась, работала вместе с ним

- В Сомюре было много семейств, где со слугами обращались лучше, но несмотря на это, они

не питали к хозяевам особой признательности.

Литература:

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975
2. Бальзак О. Сцены частной жизни. Москва, «Художественная литература», 1981
3. Моруа А. 6 том. Москва. Издательство «Пресса» 1992
4. Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический справочник. Москва, 1996.
5. Успенский Б.А. Принципы структурной типологии. 1962.
6. Pouillon Jean. Temps et Roman. Paris, 1946

Bədii mətnin janr analizi. Roman

Xülasə

Ədəbiyyatda portret - qəhrəmanın görünüşünün göstərilməsidir; bura onun xüsusiyyətləri, duruşları, üz ifadələri, hərəkətləri, geyimləri aiddir. Bunlar ise öz növbəsində onu xarakterizə edən vasitələrdən biridir. Bundan başqa buraya statik bir tablo, peyzaj və interyer də daxil edilə bilər. Rəsmdə olduğu kimi ədəbiyyatda bir portretin formalaşması bir şəxsin fərdiləşdirilmiş yolunun fəthini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyatda, həmçinin təsviri incəsənətdə, portretin formalaşması o deməkdir ki, insanın göstərilməsi fərdi üsulla verilir. Cürbəcür dövrlərdə portret müvafiq bir rol oynayıb. Məsələn, orta əsrlərdə qəhrəman ancaq zahiri cizgilərlə əhatə olunurdu. Romantizm dövründə isə mənzərəli şəkildə, sosial və fərdi tərəfləri göstərilir.

Genre analysis of feature text. Roman

Summary

The portrait of the literature is the appearance of the hero; it's about it - features, stances, facial expressions, actions, dresses, and one of the tools it describes. In addition, the type of description to reflect a static table can also include landscape and interior. Formation of a portrait in literature, as in the art, suggests the conception of a person's individualized way.

In the literature, as well as in fine arts, the formation of a portrait means that human performance is rendered individually. At different times, the portrait played a relevant role. For example, in the Middle Ages, the hero was surrounded by only imaginary lines. In the romantic period, it is chosen with a striking display of social and personality.

Рецензент: доц. И.Ф.Тарзуманова

Исмайлова Севда Нуреддин гызы
Бакинский славянский университет

«ДЕТСТВО» В ЭВОЛЮЦИИ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Л.Н. ТОЛСТОГО (по материалам черновых записей и окончательной редакции)

Ключевые слова: *природа, воображение, детские впечатления, реализм, телесность, спонтанность, физические ощущения, календарное время, художественные детали*
Açar sözlər: *təbiət, təsəvvür, uşaqlıq təəsüratları, realizm, cismilik, anilik, fiziki hiss, təqvimi zaman, bədii detal*
Key words: *nature, imagination, childhood adventures, realism, bodywork, momentum, physical sensation, calendar time, artistic detail*

Основной тезис, который мы решили защищать в настоящей статье, состоит в том, что чуть ли не весь Толстой с каскадом своих сложнейших художественных приёмов, массой социальных, нравственных и философских проблем, сводится к первому его печатному сочинению – «Детству».

Прежде всего, вспомним, как начинается повесть. О чем говорят первые же слова автора? Они говорят в первую очередь о том, как просыпается мальчик, как просыпается человеческое «я» и как вообще просыпаются люди. Тонкая ткань повествования постепенно, шаг за шагом рисует картину динамики пробуждающегося детского сознания, сотканную из «телесных» и «не телесных» деталей и простых жизненных актов — «высунул нос», «рукою остановил образок», «скинул муху». Так легко, просто и вполне доступно для детского воображения.

А тем временем писатель раскрывает перед читателем два великих чуда — чудо узнавания жизни («Да! да, так вот это и бывает!») и чудо возникновения и протекания чувства. А чувство не просто динамично — оно капризно: сейчас я обижаюсь, а спустя минуту я люблю своего обидчика. Так и случилось, когда Карл Иваныч стал щекотать Николеньке пятки.

Итак, уже первые строки Толстого вводят нас в мир детства, удивительных и прекрасных всполохов чувств. Чтобы лучше далее понять, какова общая композиционная схема «Детства», интересно посмотреть, как Толстой трудился над приданием совершенства предметным деталям, что оставлял и развивал автор впоследствии, а что вычеркивал. Так, например, во второй редакции повести (их в общей сложности четыре) описание «угла наказаний» в классной комнате превращается в живую картину: «В этот же угол, около печки, ставили нас на колени, и в настоящую минуту стоял Володя. Когда я взошел, он оглянулся на Карла Ивановича, но тот не поднял глаз; по этому случаю Володя сел на свои пятки и, сделав мне пресмешную гримасу, схватился за нос, чтобы не расхохотаться, но не удержался и фыркнул». В окончательном варианте писатель совсем убрал сцену с наказуемым Володей, но не сократил текст, а заменил другим, ка считают многие учёные, более ярким и памятным воспоминанием Николеньки.

Примечательно, что и во всех дальнейших сценах «Детства» Толстой отказывается от описания комичности Володи в пользу предметности, окружающей Николеньку. Почему? Видимо, потому, что главной целью художественного творения для него является поток сознания центрального героя, именно его, а не чьи-либо иные ассоциации и переживания. В данном случае механизм сопряжения детских образов таков: мальчик видит «угол наказаний», и самого этого угла вполне достаточно, чтобы вызвать целый рой воспоминаний: и я тут тоже страдал, но и в шуме отдушника, и в Карле Иваныче, невозмутимо читавшем гидродинамику, заключалась своя неповторимая прелесть.

Кстати, небезынтересно, на наш взгляд, отметить, что во второй редакции Володю поставили в угол из-за того, что он скомкал и бросил на пол «лучшее произведение Карла Ивановича — футляр с перегородочкой, которому недоставало только каемок, чтобы быть поднесённому maman, для которого Карл Иванович нарочно заказывал болвана и над которым трудился с особенной любовью» [3,9].

Весь этот фрагмент, а также переживания Николеньки по поводу чувств учителя («пожалел о нем душевно, но я не смел утешать его так же, как он меня утешал за полчаса тому назад») не вошли в окончательный текст. По-видимому, Толстой счел, что эти детали слишком отягощают и тем самым рассеивают восприятие и память читателя. Слишком большое нагромождение предметных деталей и ассоциаций, вызывающих ощутимые реакции тела и души героя (а, следовательно, и воображения читателей), могло вызвать девальвацию впечатлений от прочитанного. Поэтому «лучшее произведение» учителя упомянуто без очередного «переключения» на сострадание — не в связи с

наказанием Володи (в окончательной редакции его не наказывают), а в ходе описания разных мыслей Николеньки, приходящих ему в голову, когда он думает о Карле Иваныче:

Однако самое главное здесь то, что некоторые детали, к примеру, кружок из картона, на котором в особенности акцентировал внимание писатель, напоминает мальчику его любимого Карла Иваныча. Существо дела заключается в том, что детали предметного или психического мира выполняет у Толстого ассоциативную, «напоминательную» функцию. Вычеркивая из текста детали, которые отвлекали читателя от наблюдения за наиболее существенными и в то же время естественными ассоциациями мальчика, автор «Детства» вырабатывал манеру, которую с успехом применил впоследствии в позднейших повестях и романах. Точно так же, чтобы не рассеивать внимание читателя на лишенных психологизма, а порою откровенно натуралистических деталях, Толстой аккуратно, последовательно вычеркивает целые страницы описаний, непосредственно посвященных характеру и привычкам отца Николеньки, удаляет из рукописи, скажем, сцену с размазанной по полу кровью Любоньки, которая упала, играя в зайца. Писатель стремится убирать из текста любого рода констатации, никак не соотносящиеся с «диалектикой души» мальчика, например: «Он (Карл Иваныч. - примечание наше) ненавидел Марью Ивановну и считал ее виновницей всех неприятностей, не любил папа, очень любил maman и нас» Подобные «прямые заявления» автора плохо вписывались в задуманную Толстым атмосферу немного грустных, но милых воспоминаний о детстве. Вот почему он оставляет эти детские впечатления только в черновых своих записях.

Далее, несколько плохо вписывалась в нее также подробная социально-психологическая характеристика отца Николеньки, составленная в духе модной в то время «натуральной школы» и занимавшая в третьей редакции не менее восьми страниц рукописи. Вторая редакция главы об Иртеньеве, старшем была не столь обширной, но изобиловала отвлекавшими читателя бытовыми и даже «дискурсивными» подробностями: «Он иногда ударял кулаком по столу и употреблял слова вроде пострел, ярыга, но эти грубости выходили у него как-то мило и придавали еще больше увлекательности его разговору».

Примечательно, что Толстой не включил в окончательный текст те фрагменты третьей редакции, в которых обстоятельно сообщалось о страсти отца Николеньки к картам и к женщинам, что составляло обязательный пункт программы у всех авторов, заботившихся о «социальности» их произведений. Отмеченного Толстым и так вполне достаточно, чтобы составить себе представление о герое, и не слишком отводит читателя в сторону от главной функции толстовской предметной детализации — от анализа живых ощущений и ассоциаций. Чудо человеческого чувства — вот что было настоящим и главным предметом толстовского художественного повествования; все остальное было сокращено до необходимого минимума. Не вошло в печатный вариант повести также обстоятельное и весьма любопытное рассуждение главного героя о том, как нужно и как не нужно рассказывать о своих детских впечатлениях.

Итак, приходим к выводу, что Толстой последовательно освобождал текст повести от теоретических рассуждений, оставляя едва ли не одни только ощущения героя, его переживания и впечатления. Но ведь и это и крайне важно для детского восприятия. Не только, кстати сказать, толстовского, но и современного детского мироощущения. Так, писатель считает, что действительность всегда «лучше» и «красивее» искусства, и тем самым заявляет о себе как о реалисте, чьи творения моделируют реальный мир. Во-вторых, он пытается понять и выразить сущность собственного художественного метода — «настроить воображение» читателя так, чтобы он «понял идеал прекрасного». Толстой не говорит о том, как он понимает этот идеал, но внимательно читая варианты «Детства», можно догадаться, что это то самое знаменитое «Unaussprechliche» — «невыразимое», над загадкой которого до Толстого бились Гете и Жуковский, Вордсворт и Тютчев. У автора «Детства» оно принимает форму чарующего настроения, которое создаётся в результате совпадения во времени целого ряда разнородных впечатлений от деталей бытия — так сказать, телесных (или физических) ощущений, предметов, действий, событий.

Проиллюстрируем свою догадку еще на одном примере с вариантами повести. Например, как Толстой работает над главой, посвященной вечерним занятиям взрослых и детей после возвращения с охоты. Дети играют, maman играет на рояле, папа обсуждает текущие дела с приказчиком Яковом. Во второй редакции эта входит уже в состав девятой главы, которая в окончательном варианте оказывается одиннадцатой. Она занимает целых десять страниц, и вся состоит из описаний техники музыкальной игры и из рассуждений о том, каким образом произведение искусства производит впечатление на зрителя, читателя или слушателя.

Именно там звучит эстетическое кредо писателя. В третьей редакции (там это десятая глава) описание сокращено, занимает уже не более трех страниц и не посвящено целиком одной лишь игре на рояле и размышлениям, вызванным ею. Толстой нарушает скучность и монотонность предыдущего повествования рассказом о том, как Любонька изображала зайца, споткнулась и разбила себе нос. Иными словами, во втором случае детали подобраны и сопоставлены таким образом, чтобы подчеркнуть внутреннюю противоречивость живой жизни, ее принципиальную «немонотонность». Однако исполнение Патетической сонаты Бетховена все еще доминировало над побочными деталями; рассуждений по поводу музыки также было еще предостаточно.

Писатель старательно вычеркивал «теоретические» фразы одну за другой еще во время работы над второй редакцией. Но, по всей видимости, задуманный «идеал прекрасного» так и не выходил у него в окончательном виде, то есть искомое настроение передать не удавалось. И лишь в четвертой, окончательной редакции Толстому удалось достичь того, к чему он столь стремился. Он придумал деталь, которая, если использовать известное выражение В. Шкловского, «остранила» всю сцену, сразу сделав ее многогранной, чудесной и симпатичной» [4,35].

Деталь была очень простая: дети рисовали, а у Николеньки оказалась только синяя краска. Он рисует синего мальчика на синих лошадках и синих собаках, а затем спрашивает у папы, бывают ли синие зайцы, на что читавший книгу и думавший совсем о другом отец рассеянно отвечает: «Да. друг мой, бывают». Тем временем maman играет Патетическую сонату, что и вызывает у мальчика то, что только и могло вызвать, — странное чувство — «тяжелое, грустное и мрачное».

На первый взгляд, может показаться, что это лишняя у Толстого деталь. «Зачем же вообще вспоминаешь то, чего никогда не было». Однако обратим внимание на оригинальный метод работы писателя. От занимавшего десять страниц описания детских забав и игры maman осталось два абзаца. На этот раз Толстой строго следил за тем, чтобы субъект повествования и потока впечатлений не превращался из девятилетнего мальчика в зрелого мужчину. Все детали пропускаются сквозь детское сознание, которому очень многое неясно, для которого многое странно и которое в равной степени занимает чувство, передаваемое сонатой Бетховена. Равно как и вопрос о существовании синих зайцев. Но самое главное, что из причудливого сплетения телесного и душевного, вещей и событий, тяжелой грусти и светлой радости рождается неповторимая аура — искомый «идеал прекрасного».

Как свидетельствует современный исследователь творчеств Толстого В. Порудоминский считает, что «писательскую технику Толстого можно сравнить с работой скульптора, который должен извлечь прекрасное тело из куска мрамора. Вычеркивается в черновых записях, таким образом, то, что все, движение к «телу» — в данном случае к прелести и динамике детской души (впрочем, также начинающейся с тела) — не относится. Или с художественными приемами Чехова, который умел передать впечатление от состояния природы, души или межличностного пространства при помощи одной-двух лаконичных деталей — как Тригорин в «Чайке», у которого «на плотине блестит горлышко разбитой бутылки и чернеет тень от мельничного колеса — вот и лунная ночь готова» [2,111-112].

Культура, цивилизация, природа «Детства» начинается с упоминаний важных понятий, относящихся одновременно и к культуре, то есть к негенетической памяти человечества, и к цивилизации, то есть к организационной и технической инфраструктуре человеческой жизни. Хочется отметить в нашей статье, что здесь с особой целью упоминаются календарь, день рождения, подарки, «часовое» время. Замечно некоторыми дотошными филологами, что, к примеру, первое же предложение, которым открывается толстовское творчество, заканчивается, однако, словом, обозначающим живое существо, часть первозданной природы — муху. Казалось бы, несущественная деталь, мелочь, но для детского воображения и мировосприятия, оказывается, приобретающая немаловажное у Толстого значение.

Иными словами, если мы прочитаем уже не одно предложение, не одну страницу Льва Толстого, то мы поймем, что все его герои, включая похожих на самого писателя (несколько Нехлюдовых, Пьер Безухов, Константин Левин и т. п.) в первую очередь живут в природе и являются ее органической частью, как мухи, деревья или лошади, во вторую очередь — в культуре и лишь в третью — в цивилизации. Натуроцентризм у Толстого, без всякого сомнения, появился до знакомства с учением Руссо, которое оказалось для писателя подтверждением правильности его убеждений. Убеждений изначальных, очевидных, как воздух. Для Толстого, как для Ерошки в «Казаках», человек и свинья являлись в равной степени умными, нравственными и требовавшими любви, заботы и уважения живыми существами. Более того — свинья, как «душа», стоящая ближе к первозданной природе, оказывалась нравственнее человека.

Публицист С. Кривенко передает рассказ И. Тургенева о том, как Толстой гладил как-то раз мерина и говорил, что именно этот мерин сейчас чувствует. Тургенев пошутил: «Лев Николаевич, да вы когда-нибудь сами были лошадью». Шутка, конечно же, но сколько в этой шутке умной и бесспорной правды! Между Толстым и лошадью, Толстым и дубом, Толстым и муравьем просто не могла существовать непреодолимая дистанция — с одной стороны, дескать, венец творения, а с другой — «тварь» низшего ранга, бездушная и безъязыкая.

Таким образом, природа первична, но сказанное вовсе не означает, что Толстой пренебрегает человечностью, культурой или цивилизацией. С первых страниц «Детства» он обрушивает на читателя целые потоки слов, обозначающих не частицы первозданной природы, а такие, казалось бы, банальные атрибуты бытовой стороны нашей цивилизации, как полочки, подушки, картонные кружочки, шпеньки. Так будет и впоследствии — в «Севастопольских рассказах», «Казаках», «Люцерне», «Войне и мире», будет и в позднем творчестве. И как бы ни ломал себя великий писатель в 80-е годы, сокрушая государство, правопорядок и Церковь, все эти полочки с книгами, ящички, табакерки, чулки, арапники навсегда останутся в памяти благодарных читателей (не только детских, но и взрослых) как бесспорное свидетельство того, что на самом-то деле Толстой любит цивилизацию. То же самое можно сказать и о проявлениях культуры: герои Толстого поют, танцуют, играют на рояле, охотятся, стреляются на дуэли и т. п. При всем при том никому из них не приходит в голову, что все это фальшиво. Одни с любовью живут в мире своей дворянской культуры, другие — в мире крестьянской, третьи — в мире звериной, а сам автор тихо поддакивает им, покуда не вспомнит о том, что он взял на себя особую миссию и хотя бы время от времени должен напоминать людям, как пусты и лицемерны их цивилизация и культура.

Ведь Толстой, как и его Николенька, — дитя дворянской усадьбы, в мире которой и первозданная природа, и высокая культура, и передовая цивилизация живут вместе, в тесном единстве. И не любить это чудо, этот симбиоз детской непосредственности, естественности, цивилизованности, одухотворенности и обостренного чувства красоты было бы просто грех. Согласно наблюдению Я. Билинкиса, герой осознает свою принадлежность к миру природы лишь в повести «Юность» [1,51]. На самом же деле ещё в «Детстве» он обожествил саму природу. Природа – это, по Толстому, также дорожки в саду, матушка, полки с книгами, шапочка Карла Иваныча; в «Отрочестве» же юный герой противопоставляет себя окружающему миру, чтобы показать, что он суверенная, ни от кого и не от чего не зависящая личность. Первый толстовский пейзаж появляется в «Детстве» как прямое продолжение описания комнаты:

Это и есть настоящий Толстой: природа для него все, что его окружает, даже изрезанный ножами стол. Коль скоро человек является частью природы, то его цивилизация мирно соседствует с природой, неразрывно сплетается с нею. Но начинается охота, действие повести переносится из усадьбы в лес. Трудно представить себе, что за день до отъезда или даже в самый день отъезда в Москву, расстающееся надолго семейство беспечно развлекается, травя зайцев. По всей видимости, сцены на охоте и вокруг нее перед самым отъездом — не реальная цепь событий из жизни Толстого, а продуманный им сюжетный ход.

Зачем понадобилась эта охота, этот пикник, детские игры? Наверное, затем, чтобы честолюбивый Николенька упустил зайца, затем поцеловал он плечики Катеньки, а заодно поделился с читателями целым рядом иных впечатлений — на этот раз связанных с настоящей, а не приусадебной природой — с жарким августовским днем, с лесом, с муравьями, с гончими, которые «варили варом». Во фрагменте, включающем в себя главы с шестой по девятую, природа уже не продолжение «постельки» и детской, а могучая и вполне самостоятельная стихия:

И вот уже муравьи были для него как люди, а люди — что муравьи. И тем и другим можно помешать жить, а они будут инстинктивно бороться за жизнь, как боролся спеленутый мальчик Лев Толстой. Когда-нибудь Толстой придёт к тому же выводу, что и его герой князь Касатский — отец Сергий: в природе Бога, то есть смысла или добра, не существует. Природа равнодушна — это заметил еще Пушкин, а до него Паскаль. Но в природе все существа, в том числе люди, умеют чувствовать, как та бабочка, которой стало хорошо, потому что ее пригрело солнышко или потому что ей стало вкусно. Кстати: какая чудесная фраза! И никто иной, кроме Толстого, именно так сказать про бабочку не мог.

В заключение нашей статьи отметим, что все самые важные, любимые писателем герои, начиная с Николеньки Иртеньева — эгоцентрики, так как несомненным эгоцентриком был создавший их автор. Двенадцатая глава «Детства» называется «Гриша». В ней рассказывается о том, как дети, притаившись в темном чулане, наблюдают за тем, как юродивый молится перед сном.

Основным объектом описания и главным действующим лицом здесь, казалось бы, является «не - я», а Другой, но повествователь, в самом деле начав с не ангажированного, объектного описания действий юродивого и его «чужого слова», в конце главы незаметно переключается на самого себя. Ведь он привык интересоваться внешним миром и другими людьми настолько, насколько все это позволяет наблюдать и осмыслять собственные мысли и переживания. Эгоцентрик Николенька открывает в себе милосердие, оставаясь эгоцентриком. Он просто не в состоянии перестать любоваться собственными чувствами — слезами, тоской, любовью, жалостью. Путь к эгоцентрическому самоанализу всегда пролегает через целое множество самых разнообразных впечатлений от замеченного вовне себя — предметов, слов, состояний природы, выражений лиц. В сцене прощания с матерью и с дворней в четырнадцатой главе («Разлука») Николеньку охватывает целый поток совершенно разноречивых чувств.

Конечно, мальчик переживает настоящую, большую разлуку с матерью и с близкими ему людьми впервые в жизни, и его переживания неподдельные, подлинные. Их драматизм подчеркнут обилием глаголов действия, причем эти действия иногда хаотичны, как это часто бывает в такие минуты. Но при всем при том он не забывает заметить, что раз он плачет, то он чувствительный мальчик, а это очень похвально. А впервые в жизни попав в коляску, которая везет его за тридевять земель, в Москву, он, только что так сильно и искренне плакавший, не преминет отметить в своем сознании новые и новые впечатления от окружающего мира. Этот мир тесно связан с собственными детскими ощущениями Толстого.

Литература:

1. Билинкис Я. С. О творчестве Толстого. Очерки. Л.: Советский писатель, 1959, 289 с.
2. Порудоминский В. О Толстом. СПб.: Алетейя, 2005, 222 с.
3. Толстой Л.Н. Детство. Отрочество. Юность. М.: Наука, 1978, с. 5-133.
4. Шкловский В. Лев Толстой. М.: Молодая гвардия, 1963, 315 с.

L.N.Tolstoy yaradıcılığında "Uşaqlıq"
(əsərin qaralama və son redaktə variantları əsasında)
Xülasə

L.N.Tolstoyun "Uşaqlıq" əsəri müəllifin yaradıcılığında xüsusi yer tutan və özünəməxsusluğuyla seçilən əsərlərdəndir. Bu əsərin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, müəllif burada digər əsərləri üçün səciyəvi olan sosial-psixoloji və fəlsəfi mülahizələrdən uzaqlaşır. Hətta qəhrəmanların həyat yolu, portretlərinə geniş yer ayırmır. Müəllif əsəri bütövlükdə insan hissləri, fiziki və mənəvi duyğular, emosional yaddaş və xatirələr üzərində qurur. Əsərin emosionallığını tam təmin etmək məqsədi ilə müəllif bədii detalı, simvolikanı önə çəkir. Bu mənada əsərin yekun varinatı ilə əsərin əvvəlki əlyazmalarının təhlili müəllifin qısaltma və redaktə işlərinin məqsədyönlü şəkildə aparıldığını təsdiqləyir.

"Childhood" in Tolstoy activities
(based on drafting and final editing options)
Summary

L.N.Tolstoy "Childhood" is one of the works selected by the author in his work. The peculiarity of this work is that the author moves away from the social-psychological and philosophical considerations that are typical of other works here.

Even the heroes' lifestyle and portraits do not place space. The author works entirely on human feelings, physical and spiritual emotions, emotional memory and memories. In order to fully ensure the emotionality of the work, the author points out the artistic detail and symbolism. Analysis of the earlier manuscripts of the work by the last edict confirms that the author's abbreviations and editing works are purposefully carried out by the author.

Рецензент: доц. Д.Ф.Гумбатова

TARİX HISTORY ИСТОРИЯ

Əsədov Seyyub Əsəd oğlu
Şirvan şəhər T. Bağırov adına 11№-li tam orta məktəb

QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİNİN MƏKTƏBLİLƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ TARİXİ QAYNAQLARIN ROLU

Açar sözlər: *məktəb, şagird, Qarabağ, tarixi həqiqət*

Bu bir həqiqətdir ki, bir ölkənin və bir xalqın tarixi, o ölkə və o xalq haqqında nə deyə bilərsə, hər bir tarixçi də o ölkə və onun sakinləri haqqında təxminən eyni şeyi deyə bilər. Geniş əraziyə, zəngin tarixə malik olan Azərbaycan Şərq və Qərb ölkələrinin ictimai-iqtisadi, siyasi həyatında, özünün coğrafi və strateji əhəmiyyətinə görə özünəməxsus yer tutmuşdur.

Deyirlər ağılla bilik sağ və sol əl kimidir. Onlar birləşəndə məqsədə tez çatmaq olar. Ölkənin tarixinin araşdırılması və onun qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin geniş mənbəşünaslıq bazası əsasında tədqiqatı, zamanın sınağından çıxmış bir metotdur.

Müasir dövrdə tarix dərsinə verilən tələblərdən biri də onun səmərəliliyinə nail olmaqdır.Təlimin səmərəliliyinə nail olmaq üçün müəllim bu prosesin incəliklərini, onu təşkil edən komponentləri və bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni bilməli, gündəlik işində nəzərə almalıdır.

Keçilmiş yolun güzgüsü olan tarix həmişə xalqa bəşəriyyətin inkişafında baş verən dəyişiklikləri keçmişin təcrübə sınağı əsasında təfəkkür süzgəcindən keçirməyə kömək edir. Azərbaycan tarixində böyük rolu olan orta əsrlər dövrü xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan XVIII -XIX əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində tarixi qaynaqların və elmi monoqrafiyaların rolu əvəzsizdir.

Təhsilimizin inkişafı və tərəqqisi, onun qarşısında qoyulan qlobal vəzifənin öhdəsindən gələ bilməsi bu gün milli təhsilimizi necə qurmağımızdan, milli və ümumbəşəri dəyərlərdən, dünya təcrübəsindən necə bəhrələnəcəyimizdən çox asılıdır.

XIX əsrin əvvəllərindən ermənilər tarixi torpaqlarımızda sürətlə məskunlaşmağa başlayırlar. Bu da o vaxt baş vermiş rus-iran müharibəsində torpaqlarımızın ikiyə parçalanmasının nəticəsi idi. Qəlbi təmizliyinə, ürəyi açıqlığına, qonşularına yalnız firəvan həyat arzulayan biz azərbaycanlıların tarixi, keşməkeşli günlərlə zəngindir. Azərbaycan tarixindən IX sinifdə “Qarabağ xanlığı”, X sinifdə “ Ermənilərin Şimali Azərbaycana kütləvi şəkildə köçürülməsi”, XI siniflərdə “Qarabağ müharibəsi” nə həsr olunmuş mövzuları tədris edərkən torpaqlarımızın azadlığı uğrunda erməni **faşistləri** ilə vuruşaraq qəhrəmanlıqlar göstərmiş həmyerlilərimiz haqqında söhbətlər aparıram. Şagirdlərə düşmənlə vuruşmuş belə insanlar haqqında məlumat toplamağı evə tapşırıq verirəm. Təcrübəmdən bilirəm ki, mövzu ilə əlaqədar şagirdlər öz topladıqları xatirələri söyləyəndə bu çox təsirli olur. Mən öz babaları, ata və qardaşları haqqında xatirələr toplamaq işinə şagirdlərin özlərini cəlb edirəm. Bu bir tərəfdən təlim- tərbiyənin vəhdətdə götürülməsinə müsbət təsir göstərir, digər tərəfdən isə şagirdlərin doğma diyara məhəbbətini qat- qat artırmış olur.

Belə bir yanaşmadan “ Qarabağnamələr” adlı salnamələrdən istifadə etməklə Qarabağ həqiqətlərini daha dolgun şəkildə məktəblilərə çatdırmaq mümkündür.

Tarixi qaynaqlardan biri Mirzə Adıgözəl bəyin “ Qarabağnamə” əsəridir. Müəllif XVIII əsrin 80 - ci illərinin sonunda Şuşada anadan olmuşdur. Qeyd edim ki, Mirzə Adıgözəl bəy ana dili ilə yanaşı, ərəb, fars, rus və osmanlı dillərini də mükəmməl bilmişdir. 1801-ci ildə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra Adıgözəl bəy rus dövlət idarəsinə, məxfi məktubların tərcüməçisi xidmətinə qəbul edilmişdir. A. A. Bakıxanovun “ Gülüstani - İrəm “ və müəllifin öz əsərində yazılan ən maraqlı məlumatlardan biri də Mirzə Adıgözəl bəy tərəfindən N. Gəncəvi məqbərəsinin bərpa edilməsi məsələsidir. Əsər 1845-ci ildə yazılmışdır. Əsərdə Qarabağın 1736-cı ildən 1828-ci ilə kimi siyasi tarixindən söhbət açılır. Əsər müqəddimə, XII fəsil və sonluqdan ibarətdir.

Lakin A.A.Bakıxanovdan fərqli olaraq əsər doğma dilimizdə yazılsa da, əsəri qələmə alan xəttat başqa adam olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, əsər erməni dilinə də tərcümə edilmişdir. Mirzə Adıgözəl bəy 1848-ci ildə vəfat etmiş və Azərbaycanda Goranboy yaxınlığında Rəhimli kənd qəbirastanlığında dəfn edilmişdir. (Mənbə. Azərb. SSR EA Məruzələri,№ 5, 1948-ci il). (Qarabağnamə” I kitab. Bakı 1991.səh. 5-102).

Digər qaynaq Mirzə Yusif Qarabağinin “Tarixi- Safi” əsəridir. XIX əsr səlnaməçilərindən olan Mirzə Yusif Qarabağinin (1798-1864) Azərbaycan tarixinin müəyyən səhifələrini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən qiymətli mənbələrdən birini təşkil edən “ Tarixi Safi” əsəri fars dilində yazılmışdır. Mirzə Yusif öz əsərinin

“ Tarixi-Safi” adlandırılmasının səbəbi haqqında yazır: ”...Mən bir zaman... kitabların mütailəsi ilə məşğul oldum. Onları tamamilə öyrəndim...artıq təriflərdən və yalan xəbərlərdən təmiz və saf bir tarix yazmaq qərarına gəldim... Həqiqətin saxtalaşdırıldığın gördüm”. (“Qarabağnamələr” Bakı.1991. səh. 6-8). Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Mirzə Yusif (Nersesov) əslən erməni olsa da ermənilərin tarix saxtakarlığını danmır...

Digər müəllif Mirzə Adıgözəl bəydən sonra Qarabağ tarixinə dair Azərbaycan dilində “Kitabi-tarixi Qarabağ” adlı əsər yazmış Mir Mehdi Xəzanidir. Müəllif əsərdə yazır: “ Bu kitab bir müqəddimə və iyirmi dörd fəsil və bir xatimə ilə itmamə yetişdi”. (“ Qarabağnamələr”. II kitab. Bakı 1991. səh.97)

Əsərdə Qarabağın Səvəfilər dövründəki ümumi vəziyyəti, o dövrün qayda-qanunları, Gəncənin Qarabağ bəylərbəyliyinin mərkəz olması və Ziyadoğulları haqqında məlumat verilməklə yanaşı, Pənahəli xan və onun nəsil-nəcabəti, eləcə də Qarabağ xanlığının qurulması məqamlarından, Şuşa şəhərinin salınması və abadlaşdırılmasından, Qarabağ xanlığı tərkibində “ Xəmsə” məliklərindən söhbət açılır. Xüsusilə bu məlikliklərin erməni mənşəli olmaması əsərdə öz əksini geniş faktlarla tapıb. Əsərin VII fəslində Gürcüstan valisi II İrakli tərəfindən 1752-ci ildə Pənahəli xanın, Qaradağ xanı Kazım xanın, Naxçıvan xanı Heydərqulu xanın, Gəncə xanı Şahverdi xanın əsur götürülməsi və Hacı Çələbinin onları xilas etməsi məsləsindən (“Qızılqaya xəyanəti”), Urmiya xanı Fətəli xan Əfşarın Qarabağa yürüşü və İbrahimxəlil ağanı əsir edərək Urmiyaya aparması, İbrahimxəlil xanın hakimiyyətə gəlməsi, Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycana I yürüşü, rus generalı Zubovun Azərbaycana yürüşü və Azərbaycan xanlarının bu istiqamətdə siyasəti, Qacarın Azərbaycana II yürüşü və Molla Pənah Vaqifin ölüm hekayəsi, Qacarın ölümündən sonra Fətəli şahın hakimiyyətə gəlməsi, İbrahimxəlil xanla münasibətləri, 1800-1803-cü il hadisələri, rus generalı Sisianovun Gəncə xanlığını işğal etməsi, Cavad xanın öldürülməsi, Kürəkçəy müqaviləsi, 1806-cı ildə İbrahimxəlil xanın və onun ailə üzvlərinin xaincəsinə öldürülməsi, Mehdiqulu ağanın xan elan olunması və onun hakimiyyəti illərindən, eləcə də 1813-cü il Gülüstan müqaviləsindən, 1826-cı il II rus - iran müharibəsinin başlanması, Təbrizin işğalı (1827-ci il 13 oktyabr), 1828 - ci il Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Sonda 1747 -1828-ci illərdə Qarabağda aparılmış tikinti abadlıq işləri və Qarabağın ən məhşur şəhərləri haqqında qısa məlumat verilir. Öz ana dilini dərindən sevən Mir Mehdi Xəzani uşaqlar üçün də Azərbaycan dilində əsər yazmış və bu əsəri 1884-cü ildə çap etdirmişdir.

Dördüncü mənbə daha çox maraq kəsb edir. “ Əhvalati - Qarabağ” əsərinin müəllifi Baharlı, İbrahim xanın yaxın köməkçilərindən olan Mirzə Vəli Baharlının nəvəsidir. Əsərdə Qarabağın memarlıq abidələri, tarixi şəxsiyyətləri, adət-ənənələri, etnoqrafik xüsusiyyətlərindən nümunələr araşdırılır. Mənbənin özündə yazıldığı kimi, ”.... əsər tarixi -islamiyyə 1306 və tarixi- məhisiyyə 1888-ci ildə” yazılıb. Əsərdə Qarabağın lap çox qədim tarixə malik olduğu haqqında məlumat verən müəllif yazının XII fəsildən ibarət olduğunu bildirir. Burada Şuşa qalasının bina olunmağından, xanlığı idarə edənlərdən, Qarabağ mahalının adlı-sanlı, qəhrəman,igid, hazırcavab adamlarından, mahalın iqtisadi durumundan, Şuşa şəhərində yerləşən məhəllələrdən söhbət açılmaqla, Qarabağın adət-ənənələrindən, bayatı, ağı, laylalardan - Qarabağın folklorundan da danışılır.

Əsərdə maraqlı məqamlardan biri də Şuşa şəhərinin memarlıq abidələri - məhəllələri, hamam və karvansaraları haqqında olan məlumatlardır. Məlum olur ki, şəhərin əsas başlıca məhəlləsi Xan evi məhəlləsi saylırdı. O biri məhəllələr yuxarı və aşağı olmaqla iyirmiyə qədər məhəllə adı göstərilir. Şuşa o dövrün böyük bir elm, mədəniyyət, ticarət mərkəzi olmuşdur. Şuşa Azərbaycanın təkcə siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəindən biri deyil, həmçinin azadlıq, istiqlaliyyət rəmzinə də çevrilmişdi. Bundan başqa şəhərdə məscidlər, çoxlu sayda karvansaralar, dükanlar olmuşdur. Əsərdə Şuşa şəhərinin görkəmli elm adamları, bacarıqlı müəllimləri haqqında da məlumat verilir. Bildirilir ki, bu şəxslərin tərbiyələrindən çıxan adamlar tamamən kamil və bilikli olmuşlar. Uşaqlar ana dili ilə yanaşı fars, ərəb,rus dilində də sərbəst oxuyub - yaza bilirmişlər. Müəllif əsərdə öz doğma dilindən başqa xarici dilləri bilməyin çox mühüm olduğunu vurğulayır. (Mənbə “ Qarabağnamələr” II kitab.Bakı 1991.səh. 271 - 306)

Dərs prosesində bu kimi məsələlər şagirdlərə çatdırıldıqda onlar Qarabağ həqiqətlərini öyrənərək, ermənilərin əsl niyyətini tədqiqatçılıq apararaq dərk edirlər. Bu yolla şagirdlər tarixi öyrənməklə tərbiyə olunurlar. Təlim-tərbiyə prosesində şagird biliyin nəticəsini özü əldə etdikdə dərs maraqlı və tərbiyəedici olur. Təcrübə göstərir ki, təlim-tərbiyə prosesində belə dərsin məzmunu şagirdlər üçün daha aydın və maraqlı olmaqla yanaşı, onlar öz doğma diyarını yaxından öyrənir, onun keçmişi ilə fəxr edirlər. Bu da məktəbliləri Vətənə hədsiz məhəbbət və sədaqət ruhunda tərbiyə etmək üçün imkanlar yaradır.

Ədədbiyyat:

1.Mənbə. Azərb. SSR EA Məruzələri,№ 5, 1948-ci il
2. Аббас - Кули - Ага Бакиханов « Гюлистан- и Ирам» Баку 1991
3.“ Qarabağnamələr”. I və II kitab. Bakı 1991
4. Y. Səfərov “Qədim Azərbaycan: nə bilirik” Bakı 1989
5. YouTube: http://youtu.be/VyJqqRb3jyE

Rəyçi: prof. Ş.Qasımov

Asadov Seyub Asad
The school №11named after T. Bagirov the city of Shirvan

THE ROLE OF THE HISTORICAL SOURCES IN TEACHING THE GARABAGH TRUTH

Keywords: *school, student, Karabakh, historical truth*

It is true that the history of a country and a people, the country and he can tell you about the people, the country and its inhabitants in each of the historian can say about the same thing. Azerbaijan, which has vast territory and a rich history, has a special place due to its geographical and strategic importance.

They are said the mind and the knowledge are as the right and left hand. They can be combined to achieve the goal quickly. Explore the history of the country and its relations with neighbouring countries on the basis of extensive source is a time- tasted method.

One of the requirements of the modern era history lesson is to achieve its efficiency. To achieve training efficiency teachers need to know the details of this process, the relationship between its constituent components and should take into account the daily work.

Mirror the existing achievements in the development of the history of humanity is always the people on the basis of changes in the thinking of the past practice test helps to filter: The medieval period which played a major role in the history of Azerbaijan is special importance. In this regard, XVIII – XIX century Azerbaijan history plays a significant role, in the study of historical sources and scientific monographs.

Development and progress of education, global task assigned to it in order depends on how to establish the national education, how benefit universal values, the experience of the world.

At the beginning of the nineteenth century Armenians began to settle in our historical places. It's that time of the territory of the Russian – Iranian war was the result of a split in half. Purity of heart, the heart openness, fust wished neighbours prosperty life. We, Azerbaijancans history, is rich in difficult days. The ninth year of the date of the " Karabakh khanate", X class " mass resetlement of Armenians in the North", XI classes " Garabagh war while teaching threads dedicated to the heroism show " Khodjaly compatriots fought against the Armenian fascists talking about. So I am telling the students to gather information about the enemy fought task for their homework. I know from my experience that students on the subject, it is very effective in giving their accumulated memories. I involve the students themselves to collect memories about their grandfathers, fathers and brothers in the work. This has a positive effect on the one hand to take a combination of training and education, on the other hand the students love for their native land the layer is increased.

Such an approach " Garabaghnamas" using the annals pupils are more fully convey Garabagh realities possible.

One of the historical sources is Mirza Adygozal's " Garabaghname" work. The author was born in Shusha at the end of 80's of the eighteenth century. It should be noted that, along with mother tongue Mirza Adigozal perfectly has managed Arabic, Persian, Russian and Ottaman languages. In 1801, after joining the state of Georgia to Russia had been received as an interpreter service of the confidential letters in the Russian state office. " Gulustani – Iram" of A. A. Bakikhanov and written in the author's own work, one of the most interesting information on the restoration of the mausoleum of Nizami Ganjavi by Mirza Adigozal issue. The work was written in 1845. The book is about as the political history of Garabagh from 1736 to 1828. The work is consist of an introduction, 12 chapters and the inevitable end.

However, unlike A. A. Bakikhanov, the work was written in native language, the work of the man who wrote was another calligrapher. It should be noted that the work has been translated into Armenians Adigozal Mirza died in 1848 and was buried in the Rahimli grave near Goranboy. (Sourse. Eng. Reports of the Academy of Sciences of USSR, № 5, 1948). (" Garabaghnama" the first book. 1991. Baku pages 5-102).

Another recourse is the work " Historical Gross" of Mirza Yusif Garabagi. "Mirza Yusif Garabagi annalist in the nineteenth century (1798 – 1864) to study the pages of history from the perspective of one of the sources of the " History Safi" was written in Farsi. Mirza Yusif of his work " History Safi" writes about the reason referred to as….when I'm dealing with reading books. I learned them completely ….more definitions and false news, I decided to write on a clean and pure…..I saw falsification of truth. (" Garabaghnama" Baku 1991.p.6-8). An interesting aspect is that Mirza Yusif (Nersesov) does not deny the fraud Armenian origin, Although he was a historically Armenian.

Another author, alter Mirza Adigozal, who wrote the work " The book of Garabagh history" on the history of, Garabagh was M. M. Khazani. The author writes: " This book with a foreword and twenty four chapters and a "xatima itmama" (it means was completed) were grown". (" Garabaghnama" II book.pages 97. Baku,1991).

The work is told the general condition during Safavies of Garabagh, the rules of that time, the centre of Ganca and Ziyadoghlu information about Garabagh province, not only Panahali khan and his generation, as well as the establishment of the offices of the Garabagh khanate, and Unovation of the city of Shusha, the composition of the Garabagh khanate " Khamsa" is about feudal. In Particular, the lack of Armenian origin feudal, have been extensively described in the book. Governor of Georgia, Irakli II of chapter VII of the work in 1752 by Khan Panahali, Kazim khan of Garabagh khan, Heydarqulu khan of Nakhchivan khan, khan Shahverdi Ganca khan taking – Haji Chalabi to get rid of them ("Gizilgaya betroya"), Urmia Fatali Khan Afshar in March and captured Garabagh hold master Ibrahim, Ibrahim Khan's rise to power, the first march of Agha Mohammad Khan, General Zubov's campaign and the khans of Russian policy in this direction, Gacar and Molla Panah Vagif's death from the second story of the march, after the death of M. F. Gajar Shah came to power, relations between Ibrahim Khan, the events of 1800 – 1803, the Russian general Tsitsianov Ganja khanate, Javad khan, killing Kurakchay agreement, Ibrahim Khan and his family in 1806 treacherously killing, Mehdiqulu aga to announce khan and the years of his reign, as well as the 1813 Treaty of Gulustan, 1826 Second Russian – Iranian war, the occupation of Tabriz (13 October 1827), 1828 is, interesting information about the conclusion of the Treaty of Turkmanchay. Finally, in the years 1747 – 1828 construction projects and construction in Garabagh is a brief overview of the most famous cities. M. M. Khazani who loves his mother tongue deeply in the works written for children and this (was) work was published in 1884.

The fourth source is of more interest " The author of " Ahvalati – Garabagh" Baharli is the grandson of Mirza Vali, who was Ibrahim's close aide. In the work it is researehed Garabagh's monuments, historic personalities, traditions, features examples of, ethnographic investigation. The source itself, as it is written " Islamiya 1306….work history and historical mahsiya in 1888" is written. The book provides about Garabagh is very muck rooted in history, the author of the article states that chapter XII, Shusha building for being here, those who manage khanate, the chief town of Garabagh, brave, witty people, the country's economic situation, with neighbourhoods in the city of Shusha is told, Garabagh traditions , poems, white, lullabies – in Garabagh talks folklore.

One of the interesting aspects of the wore of architectural monuments of the city of Shusha – neighbourhoods, the information about the bath and caravanserais. As it turns out, the main district of the city was khan's house in the neighbourhood. It is shown twenty districts of the upper and lower display the name of the neighbourhood. Shopping centre Shusha was not only political, economic, cultural centre, as well as became symbol of freedom and Independence. In addition, there were mosques, a lot of caravanserais, shops in the city. The work is informed about prominent scientists in the city of Shusha, skilled teachers. It is completely perfect and well – informed men who have been taught these individuals. In addition to the children, the mother tongue, Persian, Arabic, Russian freestyle read – write knew. Author in your native language and knowledge of foreign languages is very important highlights. (Sourse " Garabaghnamas" II book. Baku 1991.p.271-306).

They are delivered to students in the learning process issues such as learning the turtle about Garabagh Armenians understand the true intention of the research is conducted. In this way, the children are brought up history. Student knowledge acquisition process itself is the outcome of education and training courses are interesting and educational. Experience shows that even on the educational process more understandable and interesting for students in addition to the content of the lesson they learned in their native land, is proud of its past. The pupils in the spirit of love and devotion to home opportunities too.

The literature:

1. Source. Azerbaijan. Reports of the Academy of Sciences of the USSR, № 5, 1948
2. A. A. Bakikhanov. " Gulistan -i Iram" Baku. 1991
3. "Garabagh". I and II of the book.Baku. 1991
4. Y. Safarov " Ancient Azerbaijan: Do you know what" Baku.1989

The reviewer: prof.Sh.Qasimov

Асадов Сейюб Асад оглы
школа №11 им.Т. Багирова города Ширван

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ УЧАЩИМИСЯ КАРАБАХСКИХ РЕАЛЬНОСТЕЙ

Ключевые слова: *школа, ученик, Карабах, историческая правда*

Правда заключается в том, что об истории одной страны и одного народа историк может сказать, примерно, то же самое, что и сам народ этой страны о себе. Азербайджан со своими обширными территориями и богатой историей занимает свойственное себе географическое и стратегическое место среди Восточных и Западных стран, с их общественно - экономической и политической жизни.

Говорят, знание и ум как правая и левая рука. Когда они объединяются, быстро достигается любая цель. Прежде чем исследовать историю любой страны надо исследовать ее исторические отношения с соседними странами и на основе этих исследований можно многое узнать об этой стране, это является испытанным методом. В наше время одним из требований к уроку историй является его эффективность. Для достижения эффективности учитель должен знать все детали, компоненты и связи этого процесса и внедрять учащимся каждый раз.

История - это зеркало прошлого, всегда играла важную роль в истории, было фильтром в мышлении человечества. История средневековья имеет особое значение. В связи с этим история Азербайджана XVIII-XIX веков играют важную роль в изучении исторических источников и научных монографий. Для развития и продвижения образования, глобальные задачи, возложенные перед ним, для того, чтобы достигать нужные цели, надо использовать мировой опыт. От этого зависит будущее нашего национального образования.

С начала XIX века армяне начали переселяться на наши исконно исторические земли. Это было результатом того, что во время русско-иранской войны наша территория была разделена на две части. Наша добросердечность, открытость позволила армянам переселяться в наши земли. Мы просто пожалели их… и зря. История показала, что не надо было их жалеть…

Я, историк и преподаю уроки историю Азербайджана в IX классе «Карабахское ханство», в X классе «Массовое переселение армян на Северный Азербайджан», XI классе «Карабахская война». В процессе преподавания темы рассказываю учащимся о героизме соотечественников, как они сражались против армянских головорезов, о Ходжалинской трагедии, где армяне показали свое истинное лицо фашиста. Мои ученики внимательно слушают и делают выводы. Они собирают сведения о героях, слушают воспоминания своих дедов, отцов, родственников. Это оказывает положительное влияние с одной стороны, с другой стороны растет любовь моих учеников к родной земле и своим героям, к своей Родине.

С помощью летописи «Карабахнаме» можно более обширно, более точно передать всю правду о Карабахских реальностях.

Одним из исторических источников является «Карабахнаме» Мирзы Адыгезал бека. Автор родился в конце 80-х годах XVIII века в Шуше. Хочу отметит, что Мирзы Адыгезал бек наряду с азербайджанским языком прекрасно знал арабский, персидский, русский и старотурецкий языки. В 1801 году после объединения Грузии с Россией Адыгезал бек работал в русских учреждениях как переводчик конфиденциальных писем. В фундаментальным труде «Гюлистан-и-Ирам» А. Бакиханого и в своем произведении М. Адыгезал бека есть интересный факт, что он восстановил Мавзолей Низами Гянджеви. Произведение написано в 1845 году. Здесь рассказывается о политическом положении Карабахе с 1736 года до 1828 год. Произведение состоит из введения, 12 частей и концовки. Однако, в отличие от Бакиханова несмотря на то, что произведение написано на родном языке, письменно написал другой человек – каллиграф.

Надо отметит, что работа было переведена и на армянский язык. Мирза Адыгезал бек умер в 1848 году и похоронен в селе Рагимли в Геранбое. (Источник. Азерб. ССР ЭА Доклады, № 5, 1948-ой год). («Карабахнамэ» I книга. Баку 1991 стр.5- 102).

Другой источник - это произведение Мирзы Юсифа Карабаги «История-Сафи». М.Ю.Карабаги (1798-1864) является одним из летописцев. Он написал это произведение на персидском языке и обяснил почему называется так. «Я некоторое время занимался чтением книг, в совершенстве изучил их и решил написать историю без обман, написать правду, только достоверными фактами, потому

что видел всю фальсификацию истины». («Карабахнамелер» Баку.1991.II книга. стр. 6-8). Здесь интересно то, что Мирза Юсиф (Нерсесов) был армянином, человеком армянского происхождения, несмотря на это он не отрицает их мошенничество.

Другой источник – после Мирзы Адыгезал бека об истории Карабаха на азербайджанском языке написал Мир Мехти Хазани «Книга об истории Карабаха». Автор пишет «Эта книга состоит из введения и из 24 частей и концовки». («Карабахнамелер». II книга. Баку. 1991. стр. 97).

В книге подробно описаны состояние Карабаха во времена Сефевидов, о тех временах, когда Гянджа была центром Карабахского бейлербейлика. В то же время автор рассказывая о Зиядоглулар, помимо этого о Панахали хане, о его родословне, а также об основании и реконструкции города Шушы в территории Карабахского ханство о меликах «Хамса». Причем, особенно выделяется то, что мелики не были армянского происхождения.

В VII главе произведении рассказывается как чар Грузии Иракли II в 1752 году взял в плен Панахали хана, Карадагского хана – Казим хана, Нахичеванского хана – Гейдаркулу хана, Гянджинского хана – Шахверди хана и как Гаджи Челеби спас этих ханов, и как хан Урмии – Фатали хан Афшар вошел в Карабах, взял в плен Ибрагимхалил ага и увез его в Урмию и как Ибрагимхалил ага взял власть в свои руки. Первое нашествие Ага Мухаммед хана Гаджара и русского генерала Зубова в Азербайджан, политика азербайджанского ханства по этому направлению, второе нашествие Гаджара и казнь М.Панах Вагифа, после смерти Гаджара правил ханством Фатали шах, его отношения с Ибрагимхалил ханом, все происходящее в 1800-1803 годах, нашествие Сисианова Гянджинское ханство, смерть Джавад хана, договор «Кюрекчай», в 1806 году казнь Ибрагимхалил хана и членов его семьи, объявление Мехтикулу аги ханом, а также о договоре «Гюлюстан» в 1813 году, в 1826 году началась война между Россией и Ираном, оккупация Тебриза (в 1827 г. 13 октября), о договоре «Туркменчай» в 1828 году – это очень нужные и интересные сведения. И в конце книги отмечается, что 1747-1828 годах в Карабахе велись строительные работы и краткое сведения о городах Карабаха. Глубоко любящий свой родной язык Мирмехти Хазани написал произведение и для детей, и опубликовал его в 1884 году.

Четвертый источник – еще более интересен. Автор книги «Ахвалати-Карабах» Бахарлы является внуком Мирзы Вали Бахарлы, который был близким помощником Ибрагим хана. В произведении автор пишет об архитектурных памятниках, исторических личностях, о традициях, этнографии Карабаха. Как написано в самом источнике «… книга было написано по мусульманскому календарю 1306г, а по христианскому календарю 1888 г.» В книге автор пишет, что Карабах имеет многовековую историю. Книга состоит из 12-ти частей. В книге указаны как обосновался крепость Шуша, о правителях Карабаха, о его известных, остроумных людях, об экономике, о традициях, о фольклоре Карабаха. Одним из интересных аспектов является информация об архитектуре города. Главным «мехелле» города считали «Хан еви» («Дом Хана»), а их всего было около 20-ти. Шуща в то время был центром культуры, торговым центром, кроме этого в городе были месчиди (храмы), караван-сараи и магазины. В книге написано и о талантливых учителей, о людях, которые занимались наукой, воспитывали всесторонне развитых, одаренных детей. Дети помимо родного языка знали персидский, арабский, русские языки. Они свободно говорили и писали на этих языках. Автор указывает, что кроме родного языка надо изучить и иностранные языки. (Источник «Карабахнамелер». II книга. Баку. 1991. стр. 271 - 306)

В процессе обучения учащиеся должны узнать правду о Карабахе, должны при исследовании прийти к выводу, каковы на самом деле были намерения армян. Практика показывает, что при проведении такого урока в процессе обучения ученики еще ближе знакомятся, гордятся историей родной земли. И это вдохновляет их еще больше любить и дорожить репутацией своей Родины.

Литература:

1. Источник. Азерб. ССР ЭА Доклады, № 5, 1948-ой год).
2. Аббас - Кули - Ага Бакиханов « Гюлистан-и Ирам» Баку 1991.
3. «Карабахнамелер» I и II книги. Баку 1991.
4. Й. Сафаров «Древний Азербайджан: что мы знаем». Баку 1989
5. YouTube: http://youtu.be/VyJqqRb3jyE

Рецензент: проф. Ш.Гасымов

İslamova Zəhra Rüstəm qızı
Bakı Dövlət Universiteti

RUSİYA KONSULU S.ABRAMOVUN "QEYDLƏR"İ

Açar sözlər: *XVIII əsr, Azərbaycan, Səfəvilər, Rusiya, S.Abramov, rezident*
Key words: *XVIII century, Azerbaijan, Safavid, Russia, S.Abramov, resident*
Ключевые слова: *XVIII век, Азербайджан, Сефевиды, Россия, Абрамов, резидент*

XVIII əsrin ilk yarısı tariximizin mürəkkəb siyasi dövrü olması, Səfəvilərin zəifləyərək tənəzzülə uğraması qonşu dövlətlərin zəngin sərvətli Azərbaycanı öz işğal planlarına daxil etmələrinə və beynəlxalq çəkişmə meydanına çevrilməsinə səbəb oldu. Cənubi Qafqaza göz dikmiş və bu bölgə üçün xüsusi planlar nəzərdə tutan Rusiyanın bu dövrdəki diplomatik fəaliyyəti Azərbaycanın gələcək tarixinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi. Həm Şimal müharibəsi, həm də Osmanlı ilə olan gərgin münasibətlər XVIII əsrin ilk 20 ilində Rusiyaya aktiv fəaliyyət göstərərək Cənubi Qafqaza birbaşa təcavüzə imkanı vermirdi. Bu dövrdə Peterburq sarayının xarici siyasət kursunun Avropaya yönəlməsi Xəzərin və Azərbaycanın unudulması demək deyildi, əksinə təcavüz və sonda işğal üçün yeni imkanlar, yollar axtarılırdı.

Çar I Pyotr dövründə Rusiya hökuməti tərəfindən gələcək işğala zəmin yaratmaq məqsədilə hücum planı hazırlamalı idi. Bunun üçün bölg dəqiqiliyi ilə araşdırılmalı və kəşf edilməli idi. Bu məqsədlə Peterburq hökuməti tərəfindən Səfəvilərin şah sarayına – İsfahana diplomatik missiyalar göndərilirdi. Bu missiyaların əsas məqsədi ilk növbədə hücum planı, bölgənin istilası, əldə edilməsi yolları və işğalı zamanı lazım ola biləcək məlumatlar toplamaq idi. Ümumiyyətlə, Səfəvi dövlətinə səfər etmiş avropalıların məram, məqsədlərindən bəhs edərkən, alman mənşəli, İran Təhsil Nazirliyinin məsləhətçisi H.Haas yazır ki, "Səfəvi dövlətinə təşrif buyurmuş elçilərə gəlincə, onlar Şərqi-Hind Kompaniyasının agentləri kimi siyasi məqsəddən daha çox kommersiya xarakterli missiya həyata keçirirdilər. İrana (Səfəvi dövlətinə - Z.İ.) gələn tacirlərin əksəriyyəti öz təşəbbüsləri ilə gəlir və burada məskunlaşırlar. Nəticə etibarilə İranın şöhrəti o qədər macərasevər və cəlbedici idi ki, onlar bu və ya digər dərəcədə qanuni elçi qismində təşrif buyururdular" [1, 28]. Bunu nəzərə alaraq, qeyd edək ki, Azərbaycana gələn tacir, səfir, elçi və konsullara verilən təlimatların ilk bəndi məhz ticarətin araşdırılması, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi yolları, ixrac və idxal edilən mallar və tacirlər üzərində nəzarətdən ibarət olurdu. 1720-ci ildə Səfəvi ərazisində Rusiya diplomatik nümayəndəliyi yaradılarkən S.Avramov İsfahana konsul, A.Baskakov isə Şamaxıya vitse-konsul təyin olunarkən Peterburq hökuməti tərəfindən hər iki diplomatik nümayəndəyə verilmiş təlimatda "çarın təbəələrini qorumaq və ticarətlərini yaratmağa hər cür köməklik etmək" göstərişi verilmişdi [6, 1037]. Eyni zamanda, Azərbaycana gələn missiyalara gizli təlimatlar da verilirdi, səfər zamanı yolda gördüyü, eşitdiyi hər bir məlumatın qeyd olunduğu yol gündəliyinin tutulması idi. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi zamanı bu gündəliklərin əhəmiyyəti mühümdür.

Məqalənin tədqiqat obyekti olaraq Rusiyanın İsfahandakı rezidenti Semyon Abramov (1696-1735) müəyyən edilmişdir. 1723-cü ildən kollec katibi olmuş, Həştərxanda mükəlləfiyyətli olmuş, lakin fars dilini mükəmməl bilirdi. Məhz Semyonun fars bilgiləri onun sonrakı taleyini yönləndirmişdir. Diplomat kimi İsfahan sarayında fəaliyyət göstərməyə başladığı ilk gündən Peterburqdan aldığı təlimata əsasən gündəlik tutmuşdur. Bu gündəlikdə S.Abramov öz qeydlərini xronoloji ardıcıllıqla vermiş, hadisələri olduğu kimi, heç bir şərh vermədən yazmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə tarixçi alim G.Məmmədova öz əsərində [3] S.Avramovun qeydlərindən geniş istifadə etmişdir. Araşdırma zamanı S.Abramovun "qeydlər"inin orijinal variantından istifadə edilmişdir [2; 5]. Bu səbəbdən bu "qeydlər"in mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki diplomatların əksəriyyəti öz dövlətlərinin maraqlarını ifadə etdiklərinə görə onlar bəzən subyektivliyə yol verir, gördükləri bir hadisəni bütün ölkəyə və ya idarəçilikdə izlədikləri bir halı tam olaraq hakim sülaləyə şamil edirdilər. Onu qeyd edək ki, rezident bir dövlətin kəşfiyyat idarəsinin xarici dövlətdə fəaliyyət göstərən gizli nümayəndəsinə deyilir və səfirdən bir pillə aşağıda olan diplomatik nümayəndəyə deyilir. Semyon Abramovun adı ilk dəfə 1715-1718-ci illərdə Səfəvilərə edilən A.Volınski missiyası ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, Pyotrun öz şəxsi təlimatı ilə İsfahana göndərilən elçiliyin rəhbəri, Rusiya ordu polkovniki A.Volınski tərcüməçisindən narazı olduğundan Həştərxanda S.Abramovu öz nümayəndəliyinə qəbul edir. Səfəvi zadəganları ilə danışıqlar zamanı tərcüməçi olaraq S.Abramov özünü müşahidəçi, ünsiyyətcil və lazımi informasiyanı məharətlə əldə edə bilmək qabiliyyətli şəxs kimi göstərə bilmişdir. S.Abramovun bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq A.Volınski 1717-ci ildə İsfahanı tərk edərkən S.Abramovu Səfəvilərin paytaxtında saxlayır. Onun əsas vəzifəsi ticarətə dair məlumat yığmaq, tacirləri himayə etmək, eyni zamanda Səfəvilərdə baş verən siyasi proseslər haqqında Peterburqu məlumatlandırmaq idi. 1718-ci ildə Peterburqa

geri qayıtmasına baxmayaraq S.Abramov Pyotr tərəfindən İsfahana konsul təyin edilir. Bu dövr ərzində S.Abramov Səfəvilərdə gedən siyasi və sosial prosesləri məktubları vasitəsilə Peterburqa çatdırırdı.

S.Abramovun Pyotrun 1722-ci il Xəzərsahili ərazilərə yürüşü ilə bağlı xüsusi rolunu mütləq qeyd etməliyik. 1721-ci ildə Həştərxana çatan Rusiya çarı S.Abramova təlimat göndərir: konsul Şah Sultan Hüseyni (1694-1722) inandırmalı idi ki, "ruslar işğal üçün deyil, ancaq qiyamçıları cəzalandırmaq üçün gəlirlər. Qiyamçılarla mübarizədə öz köməyini təklif edən Rusiyaya Xəzərsahili torpaqların müəyyən hissəsi verilməli idi" [5]. Lakin S.Abramov yarı yolda əfqanlar tərəfindən İsfahanın işğal olunduğunu və Səfəvi xanədanının əsir düşdüyünü öyrənir, Pyotr tərəfindən verilən şərtli tapşırıq özünü şah elan etmiş Təhmasibə çatdırılır, hətta Abramov Rusiya ilə müqavilə şərtlərini müzakirə etmək üçün elçiliyin göndərilməsinə nail olur. S.Abramov mehmandar İsmayıl bəyin başçılığı ilə Rəştə Səfəvi elçiliyinin gəlişi zamanı Dərbəndin ruslar tərəfindən işğalını öyrənən Şah II Təhmasib elçiliyi geri qaytarmaq üçün çapar göndərir. Bu zaman mürəkkəb siyasi proseslərin düyün nöqtəsinin mərkəzində olan S.Abramov çaparı ələ keçirərək elçiliyin Rusiya hərbi gəmilərində Rəşti tərk etməsinə şərait yaradır. Həmin vaxt qızılbaşların qəzəbinə gəlmək qorxudan konsul özü də Peterburqa qayıdır.

Bundan əlavə Semyon Abramov bir diplomat kimi danışıqlarda mahir siyasətçi kimi özünü göstərmişdir. 1722-ci ilin dekabrında polkovnik Nikolay Mixayloviç Şipovun başçılığı altında Rusiya donanması Xəzərin cənubuna yan alır. Lakin, vəzir Məhəmməd Əli bəy rusların əsl məqsədlərini anlayaraq onları Rəşt vilayətinə buraxmır. Bu zaman konsul S.Abramov işə qarışır, rusların və Şipov donanmasının təhlükəsiz olduğuna və vəziri donanmanı sahilə yan almağa icazə verməyə inandıra bilir. Gördüyümüz kimi, Pyotrun Xəzər yürüşündə mühüm rol oynamış S.Abramov diplomatiya sahəsində də xüsusilə seçilmişdir.

S.Abramovun növbəti diplomatik fəaliyyəti artıq 1726-1729-cu illərə təsadüf edir. O, Şah II Təhmasibin yanında 1726-1729-cu illərdə Rusiya dövlətinin rezidenti vəzifəsində çalışmış, bu zaman ölkədə baş vermiş bütün mühüm hadisələrin şahidi olmuş və bunlar onun gündəliyində öz əksini tapmışdır [4, 89].Əsas məqsəd Səfəvilərlə razılaşmaya nail olmaq idi, lakin bu dəfə uğursuzluqla nəticələnən fəaliyyət Nadir ilə danışıqlar zamanı da davam etmişdir, belə ki, S.Abramovun əsas təlimatı Nadirin osmanlılar ilə danışıqlarını pozmaq idi ki, bu da alınmır.

Azərbaycan tarixi üçün mühüm əhəmiyyəti və XVIII əsrdə regiondakı beynəlxalq siyasi vəziyyətin öyrənilməsində xüsusi çəkisi olan konsulun gündəliyidir. Şah II Təhmasibin (1722-1732) yanında Rusiya dövlətinin xüsusi nümayəndəsi olan Semyon Avramovun "Qeydlər"i [2] Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi durumunun öyrənilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. S.Avramov öz gündəliyində diplomatik fəaliyyət dövrünə təsadüf edən siyasi, iqtisadi məsələlər, o cümlədən əfqanlar tərəfindən Səfəvi imperiyasının böyük hissəsinin işğalı, bu dövrdə Astrabad hakimi olmuş Fətəli xan Qacarın fəaliyyəti, Nadir xan Əfşarın tarix səhnəsinə çıxması, ümumən qacarların mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, Səfəvi dövlətinin son dövrü haqqında dəyərli məlumatlar verilmişdir. Səfəvi sarayında 1726-1729-cu illərdə üç il ərzində daimi olaraq yaşayan S.Avramov qeydlərini günbəgün, hadisələri xarakterizə və təhlillər etmədən qələmə almış, digər mənbələrdən fərqli olaraq daha dəqiq məlumatlar vermişdir.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində iqtisadi böhranla yanaşı, siyasi tənəzzül prosesi sürətlənmişdi. Səfəvilərin ağır vəziyyətini göstərmək məqsədilə konsul S.Avramov yazırdı ki, "1725-ci ildə əfqanlar tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradılan şahlığa namizəd II Təhmasibin vəziyyəti "müşkül" idi. Demək olar ki, bütün ölkə əfqan və türklər tərəfindən tutulmuş və ya bəzi yerli feodalların və köçəri tayfa başçılarının hakimiyyəti altına düşmüşdü. Demək olar ki, hər yerdə iğtişaş və ara müharibələri hökmranlıq edirdi" [2]. Səfəvilər sülaləsinin iflic vəziyyəti imperiyanın mərkəzi olan Azərbaycanın xarici müdaxiləçilərin işğalı altına düşməsinə səbəb oldu. Əsir düşən Səfəvi xanədanı ölkə ərazisində öz nüfuz və hörmətini itirir. Şah II Təhmasib hər vəchlə siyasi vəziyyəti sabitləşdirməyə çalışsa da, nəticəsiz qalır. Hərəmxana tərbiyəçilərinin himayəsi altında böyüyən və saray əyanlarının təsiri ilə tərbiyə alan Təhmasib digər şahzadələr Sultan Mahmud və Səfi Mirzə kimi zəif iradəli idi. Təhmasibin həlim xasiyyətli və şərab düşgünü olması konsul Avramovun qeydlərində öz əksini tapıb. "Çaxırı mənim üçün saxla, ondan və araqdan çoxlu hazırla" [2]. Şahzadənin daha çox içki tələb etməsi, şüşələrdə saraya araq göndərilməsi, bəzən şahın boş-boş söhbətlərə yol verməsi S.Avramovun qeydlərində dəfələrlə təsadüf olunur. S.Avramovun qeydlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şahın yanında üç il ləngiməsinə səbəb məhz rus səfiri tərəfindən şahın şərabla təmin edilməsi olmuşdur. Mehmandarbaşından onu buraxmamağının səbəbini soruşduqda, S.Avramova "Şah araq tələb edir, nə vaxt hazırlasan onda buraxacaqlar" cavabı verilmişdi [2]. Lakin konsulun ləngiməsi təkcə, bununla bağlı deyil, Rusiya diplomatiyası ilə birbaşa əlaqəli idi. Bu dövrdə Rusiya xarici siyasət kursunun cənuba yönəlməsi, Səfəvilərin tənəzzülü və süqutu ilə əlaqədar olaraq bu bölgələrdə, xüsusilə Azərbaycanda siyasi boşluğun yaranması və Peterburqun bundan yararlanmasına şərait yaradılması ilə sıx bağlı idi.

S.Avramovun digər bir qeydi Şah II Təhmasibin siyasi durumunu açıq şəkildə təhlil etməyə imkan verir. “Şah məğlub olub qovulduqdan sonra öz qullarağası (qulam hərbi dəstələrinin başçısı-Z.İ.) və ləşkərbaşını (feodal hərbi dəstəsinin başçısı) kömək istəmək üçün 40 min rubl pulla Barfuruşdan dənizlə türkmənlərin yanına göndərmişdi”. Fətəli xan Qacar şahın bu addımını eşidib, hiyləyə əl atır. “Boynunda qılınc və Quranla şahın hüzuruna gəlir”. Şahzadə Təhmasib onun təslim olmasına inanır və Astrabada gedir. Burada II Təhmasib şah elan edilsə də, dövlət faktiki olaraq qacarlar tərəfindən idarə edilirdi. S.Avramovun “şahı, əsir (məhbus) kimi gördüm...” sözləri bu faktı bir daha təsdiq edir [4, 90-91]. “Şah öz iradəsi ilə və ya əksinə, Fətəli xana vəkillik vermiş və bütün hakimiyyəti ona həvalə etmişdi” [4, 92]. Maraqlıdır ki, Qızılbaş şahı II Təhmasib hakimiyyətin bərpası üçün sığındığı bir şəxsin əsirinə çevrilmiş, hətta bütün hakimiyyəti ona təslim etmişdi. S.Avramovun qeydləri Səfəvilərin siyasi durumunu və mərkəzi hakimiyyətin acınacaqlı vəziyyətini bir daha sübut edir.

Beləliklə, Rusiyanın digər dövlət nümayəndələri kimi, Semyon Abramovun da tərtib etdiyi gündəlik və qeydlərin XVIII əsrin Azərbaycan tarixinin mürəkkəb səhifələrinin araşdırılmasında xüsusi çəkisi vardır. Semyon Abramovun fəaliyyətini bir diplomat və dövlət xadimi kimi təhlil etdikdə onun kifayət qədər bacarıqlı dövlət nümayəndəsi olduğunu görürük. Lakin, dövrün də mürəkkəbliyini və Rusiya diplomatiyasına qarşı dura biləcək siyasi qüvvələrin bu dövrdə Qızılbaş dövləti ilə birgə tənəzzül etdiyini unutmamalıyıq. Rusiya diplomatiyasının Cənubi Qafqazda XVIII əsrin ilk qərinəsində geniş əl-qol açmasına səbəb məhz Azərbaycan Səfəvi dövlətinin süqutu olmuşdur. Lakin rezidentin gündəliyindən əldə etdiyimiz materialları müqayisəli təhlillər üsulu vasitəsilə araşdırdıqda bu qeydlərin dövrün tarixi gerçəkliyinin əldə edilməsi üçün nə dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini açıq şəkildə görə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. William S. Haas: Iran. New York: Columbia University Press, 1946. pp. 273.
2. Абрамов С. Дневная записка бывшего в Персии у Шаха Тахмаспба Российского секреетаря Семена Аврамова. // www.vostlit.info
3. Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века). Баку, Элм, 1989, 128 с.
4. Миклухо-Маклай Н.Д. Записки С.Аврамова об Иране как исторический источник // Ученые записки ЛГУ, 1952, №128, 88-103с.
5. Семён Аврамов 1696 - 01.1735 http://www.rusdiplomats.narod.ru/avramov-s.html.
6. Уляницкий В.А. Русскія консульства за границею въ XVIII вѣкъ. Изслъдование В.А. Уляницкаго. Часть I. Москва: Типография Г.Лисснера и А.Гешеля, 1899, 1552 с.

Russian consul S.Abramov's "notes"

Symmary

In the article has been submitted notes of S.Abramov about Azerbaijan history of XVIII century. The consul's diary is great vital for the history of Azerbaijan. "Notes" by Semyon Avramov, the representative of the Russian state in palace of Shah II Tahmasib (1722-1732), is very important for the study of the military-political situation of the Safavid state. S.Avramov included Safavid’s political and economic issues, occupation of Afghans, and etc. on his diary. S. Avramov, wrote his notes every day, without characterizing the events, and provided more accurate information than other sources.

«Заметки» русского консула С.Абрамова

Резюме

В статье было изучено «заметки» С.Абрамова об истории Азербайджана XVIII века. Дневник консула важен для истории Азербайджана. «Записки» Семена Аврамова, представителя русского государства во дворце шаха II Тахмасиба (1722–1732), очень важны для изучения военно-политической обстановки государства Сефевидов. С.Аврамов включил политические и экономические вопросы Сефевидов, оккупацию афганцев и т.д. в свой дневник. С. Аврамов писал свои заметки каждый день, не охарактеризовав события и предоставляя более точную информацию, чем другие источники.

Rəyçi: dos. M.Abdullayev

Qəribova Aysel Əkrəm qızı
Bakı Dövlət Universiteti

SƏFƏVİLƏRİN HERAT UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: Səfəvilər, Xorasan, Herat, Əliqulu xan, qızılbaşlar, şamlular
Key words: *Safavids, Khorasan, Herat, Aliqulu khan, khizilbashs, shamlus*
Ключевые слова: *Сефевиды, Хорасан, Герат, Алигулу хан, кызылбаши, шамлу*

Azərbaycanın ən qüdrətli sülalələrindən olan Səfəvilərin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərinin araşdırılması zamanı bir sıra mühüm aktual məsələlər üzə çıxmışdır ki, onların tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə Azərbaycan tarixinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Səfəvilərin qonşu dövlətləri ilə, əsasən də Mərkəzi Asiya ilə münasibətlərinin araşdırılmasıdır. Nəzərə almalıyıq ki, Səfəvilərin əsas rəqibləri olan Şeybanilər dövləti Mərkəzi Asiyanı əhatə edir və daim olaraq Səfəvilər ilə mübarizə aparırdı. Onu qeyd edək ki, Mərkəzi Asiyanın əsas bölgələrindən olan Herat uğrunda Səfəvi sülalə nümayəndələrinin apardığı siyasət böyük maraq doğurur. Əlbəttə ki, Azərbaycan tarix ədəbiyyatında Mərkəzi Asiya ilə olan münasibətlərə dair məlumatlara az da olsa rast gəlinir. Lakin bu Herat məsələsinin araşdırılması üçün kifayət deyil və yeni tədqiqat tələb edir. Araşdırılmanın əsas məqsədi Səfəvilərin Herata olan marağı və bu bölgənin Səfəvilər üçün strateji əhəmiyyətini aşkarlamaqdır. Səfəvi tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri Ə.Rəhmanidir. Müəllif «Tarix-i aləm aray-i Abbasi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi» adlı monoqrafiyasında Səfəvi-Mərkəzi Asiya əlaqələrinə müəyyən qədər yer ayırmışdır. Müəllif əsas etibarilə 1599-cu ildə Herat yaxınlığında Şah I Abbasın (1587-1629) Din Məhəmməd xan üzərində qələbəsinə toxunmuş, 1602-ci ildə Səfəvi qoşunlarının Bəlx yürüşünün uğursuzluğunun səbəblərini təhlil etmişdir [10, 93-94]. Təəssüflər olsun ki, Ə.Rəhmani öz monoqrafiyasında Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında heç bir qeyd etməmişdir. Böyük tarixçimizin Səfəvi dövləti tarixinə həsr etdiyi digər monoqrafiyası "Azərbaycan XVI əsrin sonu və XVII əsrdə" adlanır. Müəllif bu əsərində də Mərkəzi Asiya ilə münasibətlərə az yer vermiş, ancaq 1599-cu il Herat savaşından sonra Şah Abbasın Mavərəünnəhrin daxili işlərinə müdaxilə etmək imkanı əldə etməsi, 1602-ci il Bəlx yürüşünün uğursuz olmasını göstərməklə kifayətlənmişdir [9, 63].

Tədqiqata cəlb etdiyimiz digər bir müəllif rus şərqşünası N.D.Mikluxo-Maklayın iki məqaləsini göstərmək olar. Müəllifin hər iki məqaləsi XVI əsrin I yarısında Səfəvi-Şeybani münasibətlərinə həsr olunmuş, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin gərginləşməsində məzhəb ayrılığının roluna diqqət yönəldilmiş, həmçinin Übeydulla xanın basqınları dövrü və 1535-1536-cı illərdə baş vermiş Herat üsyanı haqqında məlumatlar verilmişdir [7; 8].

Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında danışarkən V.V.Bartoldun araşdırma obyektinə çevrilən mövzunun öyrənilməsi baxımdan əhəmiyyət doğuran iki məqaləsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Müəllifin "İranın tarixi-coğrafi icmalı" adlı məqaləsində Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olan vilayətlərin, o cümlədən Xorasanın Mərv, Herat, Məşhəd, Nişapur və s. kimi şəhərlərinin tarixi-coğrafi təsvirini vermiş, siyasi hüdudlarını, iri yaşayış məskənlərini göstərmiş, həmçinin bu vilayətlərdən keçən mühüm ticarət marşrutlarının əsas məntəqələrini şərh etmişdir [4]. Avropa şərqşünasları içərisində macar səyyahı və tarixçisi G.Vamberinin Buxara tarixinə həsr etdiyi monoqrafiyası böyük maraq doğurur. Müəllifin əsərində XVI əsrin 70-ci illəri – XVII əsrin sonuna qədər Buxara tarixi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Əsərdə Abdulla xanın Herat və Məşhədi işğal etməsi, Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xanın Səfəvi sarayı ilə münasibətləri, Şah Abbasın Xorasan uğrunda mübarizəsi, Həştərxanilər sülaləsinin mənşəyi, Şah Abbasın Bəlxə yürüşü, Buxara xanları Vəli Məhəmməd, İmamqulu, Nəzər Məhəmməd, Əbdüləziz və Sübhanqulu xanın dövründə Səfəvi-Həştərxani münasibətləri, həmçinin Böyük Moğol-Buxara və Buxara-Osmanlı diplomatik danışıqlarında Səfəvi məsələsi ilə bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır [5, 47-99].

İki türk sülaləsi Səfəvilər ilə Şeybanilər arasında qarşılıqlı münasibətlər 1507-ci ildən başlamış və bütün XVI-XVII əsrlər boyu hərbi-siyasi qarşıdurma şəraitində davam etmişdi. İki dövlət arasında başlanmış qarşıdurmanın əsl səbəbi strateji əhəmiyyətli Xorasan uğrunda rəqabət idi. Bu ərazi coğrafi baxımdan çox mühüm mövqedə yerləşir və geniş əraziləri əhatə edən dörd böyük vilayəti - Bəlx, Mərv, Herat və Məşhədi əhatə edirdi. Səfəvi dövlətinin Hindistan və Mərkəzi Asiya ilə tranzit ticarət yollarının qovşağında yerləşən Xorasan geniş iqtisadi potensiala malik bir bölgə idi. Bu bölgədə hakimiyyət uğrunda XVI əsrin 80-ci illərində Xorasan (şamlı, ustaclı) və Azərbaycan (təkəli, türkman) qruplaşmaları arasında kəskin mübarizə gedirdi [9, 28]. Qızılbaş əmirləri arasında birlik olmadığından Səfəvi ordusu Osmanlılar ilə mücadilədə ciddi müqavimət göstərə bilmir, dövlətin mühüm vilayətləri bir-birinin ardınca işğal edilirdi. Belə bir vəziyyətdə

hakimiyyətə iddialı olan Xorasan qruplaşması mərkəzi hakimiyyətə itaət etməkdən tamamilə boyun qaçırdı. Xorasan qruplaşmasına Herat hakimi Əliqulu xan Şamlı və Məşhəd hakimi Mürşüdqulu xan Ustaclı başçılıq edirdilər. Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) əmrilə Abbas Mirzənin lələsi təyin edilən Əliqulu xan Şamlı və Mürşüdqulu xan Ustaclı 1581-ci ildə Abbas Mirzəni şah elan edərək, Məhəmməd Xudabəndənin məmurlarının Xorasana daxil olmasının qarşısını aldılar [9, 28]. İqtisadi cəhətdən güclü olan vilayət hakimləri artıq mərkəzi hakimiyyətə iddia edir, saray çəkişmələrini yönləndirirdilər. Mənbələrin araşdırılması zamanı Herat hakimlərinin iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə gücə malik olduğuna bir daha şahid oluruq.

Səfəvi şahı Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətinin sonlarında Qəzvin sarayı siyasi böhran ilə üzləşir, bundan istifadə edən qızılbaş əmirlərinin mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəsi kəskinləşir. Əlbəttə ki, bu zaman Herat hakimlərinin başçılıq etdiyi Xorasan qruplaşması daha iddialı olub, siyasi oyunların əsas iştirakçıları idilər. Lakin onlar arasında parçalanma baş verdi. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, Herat hakimi Əliqulu xanla Məşhəd hakimi Mürşüdqulu xan arasında başlanmış münaqişə hərbi qarşıdurma ilə nəticələndi və 1585-ci ildə Turşizdə baş vermiş savaşda Mürşüdqulu xan qalib gələrək Abbas Mirzəni ələ keçirərək özünü onun vəkili və lələsi elan etdi [2, 549-555]. Gördüyümüz kimi, Herat qrupu Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olur. Abdulla xan Xorasana yürüş təşkil edir və onu da qeyd edək ki, Xorasanın mərkəzi şəhəri Heratın ələ keçirilməsinin həm iqtisadi, həm də siyasi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatımızda üzləşdiyimiz mübahisəli məsələlərdən biri budur ki, Abdulla xanın Xorasanın paytaxtı Herata hücum tarixi ilə bağlı tarixi ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. "Özbəkistan SSR-in tarixi" adlı kitabın I cildində belə məlumat verilir ki, Abdulla xan doqquz aylıq mühasirədən sonra Xorasanın paytaxtı Heratı ələ keçirdi [6, 407]. Bu məlumatdan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Abdulla xanın Xorasana yürüşü 1582-ci il və yaxud 1583-cü ilin əvvəllərində baş vermişdir. Oxşar fikrə Buxara tarixinə xüsusi tədqiqat işi həsr edən German Vamberinin əsərində də rast gəlinir. Müəllif yazır ki, Abbas öz rəqibi Məhəmməd Xudabəndə ilə mübarizə aparan zaman Abdulla xan doqquz aylıq mühasirədən sonra Herat qalasını ələ keçirdi və Xorasanın canişini Əliqulu xan Şamlını qətlə yetirdi [5, 47]. G.Vamberi bu hadisənin baş verdiyi tarixi göstərməsə də, az sonra qələmə aldığı hadisələr bunun nə vaxt baş verdiyinə müəyyən aydınlıq gətirir. Belə ki, müəllif Abdulla xanın 1582-ci ildə Məşhədi tutmaq üçün ikinci dəfə cəhd göstərdiyini və bu məqsədlə ordunun başına Bəlx canişini olan oğlu Əbdülmömini təyin etdiyini göstərir [5, 49]. Beləliklə də, Abdulla xanın Xorasana yürüşə başlamasını G.Vamberinin 1581 və yaxud 1582-ci ilin əvvəlinə aid etməsi aydınlaşır.

Bununla belə digər tədqiqatçıların araşdırmaları bu faktı təsdiq etmir. Böyük tarixçi R.Ağayevin fikrincə, Abdulla xanın Xorasana yürüşü 1587-ci ilin ikinci yarısında başlamış və Herat qalası 1588-ci ildə işğal edilmişdi [1, 119]. XVI əsrin sonunda Mərkəzi Asiya - Səfəvi münasibətlərinə xüsusi məqalə həsr etmiş D.Y.Arapov Abdulla xanın Herata yürüşünün 1587-ci ilin yayında başlandığını və Herat qalasının 1588-ci il fevralın 17-də fəth olunduğunu qeyd etmişdir [3, 73-74]. İran tarixçisi Nəsrullah Fəlsəfinin fikrinə görə, Abdulla xan 1587-1588-ci illərdə Xorasana hücum etmiş və on bir aylıq mühasirədən sonra Heratı ələ keçirmişdi [12, 1435].

Dövrün mənbələri, xüsusilə də bu hadisələrin müasiri olan İsgəndər bəy Münşi Abdulla xanın 1583-cü ildə Xorasana yürüş etməsi faktını təkzib edərək, bu yürüşün təfərrüatları haqqında daha ətraflı məlumat verir. İsgəndər bəyin məlumatına əsasən, 1584-1585-ci ildə Mürşüdqulu xan Ustaclı tərəfindən Turşizdə məğlub edildikdən sonra Herata qayıdan Əliqulu xan Şamlı öz rəqibinə qarşı müttəfiq qazanmaq üçün Qəndəhar mirzələri və Buxara hakimi Abdulla xanla yaxınlaşmağa və sonuncunu Xorasana yürüşə sövq etməyə başladı [2, 655]. Beləliklə, İsgəndər bəy Münşi də bu yürüşün 1587-1588-ci illərdə baş verdiyini təsdiq edir. Əliqulu xan Şamlı ilə Abdulla xan arasındakı əlaqələri araşdıran Nəsrullah Fəlsəfi qeyd edir ki, Mürşüdqulu xan Ustaclıdan intiqam almaq istəyən Əliqulu xan Şamlı öz elçisi Hacı bəy Bicilunu çoxlu hədiyyələrlə Abdulla xanın yanına göndərərək onu Xorasana yürüşə həvəsləndirməyə çalışmış, yürüşün baş tutacağı təqdirdə Herat qalasını dərhal ona təslim edəcəyinə, hətta İraq və Kirman vilayətlərinin zəbt edilməsində yardımçı olacağına söz vermişdi [12, 167]. Müəllifin məlumatına görə, Əliqulu xan Şamlı bir qədər sonra Buxaraya ikinci bir elçilik göndərir və Abdulla xandan Xorasana yürüşü sürətləndirməyi xahiş edir [12, 167]. Məhz bu hadisədən sonra Abdulla xan böyük bir ordu ilə 1587-1588-cu illərdə Herata yürüşə başlamışdı. Bu zaman Mürşüdqulu xan Ustaclı Şah Abbasla birlikdə Məşhəddən çıxaraq Əliqulu xanla münasibətləri nizamlamaq üçün Herata doğru getmək istəsə də, Qəzvindən həyəcanlı xəbərlər aldığına görə bu məqsədindən vaz keçərək on beş min nəfərlik qoşunla Qəzvinə getməyə məcbur olmuşdu [12, 168].

Qəzvin sarayında baş verən siyasi qarışıqlıqdan istifadə edən Abdulla xan öz elçisini Əliqulu xanın yanına göndərərək Heratda öz adına xütbə oxutmağı və sikkə zərb etməyi tələb etmiş, bunun müqabilində Mavərənnəhr və Türküstan viləyətlərinin birini ona verəcəyini vəd etmiş, əks təqdirdə Heratı tərk etməsini

tələb etmişdi [12, 168]. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, Abdulla xanın Xorasana yürüşü xəbərini eşitdikdən sonra Əliqulu xan öz əməlindən peşiman olaraq özbəklərin tabe olmaq təklifini rədd edərək, Herat qalasının müdafiəsini gücləndirməyə başlamışdı [2, 730].

İlkin mənbələrə əsasən dövrün diplomatik qanunlarını pozaraq Abdulla xan Əliqulu xanın elçisini topun lüləsinin ağzına bağlatdırıb qalaya doğru atdırdı. Bundan sonra Əliqulu xan daha iki ay qalanın müdafiəsini davam etdirə bilir. Lakin qüvvələrin tükənməsi, digər tərəfdən isə İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, Herat qalasında olan Xorasanlıların, xüsusilə də Molla Mir Baxərzinin təhriki ilə şəhər bürclərindən birinin müdafiəsiz buraxılması Abdulla xanın Heratı tutmasına yardımcı oldu [2, 730-731]. Özbək qoşunlarının şəhərə doluşduğunu görən Əliqulu xan az qüvvə ilə şəhərin mərkəzində yerləşən İxtiyarəddin qalasına sığınaraq daha iki gün müdafiə olunsa da, müqavimətin mənasız olduğunu dərk edərək tabe oldu. Əliqulu xan və digər Şamlı tayfasının əyanları qətlə yetirildi, çoxlu sayda əsir alınanları isə Mavərənnəhrə apardılar [11, 53]. Xorasanın mərkəzi hesab edilən Heratın itirilməsi Səfəvi dövlətinin nüfuzuna ciddi zərbə vurmaqla yanaşı, regionun digər bölgələrinin də özbəklər tərəfindən işğal edilməsi prosesini sürətləndirmiş oldu.

Herat hadisələri baş verən zaman Mürşüdqulu xan Ustaclı Abbasın Qəzvində taxta çıxarılması ilə məşğul olduğuna görə, mərkəzi hakimiyyət müdafiəçilərə yardım göstərmək iqtidarına malik deyildi. Digər tərəfdən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mürşüdqulu xan əslində Heratda baş verən hadisələri şahdan gizli saxlamağa çalışır, imkanı olsa da belə Heratın müdafiəçilərinə heç bir yardım göstərmirdi. Əliqulu xanın Heratın mühasirəsindən çıxacağı təqdirdə özünə əsas rəqiblərdən biri olacağını yaxşı dərk edən Mürşüdqulu xan həm də, Şah Abbasın öz lələsini dövlətin əsas dayaqlarından birinə çevirəcəyindən ehtiyatlanırdı.

Abdulla xanın 1587-1588-ci il yürüşünün əsas nəticəsi Herat şəhəri daxil olmaqla Herat vilayətinin fəth edilməsi oldu. Abdulla xan özünün yaxın silahdaşı, təcrübəli sərkərdə Qulbaba Kukəltaşı Herat hakimi təyin etdi. Heratın işğal edilməsi və lələsi Əliqulu xanın qətlə yetirilməsi xəbərini eşidən Şah Abbas böyük bir qoşunla Abdulla xana qarşı yürüşə başlayaraq Bəstam şəhərinə qədər gəldi. Şah Abbas burada Əliqulu xan Şamlının qətlinin əsas baiskarı Mürşüdqulu xan Ustaclı və tərəfdarlarını aradan götürsə də, yürüşü yarımçıq dayandırmağa məcbur oldu [2, 757-760.]. Nəsrullah Fəlsəfi yürüşün dayandırılmasının əsas səbəbinin Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana hücumu, eləcə də Yəzd, Kirman və Fars vilayətlərində qızılbaş əmirlərinin separatizmi ilə bağlı olduğunu göstərmişdir [12, 1435]. Bu dövrün hadisələrini təsvir edən salnaməçi Molla Kamal yazır ki, bir müddət Əsfərayin çəmənliyində qaldıqdan sonra Şah Abbas qoşunu bir yerə toplamaq məqsədilə Məşhədə getdi. Bu zaman Fərhad xan və qardaşı Zülfüqar xan Qaramanlı öz qoşunları ilə Şirvandan gəlib Şahla birləşdilər. Şah Abbas Ümmət xanı Məşhəd hakmi təyin edib Herata doğru hərəkət etsə də, qış yaxınlaşdığına görə və Osmanlıların qərb torpaqlarına təcavüz etməsi və Ciqaloğlunun Həmədan və Nəhavəndə hücum etməsi xəbərini aldıqdan sonra Herat səfərini dayandırdı [11, 53].

Beləliklə, ilkin mənbələr əsasında Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə Herat uğrunda kəskin mübarizənin təfərrüatlarını izləmiş oluruq. Heratın iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli bir bölgə olması onun siyasi çəkisini artırmışdır. Bu zəmində Səfəvilərin Buxara və Şeybanilər ilə münasibətləri gərginləşmiş və Herat uğrunda mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Səfəvilərin siyasi böhran içində olması qonşu dövlətlərə fürsət vermişdi, lakin Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlişi ilə Heratın geri qaytarılmasına cəhd edilsə də, osmanlılar ilə mübarizə bu məsələnin yarımçıq saxlanmasına səbəb olmuşdu.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı: Kür, 2004, 151 s.
2. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
3. Арапов Д.Ю. Из истории взаимоотношений Средней Азии и Ирана в конце века // Вестник Московского Университета. вып. 1, Москва: Московский Университет, 1969, с.68-81.
4. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. СПб: Типография В.Киршбаума, 1903, 176 с.
5. Вамбери Герман. История Бохары ими Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настояшаго. Перевод А.И.Павловского, том I-II, С-Петербиргъ: Издание Я.А.Исакова, 1873, XLVII, с.274-226
6. История Узбекской ССР. Том I, Ташкент: АН Узбекской ССР, 1955, 542 с.
7. Миклухо-Маклай Н.Д. Гератское восстание 1535-1536 гг.// Уч.зап. ЛГУ, серия востоковод. наук, 1956, № 195, с. 58-68.

8. Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI в. крат.сообщения ИВ АН ССР, №4, М., 1952

9. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку:Элм, 1981, 237 с.

10. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. Москва: Наука, 1982, 188 с.

11. دوکتاب نفیس از مدارک اولیه" ـ " تاریخ صفویه "ـ" خلاصه التواریخ "ـ" تاریخ ملا کمال، اراک 1334، ص

12. نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس اول. جلد 2-1، تهران: انتشارات علمی، ه.1364، ص 309-738 .

Struggle of Safavids for Herat

Summary

It is important to study the Safavid fight for Herat on the basis of primary sources. Herat had an economically and politically strong potential. Herat was the main center of power of Central Asia, which was ruled by shamlu tribe. At the same time, the shamlus took part in the battle for the Safavid Crown. The article describes the political events that took place during reign of Shah Mohammed Khudabanda and Shah Abbas period.

Борьба Сефевидов за Герат

Резюме

Важно изучить борьбу Сефевидов за Герат на основе первоисточников. Герат имел экономически и политически сильный потенциал. Герат был центром власти Средней Азии, которой управляло племя шамлу. В то же время племя шамлу принял участие в битве за Сефевидскую корону. В статье описываются политические события, которые произошли во времена шаха Мухаммеда Худабанды и шаха Аббаса.

Rəyçi: dos. M.Abdullayev

SOSİOLOGİYA SOSİOLOGY СОЦИОЛОГИЯ

T.M. Tardaskina, L.D. Bogatyreva
Odesa National Academy of Telecommunication named of A.C.Popov

FORMS OF VENTURE INVESTMENT OF INTERNET PROJECTS

Key words: *internet projects, investment, business, start-up, technology sector*
Açar sözlər*: internet layihəiər,investisiya, biznes mühiti , texnoloji sektorun rolu*
Ключевые слова: *интернет-проекты, инвестиции, бизнес, стартап, технологический сектор*

The economic situation in the country forces start-up companies to develop in conditions of extreme uncertainty. Market conjuncture changes at a fast pace, conditions are dictated by unexpected leaders, new technologies change the ratio of values in the market. Solutions appear to radically change the basic properties of products that they previously competed with each other. These are so-called "subversive innovations". Among the most promising branches of the economy, where such deep innovations are possible, we can call nanotechnology, energy, medicine, biotechnology and, of course, the technology sector - the subject of our research - Internet projects. The development of the latter is inevitably linked to the growing need for capital for both the improvement of the most innovative product (service) and marketing activities, without which it is impossible to rapidly promote a new product to the minds of a wide audience [1].

But no expert will be able to give a precise forecast whether the planned product will be fully realized and whether its market will accept, and therefore, whether the return of investors' investments will take place. Due to high risks of capital investments, such investments are called venture (risk).

So, we define the venture investment as an investment in an innovative project at the "seed" stage and the "start up" stage, in exchange for the company's share and in terms of profits from the sale of this share in the future due to the rapid growth of the company's capitalization. More than 80% of the business angels' capital and venture capital funds, which are venture market players, are implemented in high technology [1].

In essence, venture capital investment becomes the basic catalyst for the development of small and medium-sized businesses, which forms the basis of the Internet economy. The popularity of this type of investment is due to the fact that young companies can turn to it when other sources of financing have abandoned risky investments.

Despite the significant growth of venture capital investments in the Ukrainian economy, the theoretical issues of this process remain inadequate. In particular, even practitioners do not always have a clear idea of the similarities and differences in the work of business angels and venture capital, mix these concepts, experience difficulties in allocating the structure of criteria for the venture capital market players, and parallel processes with similar processes in the western countries.

The main players in the venture capital market are "business" angels and venture funds on the "seed", the initial stage and the stage of growth of the startup. Typically, the nature of their interaction can be defined as cooperation, and not as a competition. They connect to projects at different stages of development: business angels - at the stage of the idea and business formation, venture funds work with an already existing company that takes the first steps in the market. Among the common features in business angels and venture funds, we will highlight the following:

- investment is made in exchange for a share in the company's equity in the early stages of its development;
- investments finance the growth and development of the company, rather than cover the losses of previous periods. The main task is to achieve rapid growth of value and capitalization of business;
- active work or supervision of the activities of the invested objects;
- In addition to financing, business angels and venture capitalists provide additional services to startups: management and marketing consulting (mentoring), expansion of social and economic ties of the company, legal and other services;
- the pursuit of a high rate of return on investment.

Due to the fact that these subjects have more differences than similarfeatures, an analysis of the activity of each of these entities is necessary to reflect the objective situation in the market of venture capital.An interesting category for venture capital market participants seems to be business angels.

First of all, this is due to the extreme heterogeneity of the participants. The generalization of the ir characteristics is very difficult, and the business angels are usually non-public. Access to information on concluded transactions is limited. One of the important features of these subjects in the market is not so much the desire to obtain extra profits, but a mission to support entrepreneurship as a way of life. We propose the following definition of business angels: these are individuals or corporations that use limited own funds to support business in the initial (including "seed") stages of development.

Speaking about sources of investment capital, in most cases it is the result of their previous entre preneurial activity, including sales of independently built businesses. Working with new start projects for them - in many respects reproduction of already used models of doing business, reflecting the need for self-realization, respect and recognition of the younger generation of entrepreneurs, emotional satisfaction and pleasure. If financing of venture funds can be called risky, then the capital of businessangels experts define as extremely risky.

This is due to the fact that the object for investing - as a rule, a company without achievements, and more often than not - just an idea, sometimes even without a full-fledged professional team. The reason for such investments with the highest risks is the highest return on investment when investing at this stage of business development. The research of American specialists reflects the following difference in profitability: when investing in the "seed" / early stage of business development, the average annual yield to the fifth year of existence reaches 65%, with investments in the late stage in the same period, the average yield does not exceed 32% [1, 2].

Note that one of the important reasons for the positive development of business angel financing is the ratio of "demand and supply" in the market of startup projects. The number of professional venture funds, especially in Ukraine, remains insufficient to fund all high-quality ideas. The size of the allocated start-up capital is increasing, requirements for projects are tightened. A niche of projects with lower funding requirements appears, with no professional knowledge to prepare the project for the investment search process. It is precisely in this niche that business angels, who, along with the function of financing, have the role of mentoring [1, 2].

- According to research by specialized research centers on venture investment (such as the Venture Capital Research Center at the University of New Hampshire, Harvard University, USA, etc.), the business angels community in the United States is characterized by the following indicators:
- more than 90% of investors - men;
- More than 67% of investors - over 46 years old, the average age is 49 years. However, for the past 10 years, trends have emerged for the emergence of younger investors who have previously created high-tech companies and successfully sold them, releasing capital for new projects;
- more than 78% of investors have significant investment experience (5 years or more);
- The average investment of a private investor - 72 thousand US dollars The range in which business angels usually work - from 20 to 250 thousand. US dollars [3]
- Due to the fact that the boom of the instant takeoff of technology companies and their rapid withdrawal to the IPO, which was observed in the early 2000s, ended, the period of growth and capital requirements for companies is becoming more adequate - 3-7 years. In these conditions, the cooperation of two categories of investors - business angels and venture funds - is an integral element and the basis of the entire financing process.
- The basic function of venture funds is the placement of the capital of its investors in order to maximize profits. Thus, we will define a venture fund as a mechanism for investing capital through the formation of a common fund (partnerships of individual investors) into high-risk innovative enterprises. A distinctive feature of the activity of venture funds can be called exceptional professionalism. It is a kind of whole industry for selection, qualitative assessment and analysis of projects, as well as further support for their development, which is accompanied by a staff of highly qualified consultants - financiers, lawyers, andmarketeers. Summarizing, we will mention the main directions of the development of venture capital investment in our country:
- the necessity of globalization of the innovative sphere by attracting international "smart" money and integration into global technological processes;
- growth of investment attractiveness of innovative companies in Ukraine;

- infrastructure development to support startup companies;
- development of professionalism of participants in the venture market;
- improving the quality of innovative projects, stimulating the consumption of innovative products;
- popularization of innovative and entrepreneurial activity in society, creation of interest in venture and business angelic activity.

So, the research of investment models inevitably requires a detailed analysis of the subjects acting on the venture market. Business angels and venture funds are directly involved in shaping the business processes of young companies. In essence, they can be called donors for innovative processes that create the potential for growth of the Ukrainian economy. A clear understanding of the specifics and motives of the behavior of venture capital investors, the adaptation of approved western models of their work to Ukrainian practice, formalization of criteria of activity, generalization of existing experience, development of directions for the development of the innovation-venture ecosystem of the country create a serious theoretical basis for stable and confident development of the market of venture capital of Ukraine.

Literature:

1. Пауэр Д., Хилл Б. Бизнес-ангелы: как привлечь их деньги и опыт под
1. реализацию своих бизнес-идей: Пер. с англ. - М.: Эксмо, 2008. - 496 с.
2. Рис Э. Бизнес с нуля: Метод Lean Startup для быстрого тестирования идей и выбора бизнес-модели: Пер. с англ. А. Стативка. - М.: Альпина Паблишер, 2012. - 253 с.
3. Money Tree. Навигатор венчурного рынка. Обзор венчурных сделок ИТ-сектора Украины за 2013 год // PwC. - 2013 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.pwc.ua/en_RU/ua/technology/assets/money-tree-2013-rus.pdf

İnternet layihələrin vençur maliyyələşdirilməsi formaları

Xülasə

Gənc kompaniyaların biznes proseslərinin formalaşdırılmasında biznes modelləri və vençur fondlar birbaşa iştirak edir. Hətta onları maliyyə proseslərinin donoru adlandırmaq olar. Bu isə onların Ukrayna iqtisadiyyatının inkişafına göstərdikləri dəstəklə bağlıdır. Vençur investorlarının hərəkət motivləri, aprobasiya keçmiş Qərb modellərinin adaptasiya yolları müəyyənləşdirilib. Ölkənin vençur kapitalının ekosistemi Ukraynanın stabil və dayanıqlı vençur kapitalı bazarının formalaşması üçün nəzəzri bazadır.

Формы венчурных инвестиций интернет-проектов

Резюме

Бизнес-модели и венчурные фонды принимают непосредственное участие в формировании бизнес-процессов молодых компаний. По сути, их можно назвать донорами для инновационных процессов, которые создают потенциал для роста украинской экономики. Определены мотивы поведения венчурных инвесторов, адаптации апробированных западных моделей их работы к украинской практике. Экосистема венчурного капитала страны создает серьезную теоретическую основу для стабильного и устойчивого развития рынка венчурного капитала в Украине.

TƏDRİSİN METODİKASI
THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

Мамедова Егана Исраил гызы
Азербайджанский государственный
университет нефти и промышленности
yenana@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Ключевые слова: *общение, сложный мир, языковые особенности, особая лексика, национальные группы*
Açar sözlər: *ünsiyyət, kompleks dünya, linqvistik xüsusiyyətlər, xüsusi söz, milli qruplar*
Key words: *communication, complex world, linguistic features, special vocabulary, national groups*

Чем выше уровень культуры человека, в том числе и речевой, тем продуктивнее будет решать задачи профессиональной деятельности. Изучение русского языка особенно важно для представителей технических специальностей, ведь именно эта теория студентов составляет потенциал научно-технической интеллигенции общества.

Будущие специалисты должны быть, прежде всего, субъектом культуры, носителем высокой нравственности и социальной активности, всесторонне эрудированным. Ведь еще в прошлом всемирным интересом по инженерному образованию были сформулированы требования к выпускнику инженерного вуза, среди которых помимо профессиональной компетенции, коммуникативная готовность, владение литературной, деловой письменной и устной речью на родном языке, знание этики общения. Проблема повышения коммуникативной культуры является особенно актуальной для высшего технического образования. Кроме того, в современных условиях низкая речевая культура является фактором, отрицательно влияющим на конкурентоспособность специалистов технической сферы. Таким образом, вся учебная работа по обучению культуры речи в вузовских условиях должна основываться на учебных текстах и быть, во-первых, направленной на их анализ, во-вторых, с опорой на них.

Обучение орфоэпической, словоупотребительной грамматической культуре должно происходить на текстовой синтаксической основе чтения и анализ актуальных связных текстов соответствующей, профессионально значимой тематики. А также при обучении культуре речи студентов-техников необходим уклон в их профессиональную речь, особенно в профессиональную терминологию), но в то же врем по возможности следует обучать и другим общекультурным речевым умениям.

В вузе на 1 курсе на занятиях по русскому языку и культуре речи происходит формирование и дальнейшее развитие навыков профессионально-ориентированной культуры речи. На этом этапе студенты овладевают профессиональной речевой культурой в творческих упражнениях и заданиях, а значит, и в естественной речевой ситуации в процессе коммуникативной деятельности. В вузе работа должна строиться не на повторении школьного дидактического материала, а на дальнейшем развитии речевых навыков.

В практике обучения русскому языку студентов национальных вузов основное место занимают чтение и систематические упражнения, направленные на развитие устной и письменной речи.

Изучение грамматических тем должно вестись на материале изучаемых текстов, насыщенных отрабатываемыми грамматическими формами.

Надо добиться того, чтоб русская речь студента звучала в правильной фонетика-интонационной форме и реализовалась в темпе естественного общения. Поэтому в самом начале курса обучения русскому языку нужно вести интенсивную работу над постановкой произношения. Это тем более необходимо, что, как показывают наши многолетние наблюдения, многие выпускники средней школы по различным причинам не научились правильно произносить отдельные звуки русского языка, слова и предложения.

При обучении русскому произношению студентов нужно учитывать их знания по фонетике родного языка, их произносительные привычки и умения, способность подражать и, наконец, преподносимые им знания по фонетике русского языка. Для выработки произносительных навыков полезны следующие упражнения:

Тренировочно-произносительные (для выработки правильных языков произношения отдельных звуков и звукосочетании):

а) многократное индивидуальное и хорошее произношение;

б) сопоставительное произношение двух звуков (твердых-мягких, звонких-глухих);

в) чтение слов, в которых смягчаются, озвончаются или оглушаются согласные;

г) самостоятельное воспроизведение слов, содержащих требуемые звуки, и т.д.

Однако подобные упражнения не должны быть самоцелью, произношение звуков необходимо обработать в речевом потоке, поэтому необходимы синтетические упражнения (устные и письменно-устные):

а) фонетическое чтение знакомого текста (чтение вслух);

б) заучивание и воспроизведение стихотворения или прозаических отрывков, содержащих звуки, специфичные для русского языка.

Для правильного говорения на русском языке очень важно овладение русской интонацией, так как ошибки в интонации приводят к искажению смысла высказывания. Работу над интонацией приходится вести в течение всего курса обучения русскому языку.

Формирование навыков устной речи – процесс сложный и достигается в результате выполнения обучающимися целой системы упражнений. Как известно, устная речь состоит из процесса понимания и процесса говорения. Пересказ, будучи одним из видов речевой деятельности, является процессом говорения. Однако пересказ способствует развитию не только навыков говорения, но и навыков слушания, особенно тогда, когда это является пересказом прослушанного. Способствуя развитию устной речи, пересказ является переходным этапом на пути к свободному владению языком.

Роль пересказа особенно значительна в занятиях по русскому языку со студентами национальных групп, обучающимися на одном языке. Как показывает практика, успех обучения русскому языку студентов во многом зависит от умелой и целенаправленной работы по выработке навыков пересказа.

Пересказ способствует запоминанию изучаемого языкового материала. Неоднократное чтение текста, осмысление слов, их грамматических форм и синтаксических конструкций приводит к их запоминанию.

Поскольку выпускникам вузов, людям с высшим образованием, в жизни приходится соприкасаться с общеупотребительной, художественной, научно-популярной, публицистической речью, то необходимо учить студентов всем этим видам речи. Следовательно, на занятиях по русскому языку в вузе нужно использовать не только художественные, но и научные (специальные), научно-популярные и публицистические тексты.

Вкратце остановимся на целесообразности использования разных видов связных текстов.

Художественные тексты отличаются образностью, эмоциональностью, они содержат образцы общеупотребительной речи, в них заключены огромные возможности для воспитания высокой общеязыковой культуры студентов, для выработки у них языкового чутья. Как показывает практика, отработка определенных грамматических категорий путем изучения связных художественных текстов дают положительные результаты.

Научно-популярная литература совмещает в себе логическую стройность научной и образность художественной литературы. Связные научно-популярные тексты содержат образцы рассуждений, способствующих развитию логического мышления студентов; они расширяют общий кругозор студентов, воспитывают интерес к знаниям.

Будучи рассчитанной на широкий круг читателей, публицистическая литература в виде газет и журналов отличается

Четкостью, ясностью изложения, простотой и доступностью языка. Отражая нашу обширную общественно-политическую лексику. Поэтому, широко используя газетные и журнальные тексты, можно обогатить словарь студентов общественно-политической лексикой, выработать у них навыки публицистической речи.

Несколько подробнее остановимся на использовании газетного материала в качестве публицистической литературы.

Газетные статьи отражают события дня, содержат общественно-политический и художественный материал на бытовые темы.

Имея большое воспитательное значение, газетный материал в то же время способствует усвоению студентами определенной лексики, необходимой для ведения беседы на общественно-политические и бытовые темы.

Нужно заинтересовать студентов газетным материалом, приучить их к чтению газеты на русском языке. Поэтому следует подбирать такой материал, который заинтересовал бы студентов.

Литература:

1. Н.М. Шанский, В.В. Иванов «Современный русский язык» М , Изд-во «Просвещение», 1981 г.
2. В.В. Виноградов Русский язык. 2-е изд. М., 1972.
3. В.В. Виноградов О формах слова.– Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз., 1944.
4. В.В. Виноградов Основные типы лексических значений слов.– Вопр. языкознания, 1953, № 5
5. П.Н. Денисов Лексика русского языка и принципы ее описания М., Русский язык, 1980
6. А.В. Калинин Лексика русского языка, 2-е изд. М., 1971
7. В.В. Лопатин Рождение слова. М.,1973.
8. Ю.В. Откупщиков. К истокам слова. Рассказы о науке этимологии. Л., Просвещение, 1968

Texniki universitetlərdə rus dilinin tədrisi xüsusiyyətləri
Xülasə

Bu məqalə "Texniki universitetlərdə rus dilinin tədrisi xüsusiyyətləri" ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur, praktiki yönümlüdür, kommunikativ hərəkətləri necə aparmağı öyrədir. Bakalavr texniki universitetləri hazırlayarkən bu iş arzu edilir. İşin strukturu belədir ki, rus dilinin kompleks dünyasına daxil olan bir fəsildə açılır: dil və danışma konsepsiyaları, dil xüsusiyyətləri arasındakı fərqi ortaya qoyur, müəyyən anlayışlar və əsas şərtlər təqdim edir.

Burada onlar üçün leksik və qrammatik təlimlər mətni seçilir. Həm də bu iş gələcəkdə xüsusi texniki lüğətlərin daha dərin öyrənilməsi, eləcə də milli qrupların tələbələri üçün rus dilinin inkişafı üçün əsas ola bilər.

Features of teaching Russian language in technical universities
Summary

This article "Features of teaching Russian in technical universities" is intended for students of higher educational institutions, has a practical orientation, teaches the implementation of communication actions. This job is desirable when preparing bachelor technical universities. The structure of the work is such that it opens witha chapter that enters the complex world of the Russian language: it reveals thedifference between the concepts of language and speech, the features of the language, introduces certain concepts and basic terms.

Here are selected texts lexical and grammatical exercises for them. And also this work in the following can serve as a basis for a deeper study of special technical vocabulary, as well as the development of Russian speech of students of national groups.

Рецензент: доц. Г.Кулизаде

Əsədova Fatma Ağası qızı
Bakı Slavyan Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ "KURİKULUM" PROQRAMININ TƏTBİQİ VƏZİYYƏTİ

***Açar sözlər**: kurikulum, ümumtəhsil, tərəqqi, yeni yanaşma, konseptual sənət*
***Keywords:** curriculum, general education, progress, new approach, conceptual art*
***Ключевые слова:** курикулум, общеобразовательный, процветание, новый подход, концептуальный документ*

Hər bir ölkənin tərəqqisi,ilk növbədə həmin ölkədə təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən, ilk növbədə, onun dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas, yeganə təminatçısıdır.Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amıllərdəndir. Ana dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamışdır. Əsrlər, qərinələrdir ki, xalqımızın ədəbiyaşarlığına xidmət edən ana dilimiz qədim tarixə malik olan, min illər müxtəlif mübarizələrdən üzüağ çıxaraq müasir dövrə gəlib çatmış ən böyük sərvətimizdir. Ana dilimiz dövlət rəmzimiz olan himn, gerb, bayraq kimi müqəddəsdir.

Müasir Azərbaycanda dil siyasəti və dil quruculuğu sahəsində sistem yaradan, onu uğurla həyata keçirib başa çatdıran ulu öndər Heydər Əliyev, ali və orta məktədə, təhsilə və maarifə daim diqqət yetirirdi. O, dəfələrlə ali məktəb rəhbərlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirir, nöqsanları göstərir, təhsilin təkmilləşməsi imkanlarını müzakirə edir və perspektivlər müəyyənləşdirirdi.

Qloballaşan dünyada hər bir sağlam cəmiyyətin və insanın inkişafında müasir təhsil başlıca məqsəd, həmin məqsədə çatmaq üçün yeganə vasitə təhsildir. Bütün xalqların, dövlətlərin yaxın və uzaq keçmişi, inkişaf yolunun öyrənilməsi təhsillə bağlıdır. Bu gün ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması da təhsilin müasirliyindən asılıdır.

Təhsil sahəsində İslahat Proqramının ölkəmizdə beynəlxalq təcrübəyə uyğun səmərəli həyata keçirilməsini təmin məqsədilə(H.Əliyevin ideyası ilə) 1999-cu il iyun ayının 29-da etmək Azərbaycan hökuməti və Dünya Bankı arasında imzalanmış "Təhsil İslahatı Proqramı" 1999-cu ildən başlayaraq indiyə kimi həyata keçirilir. Dünya təhsilinin qabaqcıl təcrübəsini öyrənmək, mütərəqqi cəhətlərini milli və tarixi dəyərlərimizi nəzərə almaqla tətbiq etmək, Azərbaycanda şəxsiyyətyönümlü və nəticəyönümlü təhsilin gerçəkləşməsinə nail olmaq bu proqramın qarşıya qoyduğu əsas məsələrdir. Aparılan məzmun islahatları bu mühüm vəzifələrin reallaşmasına, standartlara əsaslanan təhsil sisteminin qurulmasına, dil siyasəti sahəsində nəzərdə tutmuş qərarların həyata keçməsinə xidmət edir(1,46).

Təhsil sahəsində aparılan islahatların 1999-2003-cü illəri əhatə edən birinci mərhələsi öyrədici-innovasiya xarakteri daşısa da, 2004-2007-ci illəri özündə birləşdirən ikinci dövr müasir yanaşmaların tətbiqi baxımından xeyli məhsuldar olmuş, bu mərhələdə təhsil sektorunun inkişafı layihəsi çərçivəsində ölkəmizin ümumi təhsil sistemi üçün aktual sayılan problemlərin həllinə yönəlmiş istiqamətlər (məzmun, dərslik siyasəti və müəllim hazırlığının yenidən qurulması, adambaşına maliyələşdirmə, şagird nəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi və s.) üzrə əhəmiyyətli işlər həyata keçirilmişdir(1,5).

İslahatların başlanmasından ötən müddətdə ümumi təhsilin məzmununun müasir tələblər zəminində yeniləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu istiqamətdə görülən işlər, inkişaf etmiş dünya dövlətlərində olduğu kimi "Kurukulum islahatları" çərçivəsində ölkəmizdə "Kurikulum siyasətinin əsası" qoyulmuşdur. Respublika Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli, 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konservasiyası" (Milli Kurikulum) sənədində dövlətin ümumu təhsillə bağlı siyasəti, cəmiyyətin ehtiyac və tələbatı, eləcə də şagirdlərin maraqları üzərində üzvi şəkildə əlaqələndirilmişdir.

Kurikulum müasir dərs modelinin əsas çərçivələri üzrə fənlər kursunun hər bir bölməsinin məqsədini, məzmununu, tədris, təlim fəaliyyətini, nailiyyətini, onların qiymətləndirilməsini əks etdirir.

Ana dili kurikulumu nədir?

Ana dili kurikulumu bu fənn üzrə məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirən və ona istiqamətlənmiş standartların reallaşması üçün zəruri fəaliyyətləri əhatə edən konseptual sənəddir. Bu sənədhazırlanarkən cəmiyyətimizin ehtiyac və tələbatları şagirdlərin imkanını, meyli və maraqları nəzərə alınmışdır.

Ana dili kurikulumunda fənnin məqsədi və vəzifələri, əhəmiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri ətraflı izah olunmuş, məzmun stzndartları, fənn üzrə təlimin təşkilinə dair əsas tələblər, təlimin forma və üsullarının təkmilləşməsinə dair zəruri tövsiyyələr, müəllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasına aid nümunələr, eyni zamanda təhsil pillələri üzrə yekun qiymətləndirilmə və ana dili təlimi ilə məşğul olan digər təhsil işçilərini istiqamətləndirməyə xidmət edir. Şagirdlərin idrakı, emosional bacarıqların inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Şagirdlərə elə təlim yükü verilməlidir ki, monların potensial imkanlarından nə az, nə də çox olmasın. Hər bir sinif üzrə şagirdlərin yaşına, fizioloji və idraki inkişaf səviyyələrinə uyöun müəyyən edilməlidir.

Əsas təhsil pilləsində ifadəli və şüurlu oxu, aydın, səlis, düzgün şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi, nitqin leksik qrammatik və üslubi cəhətdən zənginliyi, təcrübi baxımdan əhəmiyyətli olan dilçilik anlayışları və qaydalarının mənimsənilməsi, dil hadisələri, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı, şagirdlərdə ana dilinə məhəbbət və hörmət hissinin formalaşması təmin edilir.

Təlim prosesində dialoqa, yaradıcı fəaliyyətə interaktiv metodlardan istifadə etmək tələb olunur. Müəllim və şagirdlərin əməkdaşlıq şəraitində qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələri zəruri hesab edilir. Belə təlim şəraitində şagirdlər daha çox fəallıq göstərir, təbiətdə, cəmiyyətdə baş verən hadisələri anlayır, təhlil edir, dəyərləndirir, onlara münasıbət bildirir.

Ana dili fənni üzrə şagirdlərin qiymətləndirilməsi davamlı, dinamik bir prosesdir. Bu prosesdə müəllimlərin şagirdlər üzərində müşahidəsi şagirdlərin sinif işləri və ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələri, yazılı və şifahi cavabları əhəmiyyətlilik baxımından eyni dərəcədə vacibdir. Qiymətləndirilmə standartlara əsasən aparılır.

”Kurikulum Proqramı ümumtəhsil məktəblərində ana dilinin tədrisi baxımından vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Dünya ölkələrində ana dilinin öyrədilməsi milli təfəkkürün fprmalaşmasında mühüm vasitə kimi yüksək dəyərlərdəndir. Milli Kurikulumlar bir qayda olaraq, ana dilindən başlayır. Təhsilin ümumi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün keçirilən beynəlxalq və milli qiymətləndirmələrdə ana dili üzrə standartların mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bütün bunlar isə bir fənn kimi ana dilinin şəxsiyyətinin formalaşmasındakı müstəsna rolu ilə bağlıdır. Məşhur alim, ana dili müəllimi Firudin bəy Köçərlinin fikrincə, “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir... Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi ana dili də ruhun qidasıdır”. Ana dilinə yiyələnmə ailədən başlayır. Uşaq məktəbə gələnədək ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edir. Bu onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, dəqiqləşdirir, əşya və hadisələr haqqında fikirlərini formalaşdırır, başqalarının dediklərini anlamağa imkan yaradIr. Məktəbdə isə həmin iş sistemli, mütəşəkkil davam etdirilir. Məhz buna görə də ana dilinin öyrənilməsi “Milli Kurikulum”da özünəməxsus yer tutur.

Ümumtəhsil məktəblərində Ana dili təlimi üçün nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına nail olmaq; Ana dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olmasını dərk etmək; davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətində istifadə üçün potensial bilik və bacarıqlara yiyələnmək vacib hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Kurikulumu çərçivə sənədində müəyyən edilmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində Ana dilinin tədrisi vasitəsilə; ibtidai təhsil pilləsində əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxətt qaydalarının, düzgün, sürətli və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur; Ana dili fənni digər fənlərin öyrənilməsinə də güclü təsir edir (4, 1-4).

Müxtəlif təhsil texnologiyalarının tətbiq olunduğu müasir şəraitdə milli keyfiyyətlərimizi qoruyub saxlayan ədəbi nümunələrin bu qədər uzun yaşamasının səbəbi onların mahiyyətindəki obrazların mükəmməlliyində, xalq həyatına bağlılığındadır. Bu mükəmməl söz və ifadələrin zənginliyi ilə bağlıdır. Ona görə də dərsliklərdə verilmiş ədəbi nümunələrin, mətnlərin mümkün qədər daha effektli tədrisi üçün həm ənənəvi, həm də müasir təlim texnologiyalarının təcrübəsindən istifadə etmək zəruridir.

Demokratik Azərbaycan məktəbində bütünlükdə təhsil dəyişdikcə öyrənmənin əsas mövzusu olan dərsin xarakteri də dəyişməyə başlayır. Müasir dövr informaiyalar bolluğu ilə olduğundan öyrədici xarakter daşımağa başlayır. İnformasiyaların mənbəyi insanları izləməklə onların marağını çəkir. Belə bir mühitdə dərs özünün öyrədici təşkilatçı xarakteri ilə daha üstün keyfiyyətlər qazanmalı, öyrənənlətin marağına səbəb olmalıdır. Xüsusən ümumtəhsil məktəblərində qurulan dərslər istər məzmun, istərsə də texnoloji cəhətdən

şagirdlərin diqqətini cəlb etməlidir (5, 57).

Yeni yanaşmalara görə, şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması və inkişaf etməsi üçün təhsil humanistləşdirilməli, demokratikləşdirilməli, humanitarlaşdırıl-malı, təlim inkişafetdirici və tərbiyəedici xarakter daşıması, fərdiləşdirilməli və diferensiallaşdırılmalıdır. Maraq, meyil, təlim üçün əsas şərt, başlıca stimuldur. Bunun üçün əlverişli şəraitin yaradılması vacibdir. Xüsusilə inkişafımızın müasir mərhələsində onun ən müasir avadanlıqlar əsasında yaradılması tələb olunur. Eyni zamanda fəal təlim şəraitinin yaradılması təklif edilir. Müəllim-şagird münasıbətləri qarşılıqlı anlaşma və humanist ideyalara əsaslanmalıdır. Müəllim şagirdlərin daxili aləminə nüfuz etməklə, onların rəylərini öyrənməli, ideyalarından bəhrələnməli, müstəqil və təşəbbüskarlığın rəğbətləndirməli, hörmət hissini tələbkarlıqla üzvü surətdə uzlaşdırmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı, Azərbaycan Təhsil siyasəti(1998-2004).I kitab, Bakı, Çaşıoğlu, 2005, s.46
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı,2009.
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Kurikulumu. e-mail: kurikulum @ mail.ru(slayd 1.3.4)
4. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin konsepsiyası(Milli Kurikulum).Azərbaycan məktəbi jurnalı 2007, №2.
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili kurikulumu (layihə). Azərbaycan müəllimi qəzeti 11 avqust, 6 oktyabr 2006-cı il.
6. Abbasov Ə. Müasir dərs: o necə olmalıdır? Kurikulum elmi-metodiki jurnal, 2013, №4, s. 57. e-mail: anvarabbasov@ mail.ru
7. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 380s.

The application status of the "Curriculum" program in the general education schools

Summary

The progress of each country is primarily related to the development of education in the country. First of all, the language of each nation keeps and develops its national-moral values. Language is the most basic and the only guarantor of the existence of every nation. The native language of the Azerbaijani people is one of the main factors determining its national identity. At the modern stage of our development, it is required to create education on the basis of the most up-to-date equipment. At the same time it is suggested to create an active learning environment.

Состояние применения программы «Курикулум» в общеобразовательных школах

Резюме

Процветание каждой страны связано, в первую очередь, с развитием образования той страны. Существование и развитие национальных достоинств каждого народа, в главном зависит от его языка. Язык является единственной и основной гарантией существования каждого народа. Родной язык азербайджанского народа является основным фактором определения национального существования. Требуется создание образования на основе наисовременном этапе нашего развития. А также предлогается создание активного условия обучения.

Rəyçi: dos.S.Ə.Hümmətova

Гумбатова Эльшана Алиаббас кызы
Бакинский славянский университет

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СПОСОБ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Ключевые слова: *методы обучения, образовательный процесс, эффективность, методы преподавания, мотивация, педагог*
Açar sözlər: *təlim metodları, tədris prosesi, effektivlilik, tədris metolar, motivasiya, pedaqoq*
Key words: *the teaching methods, the teaching process, the effectiveness, the teaching methods, the motivation*

Проблема методов обучения имеет глубокие корни. В педагогических теориях и воззрениях выдающихся дидактов прошлого (Я.А.Коменского, Г.Г.Песталюцци, К.Д.Ушинского, П.Ф.Каптерева и др.) метод занимал центральное место. Ныне теория методов обучения представлена в отечественной дидактике целым рядом концепций (Ю.Н.Бабанский, Е.Я.Голант, М.А.Данилов, И.И.Левина, И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, М.Н.Скаткин, Т.И.Шамова, С.Г.Шаповаленко и др.)

Наиболее устоявшееся современное определение методов обучения содержится в Педагогической энциклопедии: «Методы обучения – способы работы учителя и учащихся, при помощи которых достигается овладение знаниями, умениями и навыками, формируется мировоззрение учащихся, развиваются их способности».

Обновление процесса обучения приводит каждого педагога к пониманию того, что нужно искать такие педагогические технологии, которые смогли бы заинтересовать учащихся и мотивировать их на изучение предмета. Как сделать так, чтобы студенты самостоятельно могли открывать новые знания и показывать высокие результаты по предмету? Стратегическим направлением активизации обучения является не увеличение объема передаваемой информации, не усиление и увеличение числа контрольных мероприятий, а создание дидактических и психологических условий для осмысления учения, включения в него ученика на уровне интеллектуальной, личностной и социальной активности. Уровень проявления активности личности в обучении обусловливается его логикой и уровнем развития учебной мотивации, которые определяют уровень познавательной активности человека.

Существует несколько классификаций методов обучения. Методы подразделяют, по источникам передачи и характеру восприятия информации (А.В.Петровский, Е.Я,Голант,); в зависимости от основных дидактических задач (М.А.Данилов); в соответствии с характером познавательной деятельности учащихся (И.Я.Лернер); В.Ф.Паламарчук и В.И.Паламарчук предложили модель методов обучения, в которой в единстве сочетаются источники знаний, уровень познавательной активности и самостоятельности учащихся, а также логический путь учебного познания.

Обновление процесса обучения приводит каждого педагога к пониманию того, что нужно искать такие педагогические технологии, которые смогли бы заинтересовать учащихся и мотивировать их на изучение предмета. Как сделать так, чтобы ученики самостоятельно могли открывать новые знания и показывать высокие результаты по предмету? Стратегическим направлением активизации обучения является не увеличение объема передаваемой информации, не усиление и увеличение числа контрольных мероприятий, а создание дидактических и психологических условий для осмысления учения, включения в него учащегося на уровне интеллектуальной, личностной и социальной активности. Уровень проявления активности личности в обучении обусловливается его логикой и уровнем развития учебной мотивации, которые определяют уровень познавательной активности человека. Выделяют три уровня активности:

1. активность воспроизведения, которая характеризуется стремлением учащихся понять, запомнить, воспроизвести знания, овладеть способами применения по образцу;
2. активность толкования, связанная со стремлением учащихся понять смысл изучаемого, установить связи, овладеть способами применения знаний в измененных условиях;
3. творческая активность, предполагает стремление учащихся к теоретическому осмыслению знаний, самостоятельный поиск решения проблем, усиленное проявление познавательных интересов .

На основании изложенного, можно сделать вывод, что активные методы обучения – это методы, побуждающие учащихся к активной мыслительной и практической деятельности в процессе овладения учебным материалом.

Организация образовательного процесса с использованием активных методов обучения опирается на ряд принципов, к числу которых можно отнести принципы индивидуализации, гибкости, сотрудничества.

Принцип индивидуализации предполагает создание системы, учитывающей индивидуальные особенности обучающихся, предоставляющей каждому возможность максимального раскрытия способностей для получения соответствующего этим способностям образования.

Принцип гибкости требует сочетания вариативной подготовки, основанной на учете запросов общества и пожеланий обучающихся.

Принцип элективности основан на предоставлении максимально возможной самостоятельности выбора образовательных маршрутов отвечающих индивидуальным склонностям обучающихся, их познавательным интересам.

Принцип сотрудничества предполагает развитие отношений доверия, взаимопомощи, взаимной ответственности обучающихся и педагогов, с предоставлением учащемуся возможности для проявления самостоятельности и инициативы и индивидуальной ответственности за результат.

Практическая деятельность показывает, что непродуманное и случайное использование активных методов не дает продуктивных и планируемых результатов. Поэтому очень важно тщательно разрабатывать и внедрять в урок методы, учитывая индивидуальные особенности аудитории и отдельных студентов. Безусловно, наибольший эффект достигается при системном подходе к выбору различных методов обучения в соответствии с теми задачами, которые ставит перед собой преподаватель. Выбирая конкретный активный метод обучения, необходимо наряду с его возможностями учесть организационные и содержательные сложности, возникающие в процессе его разработки и применения, а также условия осуществления образовательного процесса. Эффективное использование активных методов обучения позволит обеспечить организацию образовательного процесса, направленного на достижение высокой заинтересованности и вовлеченности в учебную, проектную, исследовательскую деятельность, формирования качеств личности, моральных и нравственных установок, ценностных ориентиров.

Литература:

1. «Активные методы обучения». Электронный курс. Международный Институт Развития «ЭкоПро», Образовательный портал «Мой университет», http://www.moi-universitet.ru
2. Давыдов В.В., “Проблемы развивающего обучения”, М., 2011
3. Ксензова Г.Ю. “Перспективные школьные технологии”, М., Педагогическое общество России, 2015
4. Хижнякова О. Н. Современные образовательные технологии в начальной школе. М., 2010

Aktiv tədris metodları tədris prosesinin effektivliyinin artırılması üsulu kimi
Xülasə

Təlim və tədris prosesində baş verən yeniliklər müəllim qarşısında yeni tələblər irəli sürür. Müasir tələblərdən biri də ilk növbədə müəllim tərəfindən şagirdin fənnə qarşı olan marağını motivasiya etməkdir. Bu məsələdə srtrateji məqam şagirdə müvafiq həcmdə informasiyanın ötürülməsi, yoxlama işinin təşkili ilə bağlı deyil. Bu gün daha vacib məqam intellektual, fərdi və sosial yönümdə şagirdin tədris prosesinə cəlb olunmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün müəllim müvafiq didaktik və psixoloji şərait yaratmalıdır.

Təlim zamanı şagirdin fərdi aktivliyi onun məntiqi və təlim motivasiyasının səviyyəsi ilə şərtlənir.

Tədrisdə aktiv metodların geniş istifadə edilməsi şagirdin təlimə olan maragının artırılmasına yönələn tədris prosesinin qurulmasına xidmət edir. Bu isə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təkan verir.

The active teaching methods as a methods of increasing the effectiveness of teaching process.
Summary

The innovations in teaching and learning process put forward new demands to the teacher.The one of the modern demands is firstly,to motivate the student's interest to the subject by the teacher. In this topic the strategic point is not connected with the transfer of reasonable amount of the information to the student,the organisation of examination. Today more important thing is the involvement of a student to the learning

process in the intellectual, individual and social direction.The teacher should create appropriate didactic and psychological situation to reach this goal.

In teaching process student's individual activity is conditioned by his logic and the level of the teaching motivation.

The wide use of the active methods in teaching serves to set up a teaching process which is increasing the student's interest to the teaching process. This stimulates the formation of a student as a personality.

Рецензент: ст.преподаватель С.Н.Топчибашева

Рагимова Земфира Нариман гызы
Бакинский славянский университет

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ (ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕДИАТЕКСТОВ НА УРОКАХ)

Ключевые слова: *лингвокультурология, обучение иностранному языку, содержание обучения, медиатекст*
Açar sözlər*: linqvokulturologiya, əcnəbi dilin öyrənilməsi, tədrisin məzmunu, mediamətn*
Key words: *linguoculturology, foreign language learning,the content of the teaching,the mediatext*

На современном этапе лингвокультурологическое содержание таких понятий как языковая личность, языковая способность, языковая компетенция, речевое поведение начинают оцениваться как понятия, формируется в синтезе данных этнопсихологии, социологии, истории и ряда других наук о человеке. Также возрос интерес ученых к проблеме взаимодействия культур как одному из факторов формирования коммуникативной компетенции при обучении второму языку. Сегодня актуализируется применение новых методик анализа языкового материала, основанных на действиях, позволяющих соотнести язык, сознание, общество, личность и культуру.

Базовое для лингвокультурологии понятие культуры включает мировоззрение, нравственные нормы, лежащие в основе поведения человека, способы познания мира; произведения искусства; духовные и материальные ценности.

При обучении иностранному языку надо учитывать то, что участники коммуникации, т.е. учащиеся, общаются на иностранном языке со своими же сверстниками, принадлежащими к той же культуре, а свободно общаться на языке того народа, культуру которого ты не знаешь, практически невозможно. Кроме того, процесс обучения иностранному языку осуществляется вне языковой среды, вдали от реального функционирования изучаемого языка и культуры его народа, а культуру народа за несколько уроков, посвящённых его традициям, обычаям, праздникам и национальной одежде изучить нельзя. Сам учитель также не является его носителем.

При обучении иностранному языку также важны темперамент, язык жестов и интонация. Учащиеся в совершенстве овладеют коммуникативными навыками только тогда, когда научатся и лингвистическим, и культурным нормам.

В современном мире дети знакомятся с мировым культурным фондом почти одновременно с родным. Этому в большой мере способствуют интернет, зарубежные фильмы, музыкальные произведения, печатные издания и просто отдых на зарубежном курорте. Все это еще раз подтверждает, что важным аспектом обучения иностранным языкам на современном этапе является аспект лингвокультурологический, который в последние десятилетия просто дополнил и расширил аспект лингвострановедческий. Вместо системы «обучение языку + ознакомление с культурой» в центре внимания оказывается система «обучение языку + ознакомление с культурой = обучение языку».

При таком подходе к обучению языку культура страны рассматривается как составная часть коммуникативных потребностей учащихся, как основа речевых ситуаций, т.е. культура здесь понимается как составная часть учебной дисциплины «Иностранный язык». Более того, приобщение к культуре другого народа делает изучение иностранного языка более привлекательным для учащихся. А именно, мотивация становится практически ненасыщаемой, если овладение языком сопровождается изучением культуры его носителей. При этом учащиеся с огромным интересом, даже любопытством относятся к истории, искусству, нравам, обычаям и традициям, укладу повседневной жизни народа, взглядам на жизнь и убеждениям, формам проведения досуга, увлечениям сверстников, то есть ко всему, что связано со страной изучаемого языка.

В традиционной системе образования первичность родной картины мира и вторичность неродной всегда была характерна учащимся, поэтому быть похожим на англичанина, как по речи, так и по поведению было чрезвычайно трудно. Сегодня подобный подход является педагогической ошибкой. Задача современного учителя - научить адекватно общаться с представителями других культур, а не стать максимально приближенной копией носителя языка. По мнению В.В.Воробьёва, изучая национально-культурное содержание языковых единиц, лингвокультурология представляет

их во всей полноте содержания и оттенков, в степени, максимально приближенной к их восприятию носителями данного языка и данной культуры (2, 31).

Как известно, любые знания без их практического закрепления бесполезны. Существуют следующие методы закрепления пройденного.

1. Использование аутентичных материалов (фильмов, видеороликов и аудиозаписей, ТВ, газет и журналов, ресторанных меню, туристических проспектов и т.д.)
2. Употребление пословиц и поговорок, литературы изучаемого языка
3. Ролевые игры (диалоговые ситуации, максимально приближенные к реальным и характерным для культуры данной страны - в ресторане, на почте, в магазине, в гостях, аэропорту и т.д.)
4. Переписка по электронной почте, в чате, форуме; идеальный вариант – общение по Skype, и т.д.
5. Решение лингвокультурологических задач (что бы ответил на данный вопрос носитель языка, как бы он повел себя в данной ситуации, и т.д.)
6. Приглашение на занятия людей – носителей языка (зарубежных студентов, иммигрантов, знакомых, живущих за границей и т.д.)
7. Широкое использование таблиц, диаграмм, кластеров, другого вспомогательного материала (ниже приведён образец кластера для изучения темы «Свадьбы и свадебные обряды»)

Взаимоотношение человека с окружающим его миром соответствует понятию "картина мира". Сейчас в лингвистике также широко применяется понятие "национальная картина мира".

Национальная картина мира не может формироваться без языка. Язык - орудие познания. Он фиксирует его результаты, отражает специфические национальные особенности видения мира. При описании языковой картины мира культурологический аспект находит свое отражение на всех уровнях языка, но особенно ярко он проявляется в составе лексики и фразеологии. В последние годы наметилась тенденция не простого заучивания грамматических правил и законов иностранного языка, а формирования коммуникативных умений, т.е. усвоения языка как средства общения. Отсюда важность приобщения азербайджаноязычных учащихся к материальной и духовной культуре русского народа, его обычаям и традициям.

Лингвокультурологический аспект содержания обучения иностранному языку в вузе должен включать речевой этикет, слова-реалии, национально-культурные компоненты языковых единиц. Слова-реалии охватывают национально-культурный пласт, т.е. это слова, словосочетания, называющие реальные объекты жизни, быта народа; это слова и выражения, содержащие национально-культурный компонент и обозначающие предметы и явления быта, фольклора, религиозные понятия, праздники. Все это требует последовательного проведения словарной работы и создания продуманной системы поэтапного введения таких слов и выражений в учебный процесс.

Кроме того, источниками лингвокультурологического материала на занятиях языка являются памятники архитектуры и культуры, в которых отражены национальные особенности народа, а также антропологические, этнографические и другие материалы.

Диалог культур является одной из особенностей реализации лингвокультурологического аспекта в преподавании иностранного языка. Диалог культур способствует формированию и становлению двустороннего двуязычия. В этой связи справедливо указать на то, что диалог, взаимовлияние между культурами возможны и широко практикуются в преподавании иностранных языков в вузе. В различных социолингвистических условиях диалог культур осуществляется по-разному и строится на основе сопоставления этнокультурной лексики. В условиях, когда в некоторых регионах мира обостряются национальные вопросы в межнациональных взаимоотношениях, диалог культур приобретает особую значимость и может выполнить функцию гармонизации отношений между народами, что очень важно для воспитания "этнокультурной терпимости". Изучение языка и культуры другого народа - это не только средство познания инонациональной культуры, но еще и способ более глубокого проникновения в родную культуру. Знание неродного языка помогает лучше узнать особенности родного языка, предоставляет широкие возможности посмотреть на свой язык с другой стороны. Если родной язык и культура являют собой основу социализации личности, осуществляемой в процессе интракультурного общения в рамках одной этносоциокультурной общности, то познание другого языка и культуры народа - его носителя открывает возможность интеркультурного общения и становления в процессе этого общения билингвальной (мультилингвальной) языковой личности.

Общение на языке, т.е. коммуникативность, может стать успешной лишь тогда, когда изучение культуры станет не вспомогательной, а неотъемлемой частью учебного процесса; когда ученик будет

знать, в какой ситуации, когда, где и в разговоре с кем они будут уместны в стране изучаем язык и культура взаимосвязаны, что четко прослеживается при анализе ролей и статусов языков, отражении этнокультурного компонента в фразеологии и фольклоре, речевом этикете, формах приветствия, прощания, выражения радости, огорчения, согласия, несогласия и т.п. Эта взаимосвязь и взаимообусловленность дает возможность изучать язык посредством культуры, а культуру - на материале языка. Использование сказок, пословиц, поговорок, скороговорок, загадок, анекдотов, песен, танцев и др. позволяет приобщать учеников к богатому культурному наследию народа-носителя языка и на примере данных образцов усваивать собственно языковой материал, необходимый на конкретном этапе обучения. Владение такого рода знаниями помогает адекватно реагировать на те, или иные события и явления изучаемой культуры.

На сегодняшний день в обучении языку принципиальным становится понимание коммуникативных стратегий участников диалога культур, их коммуникативных интенций и принятых в культуре способов их реализации. Достижение главной цели межкультурного диалога - взаимопонимания - становится возможным при эффективном взаимодействии различных аспектов образования (познавательного, развивающего, воспитательного, учебного). Их сбалансированное сочетание позволяет сформировать достаточно полное представление о менталитете и культуре народа, различных сферах его повседневной жизни; усвоить общечеловеческие ценности и морально-этические нормы; сформировать необходимые коммуникативные умения и навыки; строить взаимообогащающее обучение на основе познавательных, информативных, дискуссионных материалов.

Решением этой задачи может стать включение в процесс обучения текстов средств массовой информации. В таких материалах используется общественно-политическая лексика, юридическая терминология, разговорные обороты, молодежный сленг, арго и пр., — слова и выражения, необходимые для эффективной коммуникации на иностранном языке. Освоение лексического состава, синтаксических конструкций, понимание и анализ стилистических особенностей текстов СМИ способствует повышению мотивации к изучению иностранного языка и его активному употреблению в повседневной жизни.

Лингвокультурологический подход к изучению текстов СМИ играет важную роль, позволяя использовать язык не только как средство общения, но и как проводник национальной культуры, мироощущения и мировосприятия. Содержание медиатекстов разнообразно и многоспектно, поэтому такие материалы способны воплотить совокупность знаний и представлений о стране, включающих политические, социально-экономические, исторические, культурные и бытовые компоненты национальной картины мира. Как справедливо отмечает Л.З. Тенчурина, «особый интерес при изучении русского языка у учащихся вызывает современная публицистика, тексты в интернете и других СМИ, которые мгновенно откликаются на события социально-политической, экономической, культурной, научной, спортивной и др. жизни как отдельных стран, так и в целом мирового сообщества» (4). Язык СМИ передает идеологическую модальность и национально-культурную специфику (5). Таким образом, анализ текстов средств массовой информации оказывает влияние на формирование и повышение языковой культуры студента, на его понимание национально-культурной специфики русского языка, на совершенствование речевых умений и навыков и на активизацию коммуникативного поведения в процессе общения.

Выбор тем для занятий необходимо проводить с учетом необходимости формирования у студентов лингвокультурологической компетенции и реализации принципа диалога культур.

В ходе работы с текстами СМИ можно выделить несколько этапов: подготовительный, познавательный, закрепляющий и контрольный.

Говоря о проблеме выбора текста для его изучения и интерпретации на занятиях выделяют следующие критерии:

– достаточный объем, не слишком длинный для восприятия и не слишком короткий, чтобы была возможна углубленная интерпретация;

– яркие лингвистические характеристики, позволяющие исследовать модальность текста в ее разнообразных проявлениях;

– значимое авторство, представляющее интерес с лингвострановедческой точки зрения (известные писатели, поэты, режиссеры, политики и общественные деятели);

– культурно-историческая значимость, позволяющая по возможности непротиворечиво восстановить исторический контекст появления материала. (6).

После прочтения медиатекста проводятся условно речевые упражнения, которые служат для проверки понимания как прочитанного текста в целом, так и отдельных его частей, а также для подготовки к монологическим и диалогическим высказываниям по изучаемой теме. Таким

образом актуализируется осмысление основных элементов содержания текста: определение незнакомых слов и выражений, выявление изученных моделей и конструкций, структуры текста, его темы и идеи. Затем проводится интерпретация текста с опорой на собственное мнение студента и его отношение к проблеме.

Подобные задания формируют умения и навыки понимания и воспроизведения прочитанного, развивают способность анализировать и интерпретировать текст.

Межкультурная лингводидактика, ее стратегии и тактики способны стать инновационной основой обучения языку как иностранному в условиях диалога культур. Языковое образование в поликультурном и поли-лингвальном обществе, рассматривающее взаимодействие человека и языка в процессе речевого контакта, следует ориентировать на осмысление человека как личности, носителя другой культуры со свойственными ей коммуникативными особенностями, другими традициями, взглядами и морально-этическими ценностями. Использование текстов СМИ на занятиях по РКИ помогает эффективно подготовить студента для общения в языковой среде, поднимать вопросы, актуальные для конкретной студенческой аудитории, организовывать дискуссии и моделировать языковые ситуации, приближенные к реальности. Медиа-тексты способны стимулировать мотивацию к изучению языка и познанию культуры, а также предоставлять возможность самооценки и самоконтроля в ходе обучения.

Литература:

1. Володина М.Н. Язык средств массовой информации. 2008.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). М., 1997.
3. Прохорова И. О. Формирование лингвокультурологической компетенции на занятиях по русскому языку / И. О. Прохорова // Русский язык за рубежом. – 2001. – № 3. – С. 37–44.
4. Тенчурина Л.З. Изучение текстов СМИ на занятиях по русскому языку: опыт разработки информационно-методического и текстового контента. 2014.
5. Финагина Ю.В. Язык средств массовой информации на занятиях по РКИ как важный фактор формирования лингвострановедческой компетенции при обучении студентов-иностранцев экономического профиля // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». N 3, 2014
6. Цыкунов И.В. Методика изучения и интерпретации медиатекстов в контексте обучения РКИ [Электронный ресурс] // Язык и текст langpsy.ru. 2015. Т. 2. №2. URL: http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Tsykunov.shtml (дата обращения: дд.мм.гггг) doi: 10.17759/langt.2015020206
7. Штейникова Н.В. Лингвокультурологический аспект обучения иностранных студентов русскому языку в период довузовской подготовки // Вестник АГТУ. 2015

Xarici dilin öyrənilməsində linqvovokulturoloji aspekt
(mediamətnlərin dərslərdə istifadəsi)
Xülasə

Müasir təhsil sistemində xarici dilin öyrənilməsinə xüsusi yer ayrılır. Bu gün ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq xarici dillərin öyrənilməsində daha çox linqvokultoroloji aspektə yer ayrılmaqdadır. Bu metodların əsasını isə belə bir düstur təskil edir: "dilin öyrənilməsi + mədəniyyətlə tanışlıq = dilin öyrənilməsi". Göstərilən məqsədin isə əldə olunması üçün xarici dil dərslərində mediamətnlərin geniş istifadə olunması çox vacibdir. Çünki bu cür mətnlər hər bir toplumun heyatını daha geniş və əhatəli təsvir edir.

The Linguoculturological aspect in foreign language learning
(The use of the mediatexts in lessons)
Summary

In modern education system a special place is devoted to the studying a foreign language. Today , unlike traditional teaching methods in foreign language learning more Linguoculturological aspects are allocated. The basis of these methods is such a formula; "language learning+acquaintance with the culture= language learning" .The wide use of the mediatexts in foreign language lessons is very important for achieving the stated purpose. Because these texts describes the life of every society in more wider and detailed form.

Рецензент: ст.преподаватель Э.А.Гумбатова

Алиева Гюнай Фикрет гызы
Азербайджан, Баку
gun-214@mail.ru

СТИМУЛИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ВО ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЕ ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТНЫХ ЗАДАЧ

Ключевые слова*: учебная деятельность, стимулирование, мотивация, младшие школьники, проектная задача, универсальные учебные действия, внеклассная работа, ГОС*
Açar sözlər: *təhsil fəaliyyəti, stimullaşdırma, motivasiya, gənc məktəblilər, layihə məsələləri, universal öyrənmə fəaliyyəti, sinifdənkənar məşqələlər,DTS*
Key words*: educational activities, stimulation, motivation, younger students, project task, universal learning activities, extracurricular work, SES*

К направлениям внеурочной деятельности можно отнести: спортивно-оздоровительное, духовно-нравственное, художественно-эстетическое, научно-познавательное и проектное. Согласно новымстандартам, в каждой школе без исключений должны проводиться мероприятия по всем направлениям. Школьник, выбирая одно из направлений, должен получать полноценные знания, умения и навыки как в определенной области, так и в смежных областях. Иными словами, ученик в ходе внеклассной деятельности должен усвоить универсальные учебные действия, которые смогут пригодиться ему в течение жизни [2].

Одним из направлений внеклассной деятельности является проектная деятельность учащихся, которая в последние годы активно внедряется в учебный процесс школ как средство развития самостоятельности учеников, умения решать проблемы. В работе А.Б.Воронцова, В.М. Заславского указано, что проектная деятельность не соответствует возрастным возможностям младших школьников. Альтернативой для этого вида деятельности, точнее подготовкой к нему, для учеников 1-4-х и даже 5-х классов авторы считают проектные задачи [1].

Проектная задача – задача, которая предполагает наличие системы заданий, направленных на получение нового продукта; в ходе решения происходит качественное изменение в самом деятеле (ученике). Проектные задачи всегда решаются в группе.

Решение проектной задачи требует «коллективно-распределенной деятельности учащихся», то есть работа строится в группах или в парах. При этом в ходе решения задачи проявляются умение планировать работу, распределять обязанности между членами группы, помогать друг другу, осуществлять взаимоконтроль.

Таким образом, цель постановки подобных задач – стимулирование учебной деятельности учащихся, ведущее к формированию у них желания открывать для себя новые знания, осваивать новые виды деятельности.

Уникальность проектных задач заключена в том, что при их решении формируются все типы универсальных учебных действий.

Формируются познавательные УУД. Ребята учатся работать, используя разные источники информации: словари, графические объекты, учатся искать, а затем интерпретировать информацию. Дети анализируют тексты, чтобы потом выделить общие признаки, выбирают критерии и основания для классификации текстов (объектов), выбирают нужный тип чтения на различных этапах работы, строят речевые высказывания.

Развиваются регулятивные УУД. По окончании каждой работы школьниками оценивается своё настроение, мера трудности, самостоятельность исполнения, аккуратность или иные параметры при помощи шкал и пиктограмм. В третьем и четвертом классах формируется рефлексия: ученики начинают взвешивать свой личный вклад в дело работы группы, а также то, насколько им комфортно работалось в сотрудничестве с учителем и другими детьми. Выполняя проектные задачи, дети оценивают уровень качества совместно произведённого продукта, сравнивают личную самооценку с оценкой учителя. Наконец, при выполнении коллективных работ ученики учатся ориентироваться на позицию партнёров, договариваться, убеждать, уступать, сохранять доброжелательную обстановку, учатся помогать партнёрам, контролировать их, а значит, развиваются коммуникативные и личностные УУД [1].

В ходе работы нами был проведен педагогический эксперимент, который состоял из трёх этапов: констатирующего, формирующего и контрольного.

По проведении констатирующего этапа педагогического эксперимента были получены следующие результаты. На низком уровне мотивации учебной деятельности оказалось 35% учащихся в экспериментальной и 25% в контрольной группах. На среднем уровне оказалось 25% учащихся в контрольной и 30% в экспериментальной группах. На высоком уровне оказалось 50% учащихся в контрольной группе и 35% - в экспериментальной.

Эти данные, свидетельствуют о том, что большинство учащихся контрольной и экспериментальной групп имеют средний уровень развития познавательной мотивации. Так же отметилось, что в контрольной группе больше учащихся с высоким и средним уровнем, нежели в экспериментальной. Это подвело к тому, что необходима целенаправленная работа по стимулированию познавательной мотивации в экспериментальной группе и, в связи с этим, был проведен формирующий эксперимент.

С целью повышения уровня познавательной мотивации у младших школьников был разработан комплекс проектных задач, который был реализован в процессе внеклассной работы. Каждое занятие было направлено на повышение интереса, познавательной активности, внимательности за счет создания благоприятного климата, интриги и проблемной ситуации.

Для выявления эффективности проведенной нами системы внеклассной работы был проведен контрольный срез. Как показали результаты диагностики, в контрольной группе не произошло значительных изменений в уровне развития познавательной мотивации. Количество учащихся с низким уровнем снизилось с 25% до 20% учеников, количество учащихся со средним уровнем выявлено с 25% учащихся до 30% учащихся, количество учащихся с высоким уровнем осталось 50%. В экспериментальной группе произошли более существенные изменения в уровне развития познавательной мотивации. Низкий уровень развития познавательной мотивации с 35% учащихся уменьшился до 15% учащихся, средний уровень не претерпел серьезных изменений – увеличился с 30% учащихся до

35% учеников, в то же время высокий уровень развития познавательной мотивации вырос с 35% учащихся до 50% учеников.

Это позволило нам сделать вывод, что разработанная нами программа внеклассной работы ведёт к развитию познавательных мотивов у младших школьников. Данные занятия повышают познавательную мотивацию, познавательный интерес, мобилизуют возможности и способности учащихся для решения учебных задач, способствуют налаживанию взаимоотношений в классе, а также создают благоприятный эмоциональный фон. Это не только вносит разнообразие в учебную деятельность, но и способствует формированию многих полезных личностных качеств учеников, а также навыков и способов деятельности, которые будут необходимы им в дальнейшем.

Таким образом, применяя в процессе внеклассной работы проектные задачи, можно целенаправленно развивать познавательную мотивацию у младших школьников.

Литература:

1. Воронцов А. Б., Заславский В. М., Егоркина С. В. Проектные задачи в начальной школе: пособие для учителя /под ред. А. Б. Воронцова. 3-е изд. М.: Просвещение, 2011. - 176 с.

2. Григорьев, Д. В. Внеурочная деятельность школьников. Методический конструктор / Д.В. Григорьев, П.В. Степанов. - М.: Просвещение, 2014. - 224с.

3. Государственный образовательный стандарт начального общего образования (утвержден приказом Минобрнауки России от 6 октября 2009 г. № 373; в ред. приказов от 26 ноября 2010 г. № 1241, от 22 сентября 2011 г. № 2357) - Режим доступа: http:/ http://минобрнауки.рф/ /922/.html (дата обращения: 4.02.2019)

Proyekt məsələləri vasitəsilə məktəbdənkənar işlərdə
gənc məktəblilərin təhsil fəaliyyətinin stimullaşdırılması
Xülasə

Bu məqalədə layihənin məqsədlərini gənc tələbələrin məktəbdən kənar fəaliyyətlərdə öyrənmə fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün effektiv bir vasitə kimi təsvir edir. Tədris materialının tam öyrənilməsi və tələbələrin bilik motivasiyasının inkişaf etdirilməsi üçün proyekt məsələlərini tətbiq etmək lazımdır. Belə problemlərin həlli prosesində əldə edilmiş məlumatlar tələbələr tərəfindən gerçəkləşdirilir və ya təlim

bacarıqları inkişaf edir. Bundan əlavə, layihənin problemlərini həll etməklə, tələbələr müstəqil olaraq informasiya axtarmağa, fərziyyələr, proyekt tapşırıqlarını hazırlamaq, öz biliklərini və başqalarının biliklərini qiymətləndirməyi öyrənirlər.

Stimulation of educational activity of younger schoolchildren in extracurricular work through project tasks.

Summary

This article describes the project objectives as an effective means of stimulating the learning activities of younger students in extracurricular activities. It is shown that for the full learning of educational material and the development of cognitive motivation of students, it is necessary to apply design tasks. In the process of solving such problems, the acquired knowledge is actualized by students or training skills are being developed. In addition, solving project problems, students learn to independently search for information, build and prove assumptions, design assignments, evaluate their own knowledge and the knowledge of others.

Рецензент: доц. Р.Балаева

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУСТВОВЕДЕНИЕ

Гасанов Эльнур Лятиф оглу
Институт краеведения гянджинского отделения
Национальной академии наук Азербайджана,
el-hasanov@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИКЛАДНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ МЕСТНЫХ ИЗДЕЛИЙ КОВРОТКАЧЕСТВА ГЯНДЖИ

Ключевые слова: *Гянджа, декоративно-прикладное искусство, Азербайджан, ковроткачество, историко-этнографическое исследование*
Açar sözlər: *Gəncə, dekorativ-tətbiqi sənət, Azərbaycan, xalçaçılıq, tarixi etnoqrafik tədqiqat*
Key words: *Ganja, decorative-applied arts, Azerbaijan, weaving trade, historical-ethnographic research*

Введение

Гянджа, один из древнейших городов Востока с многовековой историей, соединяющий северо-восточные склоны гор Малого Кавказа (древних Гянджинских гор) с просторами Кура-Аракской низменности, расположен в живописном уголке Азербайджана с умеренным климатом, плодородными землями, богатыми водными ресурсами.

Исторически Гянджа всегда имела выгодное геополитическое расположение и играла важную роль в культурной и экономической жизни Азербайджана. Этот город был построен на Великом Шелковом Пути, который соединяет Азию с Европой. Таким образом, Гянджа являлся духовным мостом между разными цивилизациями [1, с. 11-13].

По вопросу этимологии названия города ученые предлагали разные варианты, но пришли к единому мнению, что свое название Гянджа берет от древних тюркских племен «Генджек»ов.

Важно иметь ввиду факт о том, что название Гянджи упоминалось в таких древних источниках как «Шахристане Иран» и др. [2, с. 246-247].

На основе неоспоримых археологических и этнографических материалов было доказано существование поселений на территориях древней Гянджи еще в эпоху Неолита, то есть VII-VI тысячелетий до нашей эры [3, с. 9].

Первые археологические раскопки в долине реки Гянджачай проводились в конце XIX века со стороны Дюбуа де Манпере, Ф. Баерна, Э. Реслера, Я. Гуммеля и других зарубежных ученых-археологов. Позднее историко-археологические поисковые работы были проведены Азербайджанскими археологами и впервые месторасположение города Гянджи было полно и всесторонне изображено И. Джафарзаде [1, с. 14-17].

Теоретические основы и методы исследования

Наряду с иностранными учеными, Азербайджанские археологи, и этнографы проводят научно-исследовательские работы, в результате которых были обнаружены места многочисленных древних курганных погребений.

В течение тысячелетий в Гяндже развивались такие традиционные отрасли ремесла как гончарное дело, металлообработка, ковроткачество, зодчество, декоративно-прикладное искусство и др. Поэтому, нужно учесть тот важный исторический факт, что, в течение тысячелетий Гянджа 5 раз менял свое географическое местоположение. Основными причинами данных исторических переселений города являлись войны, нашествия захватчиков, природные катаклизмы и др. Это и способствовало существованию разногласий между учеными по поводу хронологического основоположения города и его географических данных.

Начиная с VII-VIII веков в Гяндже существовали такие видные научно-просветительские центры как «Дома мудрости», «Центры исцеления», кроме того было довольно много школ-медресе при мечетях. Именно в таких научных центрах преподавали многочисленные учителя-педагоги, выдающееся деятели науки своего времени. Благодаря таким личностям в городе в течение веков жили и творили гении всех времен – великий мыслитель Восточной поэзии Низами Гянджеви, первая женщина-философ, поэтесса Мехсети Гянджеви, первые женщины представители средневековой поэзии Востока – поэтессы Сити Гянджеви, Разия Гянджеви, Дохтари Гянджеви, руководитель совета

Арранских поэтов XII века Абул-ула Гянджеви, выдающейся поэт XIX столетия Мирзы Шафи Вазех, на стихи которого сочинили свои великие труды всемирно известные композиторы мира – Штраус, Чайковский и др. Также в городе было много библиотек, самым известным которым считался «Дар-эль Кютуб», который существовал уже в X-XI веках. Важно отметить, что и сегодня в городе действуют Централизованная библиотечная система, детская центральная библиотека, единственный в регионе филиал Миниатюрного музея и др. [4, 17; 5, с. 5-7; 6, с. 19-21].

С исторических времён из-за тесных экономических и культурных отношений города Гянджи и окрестных его районов сформировались ценности, сближающие людей этой территории. Многосторонность и сложность рельефа сделала неповторимым и его растительный мир. Словно ковёр этот регион переливается яркими и красочными цветами высоких гор и альпийских лугов. Эти факторы обуславливают получение качественной шерсти, а также природных красок, обеспечив развитие животноводства, в частности овцеводства.

В Гяндже вполне развито ковроткачество. Традиционные виды тканей, предусмотренные иногда для разного вида одеяний, ткались в определенном количестве. В таком случае вид одежды отождествлялся с названием ткани. Сюда можно отнести и джеджимы. Созданные по технике тканья джеджимов «йорганузу», «дёшекузу», «джанамаз», «юк пардаси», «тахса пардаси», «мутакка узу» определяли как название ткани, так и вид изделия. В Гяндже ткалась и бязь. В этом смысле славятся жители Самуха. Помимо того, что они ткали превосходные ковры, шёлковые и полушёлковые ткани, но также производили и высококачественную хлопковую ткань изысканно белого цвета, называя её «лжаламая». Из самой тонкой нити хлопка производилась марля, а из её двойного или втрое скрученного вида - джаламая (тонко белое). Джаламая – это вид плотно сотканной хлопковой ткани, которая производилась в Гяндже [1, с. 4-7; 9, с. 282; 5, с. 94-102].

В возникновении производства шерстяных изделий в Азербайджане, помимо разновидности сырьевых запасов (овечья, верблюжья, козлиная шерсть и др.), решающую роль сыграло изобилие растений.

В конце XIX века в Азербайджане по наличию шерстяных запасов важное место занимала Гянджа и окрестные районы. В исторических источниках есть известие о том, что в этом регионе имеется сто тысяч овец, что сообщает и о количестве шерстяного запаса на тот период. Это изобилие допускало создание разных видов шерстяных изделий. Основным занятием Гянджинских девушек тогда было тканые ковров и ковровых изделий. Основываясь на факты 1841 года, связанные с Гянджой, можно сказать, что в каждой деревне женщины ткали ковры, килимы, черпаки, мешки, портпледы и очень тонкие, высококачественные шали, которые назывались «махуд» [7, с. 263-264].

Длина каждой шали составляла до 7 аршинов (0,71 м), ширина 4 четверти (1/4 аршина или 17,75 см). В зависимости от качества каждая шаль по рыночным ценам того времени стояла от 7 манат до 10 серебряных монет.

Прикладные основы исследования традиционных Гянджинских ковров

В XIX веке в Азербайджане одним из центров художественной вышивки была Гянджа. Здесь широко распространились виды «гязма» и «долдурма» вышивки текалдуз (тамбурная вышивка). Живущие на этой территории зажиточные семьи предпочитали покрывать верхнюю част своих юрт белым войлоком. По этой причине они заказывали обрасти – войлоки из белой шерсти.

В быту жителей региона Гянджи важное место занимают ковры и ковровые изделия. Здесь ткались молельные коврики намазлыг, черпаки, килимы и другие текстильные изделия. Богатая природа края придала коврам этого региона особые оттенки, одарила яркими окрасами цветовое разрешение композиции ковров. Разноцветные краски – главные особенности, отличающие ковры этого региона от других. В узорно – композиционном выбора ковров особое место придавалось воображению, мифическим взглядам, вере местных жителей. Всё это нашло своё отражение на коврах. Мифические птицы, животные, а также семантически наполненные элементы, зависящие от миропонимания, были специфичными для ковров этого региона. Можно сказать, что ковры Гянджи, в которых ощущаются тесные отношения с разными группами ковроткачества Азербайджана, выступают как главные категории сознания и чувств живущих на этой территории людей [1, с. 23-24].

В Гяндже – центре древнего ковроткачества-помимо ковроткачества, распространилось войлочное мастерство, т.е. изготовление войлоков, который используется в скотоводстве. Особенно в предгорных областях этого региона приготовленные войлоки были очень полезными для покрытия верхней и окружной части хижин, а также при покрытии тележек во время кочевья.

Войлоки обычно изготовливались из белой и чёрной шерсти. Хижины, также в зависимости от покрывающих их войлока, назывались «аг дая» (белая хижина) и «гара дая» (чёрная хижина) [8].

Безусловно, что палатки, помимо войлоков, украшались ворсовыми и безворсовыми коврами. Среди безворсовых ковров своей красотой выделялись паласы, джеджимы и килимы.

В Гянджинском региона, где развито шелководство, сотканные шёлковые джеджимы на станках нашли своё применение в каждой семье со своими яркими цветовыми оттенками, изящными узорами, тонкими тканями. Сотканные вручную как ворсовые, так и безворсовые ковры (хурджун, мафраш (портплед), мешок, сумка для соли, мутакка (продолговатая подушечка) с ковровым покрытием и другие текстильные изделия) служили приданными для девочек.

Техническое влияние гянджинских ковров можно наблюдать также на коврах Газаха и Гарабаха. Ворс ковров сотканных в Гяндже, обычно быль более длинным и густым. Потому что помимо эстетического значения, ковёр предусматривался для удержания теплоты комнаты в холодную погоду [9, с. 34-36].

У гянджинских ковров имеется также своеобразное индивидуальное колоритное разрешение. Так, на привлекательных своими цветами коврах Гянджи больше всего наблюдаются яркие оттенки. Наиболее используемые цвета – это голубой, зелёный, желтый, черный и сахарный тона [8].

Гянджинская группа больше всего известна композициями «Гянджа», «Гядим Гянджа», «Гядябяй», «Чыраглы», «Самух», «Фахралы». Сотканные здесь образцы ковров «Самух», «Чайлы», «Фахралы» обладают стабильной формой закрытого типа, художественным построением с озёрами промежуточного участка.

Основной производственный центр отличающегося художественным построением ковра «Гядим Гянджа» расположен на северо – западе Шямкирского района и окрестностях Гянджи. Этот ковёр обладает специфическим художественным построением. Промежуточный участок даётся с полосами, украшенными последовательно или в диагональной форме, и внутри них бывают слетка нанизанные элементы «бута». Эти узоры от элементов «бута» на коврах Баку, Ширвана, Гарабаха и Сараба отличаются индивидуальным художественным построением и цветовым разрешением. В народе этот ковёр известен такими наименованиями, как «Гядим халча», «Гянджа бута», «Буталы Гянджа».

Ковер «Хантирма», созданный в Гарабахе под влиянием ковров Гянджи, напоминает ковёр «Гядим Гянджа». С развитием торговых отношений Гянджи можно предположить, что образец «Гядим Гянджа» появился под влиянием дизайнерской оформленности тканей тирма, завезённых сюда с Востока еще в далёком прошлом [11, с. 435].

Один из ковров Гянджинской группы связан с названием деревни Фахралы. Эти ковры были самыми известными, обладали индивидуальным художественным построением. Как правило, эти ковры ткались небольшими по размеру и предназначались для совершения намаза (мусульманской молитвы). Верхняя част ковра окружена контурами арки, внутри промежуточного участка изображено озеро в геометрической форме. Изображение арки еще раз подтверждает предназначенность ковра. Поэтому в народе эти ковры называются «джанамаз» [12, с. 38-41].

Заключение

Узоры ковров Гянджи, в основном, состоят из украшающих элементов в геометрической форме. У каждого узора имеется свой смысл и назначение. Именно по этой причине ковры использовались в разных ритуалах: при сватовстве девушек, траурных и похоронных обрядах, во время обетов, при совершении намаза, во время гадания, рождении ребенка и др. Предусмотрев эти символы, можно догадываться о древности этих узоров. На основе вышеуказанного можно предположить, что в древние времена ковры были не в каждом доме. Ковёр был в употреблении ограниченного количества людей, по своим узорам и по их значениям в подходящих моментах превращался в украшения дворцов и подарки царей. Впоследствии распространился среди народа, и превратился в товар. На поверхности сотканных ковров в Гяндже вплеталась дата его производства по хиджре, имя мастера и даже условные знаки извещающие принадлежность[9, с. 34-36].

Больше всего на коврах Гянджи ткачами использовались изображения озёр со ступенчатыми краями, узоры с крючком, ромбом, крестообразные элементы, треугольник, восьмиугольная звезда, джейран, птица, тавро. Узоры набати или изображения фантастических животных наносились, в основном, мелкими, поэтому не играли важной роли на коврах. Эти узоры передают многовековую историю. Аналог этих стилей изображения не имеется у других народов. Они сочетаются с наскальными изображениями, находящиеся на территории Азербайджана, и мотивами на фаянсовых

посудах. Значение узоров, сотканных на Гянджинских коврах, не изучалось, до сегодняшнего дня, а возможно, что их смысл невозможно будет раскрыть вовсе. Но некоторые из них можно объяснить. Это виды узоров исходящие от верований. Восьмиугольная звезда возникла из веры в небесные существа, ромб толкуется как женское начало мира, плодородие, символ изобилия, крестообразный мотив олицетворяет четыре элемента, четыре полюса, создающие мир, ступенчатые озёра – это символ возвышенного пути, ведущий к богу, треугольник тоже путь, ведущий на небеса и к богу. Кроме них, есть такие элементы с формами птиц, которые считались символами солнца [1, с. 64-67; 10, с. 4-5].

Нужно особо отметить, один значимый факт о том, что некоторые традиционные орнаменты Гянджинских ковров встречаются во многих архитектурных памятников города и служат доказательством мультикултуральных ценностей. Благодаря многовековым национально-моральным ценностям этот город считался своеобразным «индикатором» социально-культурного и политико-общественного строя в течение многих веков. Так как, именно Гянджа был основным центром основных исторических реформ, важных национальных восстаний против вражеских войск, наступавших на нашу родину.

Литература:

1. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
2. Əhmədov F.M. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncənin yaşayış məhəllələri və ticarət obyektləri / Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları elmi-təcrübi konfransının materialları. Bakı, 1989, s. 240-247.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17.
5. Nemətova M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
6. Памятная книжка Елисаветпольской губерніи на 1914 годъ. Елисаветполь, 1910, 337 с.
7. Friedrich Bodenstedt: Mirza Schaffy im Liede und in der Wirklichkeit. In: Daheim, Jg. VIII, Leipzig 1872, Nr. 16, s. 244-248; Nr. 17, s. 262-266.
8. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1130-1157.
9. Məmmədov F.N. XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3, s. 30-37.
10. Altman M.M. Gəncə şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1991, 85 s.
11. Hasanov E.L. To the question on research of craftsmanship traditions of Ganja of XIX – first half of XX centuries // Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015, vol. 6, № 1, Part S1, pp. 433-437. Doi:10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433
12. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0

Gəncənin yerli xalçaçılıq məmulatlarının tətbiqi xüsusiyyətlərinin tədqiqi

Xülasə

Elmi əsərdə arxiv sənədləri, yerli muzey eksponatları və müxtəlif elmi mənbələr əsasında Gəncənin son orta əsrlər və yeni dövrə aid xalçaçılıq məmulatlarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Bu qədim şəhərin ənənəvi xalçaçılıq sənətinin öyrənilməsinin tətbiqi əhəmiyyəti də təsbit edilmişdir.

Applied features of research local products of the carpet weaving of Ganja

Summary

In this scientific work, on the basis of archival documents, local museum exhibits and various scientific sources, the main characteristic samples of the Ganja carpet weaving for the late medieval and new periods were investigated. Applied importance of studying the traditional carpet weaving samples of this ancient city is also substantiated.

Rəyçi: prof. H.H.Sadıqov

Əsgərova Sevinc Vaqif qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

ÇEX TORPAQLARININ QIZIL DÖVRÜ - IV KARL HAKİMİYYƏTİ

Açar sözlər: *IV Karl, Çexiya, Çex krallığı, Müqəddəs Roma imperiyası*
Keywords: *Charles IV, Czech, Czech Kingdom, Holy Roman Empire*
Ключевые слова: *Карл IV, Чехия, Чешское королевство, Священная Римская империя*

Orta əsrlərin sonuna yaxın, böyük coğrafi kəşflərdən sonra Avropa və digər ərazilərdə Çex torpaqları haqqında artıq müəyyən təsəvvürlər formalaşmışdı. Həmin dövrlərdə formalaşan fikirlər və təsəvvürlərə əsasən planetimizin mərkəzi - Avropa, Avropanın mərkəzi - Almaniya imperiyası, imperiyanın mərkəzi - Çexiya, Çexiyanın mərkəzi isə Praqa şəhəri hesab olunurdu. Məlum fikirlər əsasında xüsusi bir xəritə yaradılmışdı, hansında ki, Avropa özü müdrik bir qadın kimi təsvir olunmuşdu, qadının başı Priney yarımadası, uzun ətəyi Ural dağları, sağ əli isə İtaliya ilə göstərilmişdi. Bu xəritədə ən əhəmiyyətli və son dərəcə maraq doğuran məsələ onunla bağlı idi ki, Avropa xanımının ürəyi Çexiya olaraq təsvir olunmuşdu. Çexiya dövləti isə X əsrdə Qərb slavyanlarının yaratdığı ilk dövlət olmuşdu. Çexiya mühüm ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi. Bu da dövlətin iqtisadi inkişafına əlverişli şərait yaradırdı (1).

Beləliklə, öz əhalisinin təsəvvüründə Çexiya dünyanın mərkəzi sayılırdı. Bu baxışlar XIV əsrdə yaranmağa başladı. Bu zaman ölkə Müqəddəs Roma imperiyasının *(Müqəddəs Roma imperiyası 962-ci ildə Alman kralı I Otto tərəfindən yaradılmışdı. Belə ki, I Otto həmin ildə Romanı işğal edərək özünü Roma imperatoru elan edir. Bununla da, Müqəddəs Roma imperiyasının əsası qoyulur)*, sonralar Almaniya imperiyasının, siyasi və mədəni mərkəzinə çevrilmişdi.

XIV əsrdə Çex krallığında hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Çexlər özlərinə Lüksemburqlar sülaləsindən olan bir kral seçdilər və Lüksemburqlar sülaləsindən olan IV Karl hakimiyyətə gəldi (1).

Karl, 14 may 1316-cı ildə Praqada Çex kralının ailəsində dünyaya göz açmışdı. Anadan olarkən ona Vatslav (çex. *Václav)* adı verilmişdi. Karl adını isə ona 1323-cü ildə müqəddəs Troitsa günü *(Xristian aləmində Pasxa bayramının ilk günü hesab olunur)* Fransa kralı IV Karl şəxsən özü vermişdi (4). Karlın atası Yan (çex. *Jan Lucemburský*) Lüksemburqlar sülaləsindən olan VII Henrinin yeganə oğlu idi. Karlın anası Elişka Prşemıslovna (çex. *Eliška Přemyslovna)* Çex və Polşa kralı II Vatslavın qızı Prşemıslovlar sülaləsinin Çexiya taxtında olan son nümayəndəsi idi. Deməli, IV Karl həm formal olaraq Qərbi Avropa sülaləsini, həm də yerli sülaləni təmsil edirdi. Karl ailənin böyük övladı idi. Atasının Fransaya olan rəğbətindən onu altı yaşında olarkən təhsil almaq üçün Fransaya göndərmişdilər. Karlın Fransaya göndərilməsi də təsadüfi deyildi, çünki bu dövrdə Avropada ən güclü dövlət Fransa hesab olunurdu. Karlın tərbiyəçisi və müəllimi, gələcəkdə (1342-1352-ci illərdə) Roma Papası olacaq, VI Kliment (1291-1352) olmuşdur. VI Klimentin özünün ən çox maraq göstərdiyi bilik sahəsi tarix və incəsənət idi. Məhz elə müəllimindən gələn bu xüsusiyyətlər də sevimli tələbəyə ötürülmüş, Karlın hakimiyyət illərində özünəməxsus izlər buraxmışdı. Artıq Karlın 15 yaşı olanda atası onun dövlət işlərindən məlumatlı və idarə etmək qabiliyyəti olduğunu anlamışdı. Beləliklə, atası onu Avropanın mərkəzində yerləşən Lüksemburq qubernatoru təyin etdi. Lakin Karl bu fikirlə razılaşmaq istəmirdi (5).

Yan Lüksemburqlu hakimiyyət illərinin sonuna yaxın dövrlərdə, demək olar ki, Çexiya ilə maraqlanmır, bu ərazilərə gəlir mənbəyi kimi baxırdı. Bu münasibətlərin sonu da elə krallığın günbəgün zəifləməsinə gətirib çıxarırdı. 1333-cü ildə Moraviya (çex. *Morava)* və Çexiya krallığını idarə etmək Karla tapşırıldı. Yaşının az olmasına baxmayaraq, o, ictimai-siyasi sahələrdə kifayət qədər biliyə malik idi. Atasından fərqli olaraq, o, ölkəsinin ictimai-sosial mühitinə, adət-ənənəsinə daha yaxşı bələd idi. Sadalanan xüsusiyyətlər və nəcib xasiyyətinə görə, o, xalq tərəfindən də böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Karl daim ölkənin daxilinə səfərlər edir və idarəetmədəki nöqsanları axtarıb-tapmağa, onları düzəltməyə çalışırdı. O. ölkədə kənd təsərrüfatına, balıqçılıq *(vətəgələrdə çex sazanı yetişdirilirdi)* və şərabçılıq sahəsinə xüsusi diqqət ayırmışdı. Xalqın yaddaşında Karl ən qüdrətli Çex hakimi kimi qalmışdı, hətta onu latın dilində «vətənin atası» mənasını verən bir adla da çağırırdılar (4).

Bu siyasi gedişlərin içərisində IV Karl özünün irsi mülkiyyəti olan Çexiyanı heç vaxt unutmur, hər daim onun inkişafına çalışırdı. IV Karlın özünün də qeyd etdiyi kimi, balaca Çexiya böyük imperiya içərisində itib-batmırdı. Tam əksinə, imperiyanın mərkəzinə çevrilməyə başlayırdı. Xalq arasında sevilməsinə baxmayaraq, Karl zadəganlar tərəfindən bir o qədər də müsbət qarşılanmırdı. Onlar Karla böhtan atmağa çalışırdılar. Karlı sevməyənlər onun hiyləgər və yalnız atasının taxtında gözü olduğunu deyirdilər. Bu

fikirlərin təsirindən qəzəblənən Yan Lüksemburqlu oğlunu 1335-ci ildə Çex krallığındakı hakimiyyətindən məhrum etdi. Onu yalnız Moraviyanın markqrafı *(orta əsrlərdə Qərbi Avropada vəzifə)* təyin etməklə kifayətləndi. Bundan qəzəblənən Karl kiçik qardaşı İohan Henrinin yanına Tirola *(Avstryanın qərbində əyalət)* yollandı.

Çexiyadakı bütün gəlirlərindən məhrum olan Karl qardaşının yanında yaşamağa başladı, onun arvadı isə Brnoya göndərildi.

Yan Lüksemburqlu Çexiyaya əvvəlki idarə üsulunu qaytardı. Bu idarə üsulu vasitəsi ilə kral əmlakı üçün xalqdan çoxlu vergi və pul yığılırdı. Mövcud vəziyyətdən əhali çox narahat idi. Bununla bağlı Çexiyada kiçik iğtişaşlar baş verirdi. Xalq hakimiyyətə yenidən Karlın gəlməsini tələb edirdi. Yaranmış bu vəziyyətlə, könülsüz də olsa, razılaşmağa məcbur olan Yan Lüksemburqlu oğlunu yenidən Çexiya idarəçiliyinə qaytarmalı oldu. Demək olar ki, elə bununla da Çexiyanın qızıl dövrünün tarixi başlanğıcı qoyuldu. Düzdür, Karl Çexiya idarəçiliyinə qayıdarkən müəyyən məbləğdə atasına pul göndərmək üçün razılaşmışdı. Lakin o, toplanan pulun bir hissəsini atası üçün göndərir, qalan hissəsini isə Çexiyanın abadlığı və rifahı üçün ayırırdı. Elə ona görə də Çexiyanın «qızıl əsr» dövrü məhz Karl Lüksemburqlunun adı ilə birgə çəkilir (1).

Latınca, fransızca, almanca, italyanca, çexcə yaxşı bilən Karl, dövrünün ən savadlı şəxslərindən biri hesab olunurdu. Başda humanist Françesko Petrarka (1304-1374) olmaqla, o da bütün sənətkar və incəsənət nümayəndələrinin bir hamisi sayılırdı. IV Karlın özü də orta əsrlər Avropasında ilk avtobioqrafik əsərin müəllifi kimi tanınırdı. Bu əsərin adı «IV Karlın həyatı» adlanırdı. O, bu əsərdə özünü savadlı, cəsur, dövlət işlərinin mükəmməl bilicisi kimi qələmə verirdi. Lakin əsərin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, burada müəllif özünün ruh narahatlığına daha çox yer ayırmışdı. Əsərdə o, dinə olan xüsusi inam və marağını, dinlə bağlı fikirlərini daha geniş şəkildə izah etməyə çalışırdı. Onun qələmə aldığı tərcümeyi-hal səpgili bu əsərində daha çox insan mənəviyyatı və ruhu ilə bağlı olan məsələlərə yer ayrılmışdı. Bu xüsusiyyətlər isə artıq özü-özlüyündə müəllifin nə qədər humanist bir ideyalara sahib olduğunu göstərirdi (1).

Karlın idarəçiliyi və dövlət işlərini mükəmməl bilməsi hər daim onun köməyinə çatmışdı. Bu məsələ onu kral seçiminə aparan yolda daim dadına yetmişdi. Məhz Müqəddəs Roma imperatoru IV Lüdovikin sağlığında Karl Roma papası VI Klimentin köməyi ilə özünə gələcəkdə imperator seçilmək hüququ verən V Alman şahzadəsi (alm. *Kurfürst* - şahzadələrin din xadimlərinin razılığı ilə gələcəkdə imperator seçilmək hüququdur) seçilməsinə nail olmuşdur. Bu seçim gələcəkdə ona Almaniya və Çexiyanın kralı olmasına hüquqi imkan verirdi. Bunun qarşılığında isə o, bir neçə şərtlər qəbul etmiş və həmin şərtlərin icrasına dair Avinyonda Papa qarşısında and içməyə məcbur olmuşdu. 1347-ci ildə, kralın ölümünə baxmayaraq, Karl imperiya taxtına sahib ola bilmədi. Çünki Vittelsbaxların təşəbbüsü ilə kral III Eduard seçildi. III Eduard da bu tituldan imtina edərkən növbədə digər Maysen markqrafı II Fridrix var idi, daha sonra isə Hünter fon Şvarsburq gəlirdi. Hansı ki, o da pul müqabilində taxtdan imtina etdi və tezliklə də öldü. Rəqiblərinin ard-arda tezliklə sıradan çıxmasından sonra növbə IV Karla çatdı. 1349-cu il iyulun 25-də Karl yenidən kral taxtına əyləşdi. IV Karl Vittelsbax sülaləsi ilə də nikah diplomatiyasından istifadə edərək münasibətləri yumşaltmağı bacardı.

Kral seçildikdən sonra o, yerli idarəçiliyə çox böyük güzəştlər etməyə başladı. Ümumən, Avropa monarxları arasında böyük nüfuza sahib idi. Maraqlısı isə bu idi ki, Karl belə münasibətin formalaşmasını müharibələrlə yox məhz sülh yolu ilə bacarmışdı. Bunun ən parlaq nümunəsi kimi IV Karlın 1356-cı ildə Müqəddəs Roma imperiyası daxilində «Qızıl bill» adlı qanunvericilik aktının imperiya reyxstaqı tərəfindən qəbul edilməsi olmuşdu. Latınca «Bulla Aurea» adlanan bu sənəd yerli idarəçiliyə müstəsna hüquqlar verirdi. Bu qanun aktı IV Karlın hakimiyyətini Çex torpaqlarında daha da gücləndirdi. 1806-cı ildə Müqəddəs Roma imperiyasının süqutu ilə bu qanun aktı qüvvədən düşdü. Lakin bu qanun aktı imperiya daxilində siyasi dağınıqlığa səbəb oldu. «Qızıl bill» şahzadələrə öz yerli hakimiyyətlərində tam suverenlik hüququ verdi. Feodallar arasında müharibələr sanki qanuniləşdi, həmçinin şəhərlərin birləşməsinin qarşısı alındı. Bu qanun Almaniya kralı (imperatoru) tərəfindən seçilmiş yeddi şahzadə (Mayn, Trir, Köln, Çexiya, Reyn, Saksoniya və Branderburq hersoqluğu) tərəfindən tənzimlənirdi. Reyxstaqda aparıcı rola Mayn arxiyepiskopu malik idi. Bu sənədlə, həmçinin şahzadələr öz adlarına limitsiz pul kəsdirə bilərdi. Bundan savayı, dini gəlirlərin onda bir hissəsinin papaya verilməsi ilə də Papa ilə olan münaqişə həll edilmiş oldu. Həmçinin Avinyon məhkəməsində nifaqa səbəb olan Papanın seçkiyə müdaxiləsini aradan qaldırmaqla IV Karl kral taxtına seçkiləri sadələşdirmiş oldu (5).

IV Karlın hər daim ümdə bir istəyi Romada tac qoyma mərasimini keçirmək idi. Bu fikir ilk dəfə papa VI Klimentin ağlına gəlmişdi. Niyə də Karl Müqəddəs Roma imperatoru olmasın? O, öz bacarıqlı və ağıllı şagirdini yaddan çıxarmamışdı. Papa ilə yanaşı, Bavariya, Maysen, Vittelsbax hersoqları da imperiya taxtına gedən yolda IV Karlın namizədliyini dəstəkləyirdilər. Onlar Karldan müəyyən imtiyaz almağı gözləyirdilər.

Və sonra da təzə taxta oturmuş imperatordan dərhal öz imtiyazlarını tələb etdilər. Karl da öz növbəsində ruhanilərə və yerli idarəçilərə xüsusi güzəştlər etdi.

Tac qoyma mərasimini həyata keçirmək üçün o, İtaliyaya iki dəfə səfər etmişdi. Birinci səfər 1354-cü ildə, ikinci səfər isə Roma papasının şəxsi maraqları çərçivəsində olmuşdu. İkinci səfər dövründə artıq Karlın rəqibləri çoxalmışdı. Bu rəqiblərdən ən yadda qalanı Karl tərəfindən Avinyona məhbus kimi göndərilən Nikola di Lorenso Qabrini (1313-1354) oldu. Qabrini papa VI İnnokenti (1282-1362) ilə münasibətləri mülayimləşdirərək 1353-cü ildə onun (papanın) bir nümayəndəsi kimi İtaliyaya qayıtdı. Onun fikri ispan kardinallarından kömək alıb İtaliyada hakimiyyəti ələ keçirmək idi. Lakin o, 1354-cü ildə 8 oktyabr tarixində Roma Kapitolisinin pilləkənlərində öldürüldü. Bu hadisəni orta əsr ingilis tarixçisi və yazıçısı Eduard Qibbon (1737-1794) belə qələmə almışdı: «IV Karl İtaliyanın və imperiyanın tacını qoymaq üçün Alp dağlarından enəndə artıq Kapitoli Lorensonun qanına bürünmüşdü».

IV Karl 1355-ci ildə Pasxa günündə Romada tac qoyma mərasimini keçirib, öz sevimli diyarı olan Praqaya qayıtdı. Bunu İtaliya intibahının görkəmli nümayəndəsi, şair Françesko Petrarka belə təsvir etmişdi: «Karl tacla geri qayıtdı. Məhz o tacla ki, bir qılınc vuruşu olmadan belə, boş gətirilmiş pulla dolu bir çanta ilə qazanılmışdı. Ah, Karl! Baban və əcdadların səni Alp dağlarının keçidində görsəydilər nə deyərdilər, nə fikirləşərdilər?». Françesko Petrarkanın IV Karla münasibəti birmənalı olmamışdır. Çox güman ki, buna səbəb şairin imperiyanın paytaxtının Praqa yox, məhz Romaya köçürülməsini dəfələrlə istəməsi, lakin Karlın vətənə olan sevgisindən bu fikirləri yaxına buraxmaması olmuşdur (5).

IV Karl 1378-ci ildə Praqada - öz sevimli şəhərində dünyasını dəyişdi (2). O, özündən sonra bütöv bir Müqəddəs Roma imperiyası qoyub getdi. Hansı ki, müharibələr baş vermir, əksinə günbəgün inkişaf edən imperiyanın ən vacib bölgələrindən birini Çexiya tutmağa başlayırdı.

Göründüyü kimi, IV Karl çex xalqının tarixində misilsiz işlərə imza atmışdı. IV Karl tarixi və mədəni faktları əks etdirən salnamələrin - hadisələrin tarixi ardıcıllıqla yazılışına hədsiz dərəcədə diqqət ayırırdı. O, salnamələri sifariş verir, hətta özü bu salnamələri oxuyur və bəzi düzəlişlər edirdi. Buna görə də onun hakimiyyət illərində çex və xarici müəlliflər tərəfindən yazılan çex salnamələri sürətlə artmağa başladı. Bəs bu salnamələrin yazılmasında əsas məqsəd nə idi? Əsas məqsəd o idi ki, bu tarixi əsərlər yazılan zaman çex xalqının tarixi dünya tarixinə qovuşur, ölkə-ölkə, diyar-diyar yayılan bu tarixi əsərlər müxtəlif kitabxanaların fondlarını zənginləşdirməklə çex xalqının tarixini dünyaya yayırdı. Çex xalqı haqqında çox sayda tarixi əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, IV Karlın ən çox xoşladığı əsərlər çex xalqının formalaşma tarixini izah edən əfsanə və mifologiyalar haqqında salnamələr idi. Bu salnamələrdə çexlər özlərini xristianlığın müqəddəs kitabında və antik deyimlərdə adı keçən ən qədim xalqın varisləri elan etmişdilər. Salnamələrdə qeyd olunurdu ki, çex patriarxı öz xalqı ilə birlikdə Xorvatiyadan qaçan məşhur əyan olmuşdur. Onun özündən kiçik qardaşları - Lex və Rus polyak və rusların əcdadları olmuşlar. Beləliklə, salnamələrə əsasən, çexlər slavyanların «böyük qardaşları» hesab olunur. Salnamələrdə, həmçinin çexlər «günəş xalqı» adlandırılmışdı. Ona görə də bu dövrün təsviri incəsənətində çox sayda günəş simvolları əks olunub (1).

Başqa bir salnamədə isə çexlər Allah tərəfindən seçilmiş xalq kimi göstərilmişdi. Orta əsrlərdə bu nəzəriyyənin əsaslandırılmış cavabı da var idi. Latın dilində çexlər «bohemiyalılar» adlanırdı. Latın dilində *Boiohaemum, Bohemia* – «Boii»lərin (yəni öküzə və ya buğaya bənzər insanların) vətəni mənasını verir. Belə ki, slavyanların bu ərazilərə gəlməsindən öncə, bu torpaqlarda döyüşçü kelt tayfası olan «Boii»lər məskunlaşmışdı. Əlbəttə, salnamələrdə əks olunan bu fikirlər, bütövlükdə mifologiya ilə bağlı olub, çex hökmranlığının o dövrkü hegemonluğunu əks etdirirdi (1).

Sadalanan faktlar, tarixi hadisələr aydın şəkildə IV Karlı Çexiya üçün sanki müqəddəs bir şəxs kimi təqdim edir.

Məlumdur ki, Praqa IV Karlın hakimiyyət illərində Müqəddəs Roma imperiyasının mərkəzi idi. Ölkəni əhatə edən dağlarda yeni mis, qalay, dəmir yataqları tapılmışdı. Ölkə gümüş çıxarılması sahəsində Avropada birinci sırada idi (o zaman Avropada pullar gümüşdən kəsilirdi). Praqadakı bir çox tikililərin tarixçəsi məhz IV Karlın hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. O, Fransa və İtaliya şəhərlərində sezdiyi təntənəli və möhtəşəm gözəlliyi öz sevimli Praqasında da görmək arzusunda idi. Ona görə də Praqaya İtaliya və Fransadan heykəltəraşlar, daşyonanlar, ustalar çağırılmışdı. O, sanki Praqanın Müqəddəs Roma imperiyasının siyasi mərkəzinə layiq olmasına çalışırdı. Praqa öz gözəlliyi və sərvəti ilə bütün şəhərlərdən seçilməli, yaddaqalan bir görkəmə sahib olmalı idi. Hazırda dünyanın ən məşhur universitetlərindən olan Karl Universitetinin, Vltava çayı üzərindəki Karl körpüsünün (çex. *Karlův most*), «Köhnə şəhər»in (çex. *Staré Město*), «Yeni şəhər»in (çex. *Vyšehrad*), Müqəddəs Vit kilsəsinin (çex. *Kostel svatého Víta*) və bir çox tikililərin əsası IV Karlın hakimiyyəti dövründə qoyulub (3).

Beləliklə, göründüyü kimi, IV Karl adını çex tarixinə misilsiz şəxsiyyət kimi yazdırmağı bacarmışdır. Onun hakimiyyəti Çexiya üçün iqtisadi, sosial və mədəni tərəqqi dövrü olmuşdur. Hətta burjuaziya dövrünün çex tarixçiləri belə Karlı son dərəcə ideal şəxsiyyət kimi qələmə verir və bu dövrü «qızıl əsr» adlandırırdılar. Əslində, IV Karl hakimiyyətinin uğuru ondan ibarət idi ki, o, bir çox sosial-iqtisadi dəyişikliklər edib, Praqanı imperiya mərkəzinə çevirə bildi. Lakin iri feodalların hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd göstərsə də, bu sahədə böyük uğur qazana bilmədi. O, məhz bu səbəbdən, sonradan yerli feodallara hədsiz imkanlar vermişdi. Lakin imperatorluğun parlaq simasının arxasında, elə parlaqlığı qədər, dərin böhranlar baş verirdi. Heç şübhəsiz ki, elə bu böhranlar, IV Karlın ölümündən sonra, Qusçular hərəkatına (1419-1434) zəmin yaratdı.

Ədəbiyyat:

1. Мельников Г.П. Культура зарубежных славянских народов. Москва: Интерпракс, 1994, 206 с.
2. Petr Kučera. Charles IV and Prague – 700 years. Prague 2016.
http://www.prague.eu/file/edee/universal/maps/karel_iv_brozura_en.pdf
3. http://www.prague.eu/ru/articles/3-14-12543
4. http://prahafx.ru/sacred/mystic/mystic8.htm
5. http://hrono.ru/biograf/bio_k/karl4lux.php

The golden period of the Czech lands - power of Charles IV

Summary

In this article, we study the transformation of the Czech kingdom into the center of the empire and the beginning of the Renaissance during the reign of Charles IV (1346-1378). Together with the beginning of the period of peace and tranquility, Karl (1316-1378) achieved economic and cultural growth and development in the Czech Kingdom. The acquisition of land by IV Charles also expanded the territory of the Czech kingdom, closing marriages beneficial to her children. Charles IV was also responsible for the development of crafts, culture and trade. During his reign, the economy and culture of the country lived in an era of recovery.

Золотой период чешских земель - власть Карла IV

Резюме

В представленной статье изучается превращение Чешского королевства в центр империи и начало эпохи Возрождения во времена правления Карла IV (1346-1378). Вместе с началом периода мира и спокойствия Карл (1316-1378) достиг экономического и культурного роста и развития в Чешском королевстве. Приобретение земли IV Карлом также расширило территорию Чешского королевства, закрыв браки, выгодные ее детям. Карл IV также отвечал за развитие ремесел, культуры и торговли. Во время его правления экономика и культура страны жили в эпоху восстановления.

Rəyçi: prof. Ə.M.Tağıyev

Ağayev Emil Raul oğlu
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
emilaghayev93@mail.ru

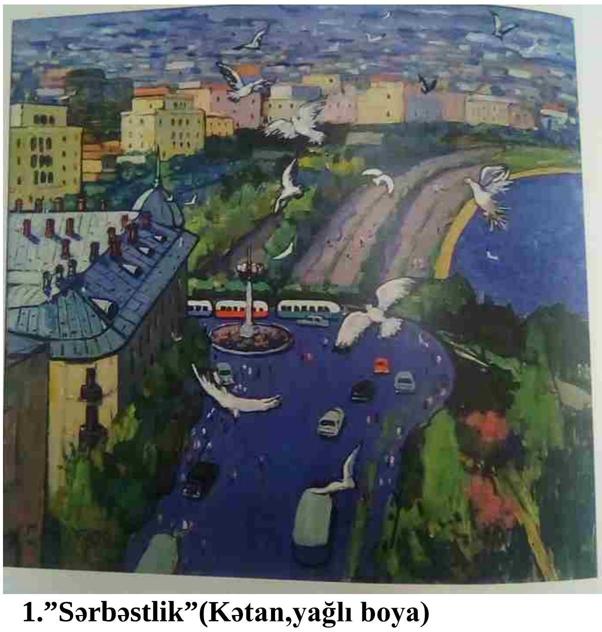
XALİDƏ SƏFƏROVA YARADICILIĞINDA MƏNZƏRƏ JANRI

Açar sözlər: *Xalidə Səfərova, janr, mənzərə, impressionizm*
Key words: *Khalida Safarova, genre, landscape, impressionism*
Ключевые слова: *Халида Сафарова, жанр, пейзаж, импрессионизм*

Təsviri incəsənət tarixinə nəzər yetirsək,1669-cu ildə Fransa Kral Akademiyasının memar və rəssamı Andre Filibyen klassik janrlar nəzəriyyəsini formalaşdırır.Onun nəzəriyyəsinə görə kiçik janrlardan biridə mənzərədir.Elə rəssam tapılmazki mənzərə janrına müraciət etməsin,Xalidə Səfərovada(1926-2005) məhz öz yaradıcılığında mənzərəyə aid müxtəlif əsərlər yaratmışdır.

Xalidə Ələkbər qızı Səfərova 1926-cı ildə Gəncə şəhərində dünyaya göz açıb.Uşaqlıqdan rəsmə böyük həvəsi olmuş və yaratmaq istəyi onu heç zaman tərk etməmişdir.Getdikcə alovlanan bu arzu artıq yetkinlik dövrünə qədəm basmış Xalidənin 1941-ci ildə Gəncədən Bakıya gəlməsinə və peşəkar təhsil almaq məqsədi ilə Bakı rəssamlıq məktəbinə daxil olmasına səbəb oldu.Böyük Vətən müharibəsinin vurduğu yaralardan doğan kədər,sıxıntılar,daha sonra isə valideynlərinin repressiyalara məruz qalmasının səbəbi,bu əlbəttə çətin idi.Ona bu çətin vaxtlarda kömək edən həyat yoldaşı tanınmış rəssam Mahmud Tağıyev oldu.Xalidə Səfərova öz yaradıcılığında çoxlu sayda kənd, zəhmətkeşlərin, fəhlə, neftçi, klassik əsərlərimizin obrazlarını, mənzərə, natürmort və idman mövzusunda bir-birindən maraqlı əsərlər yaratmışdır. Mahmud Tağıyev və Xalidə Səfərova 1949-cu ildə Moskvada Ümumittifaq Kinematoqrafiya institutunun rəssamlıq fakültəsinə daxil olurlar. İstedadlı pedaqoq Y.İ.Pimenovun məktəbində təhsil alan Xalidə öz dəst-xəttini formalaşdırdı.Nizami Gəncəvinin əsərləri mövzusunda uğurla diplom işi müdafiə etdi, hətta bu əsər SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının salonlarında təşkil edilmiş sərgilərdə nümayiş etdirilmişdi.

“Sərbəstlik”(1980) (Şəkil1) əsərində Bakının ümumi mənzərəsi təsvir edilmişdi. Rəssam kompozisiyada mavi rəngin tam formasından istifadə edərək, işıq-kölgə, ağ rəngin uyğunlaşmasını həll etmişdi. Əsərdə göyərçinlərdən simvolik olaraq istifadə edən rəssam əsərin adını buna görə də belə adlandırmışdı.

1.”Sərbəstlik”(Kətan,yağlı boya)

“Bizim dağlar” Xalidə Səfərovanın təsvir etdiyi dağlarda sanki əzəmətlilik deyil, gözəllik, təbiətin rəngarəngliyi tam olaraq canlandırılmışdı. Rəssamın mənzərələrinə fikir versək, impressionist rəssamların texnikalarını duya bilərik, bu da səbəbsiz deyil, onun müəllimi Y.İ.Pimenov məhs impressionist ruhlu böyük rəssam idi. “Göldə səhər” və “Gəmilər dənizdə” karton üzərində yağlı boya ilə təsvir etdiyi əsərlərində isə qəmginlik, tənhalıq hissi duyulur. Rənglərin soyuqluğu, rəssamın keçirdiyi hisslər sanki bu mənzərələrdə

hiss olunur. Dənizin günün müxtəlif vaxtlarında verilməsi, simvolikanın, mazokların, rəng qatlarının, refleksin təsvir edilməsi bu iki əsərin ümumi xüsusiyyəti kimi qeyd edilməlidir.

Xalidə Səfərova öz mənzərələrində payız fəslinin təsvirinə geniş yer ayırmışdı. “Parkda payız” əsərində sulu boya ilə qızılı rəngin və sarımtıl işığın bir-birinə ahəngindən istifadə edilmişdi. “Payız” əsərində isə bu fəslin ən sevimli meyvələrini yığan xanımlar təsvir olunmuşdu. Ön planda meyvələrin təsviri diqqəti məhz bu hissəyə cəlb edir. Məkan həlli, işıq və kölgənin, soyuq və isti rənglərin sintezi fəsil haqqında tamaşaçının gözü qarşısında canlandırılan bir mənzərə yaratmışdı. “Qızıl payız” (1987) və “Üzüm yığımı” (1987) hər iki mənzərədə xanımların geyimlərindəki əlvanlığı, koloritliliyi, dinamikanı və xüsusilə də rəssamın öz texnikasını aydın duya bilərik. “Günəşli diyar” (Şəkil2) və “Ceyranlar”- bu əsərlərdə simvolik olaraq qaranquşun və ceyranın təsviri mənzərədə yaz fəslinin xüsusiyyətləri kimi qeyd edilməlidir.

2.”Günəşli diyar (kətan,yağlı boya)

Xalidə Səfərova yaradıcılığında mənzərə janrında xüsusilə doğma vətənin gözəllikləri canlandırılmışdı. Öz yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətləri xüsusilə, impressionistlərin texnikalarını rəssamın mənzərələrində aydın hiss edə bilərik.

Ədəbiyyat:

1.X.Əsədova “Xalidə səfərova” Şərq-Qərb.Sərvət 2013,104 s
2.Ş.Məlikova “Xalidə Səfərova və Mahmud Tağıyev” Xalq Bank 2011,335 s

The landscape genre of Khalida Safarova's creativity

Summary

One of the genres that occupies an important place in the fine arts of Azerbaijan is the landscape. The works of Khalida Safarov in the field of landscape are felt in the works of national and European traditions.

Жанр пейзажа в творчестве Халиды Сафаровой

Резюме

Одним из жанров, занимающих важное место в изобразительном искусстве Азербайджана, является пейзаж. Произведения Халиды Сафаровой в области пейзажа ощущаются в произведениях национальных и европейских традиций.

Rəyçi: s.f.d. A.Xəlilov

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Korrektor:
Şəbnəm Allahverdiyeva

Kompyuter tərtibatı:
Tahirə İmamova

Çapa imzalanmışdır: 08.05.2019
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 11 ç.v.
Sifariş: 164

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunmuşdur
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru